

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ
Πηνελόπη Παπαηλία
Μήτσος Μπιλάλης

ΑΛΧΗΜΕΙΑ

ΧΡΟΝΟΣ, ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΣΤΟΝ
ΣΤΟΙΧΗΜΑΤΙΚΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ : ΤΣΙΑΝΤΑ ΓΕΩΡΓΙΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Ι.Α.Κ.Α.
Φεβρουάριος 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τοποθέτηση στο πεδίο	4
Διερευνώντας τον στοιχηματισμό παρουσίαση του πεδίου	5
Μεθοδολογία	17
Χαρτογράφηση εργασίας	19

ΚΡΙΣΗ

Αφετηριακά παράδοξα	24
Ιατρικοποίηση/ιστορικοποίηση της κρίσης	26
Πίσω στο εργαστήριο αντίδοτο	30
Χρονικότητες / κρίση, διεσταλμένο παρόν, αναμονή	33

ΡΙΣΚΟ

Κίνδυνος	38
Αξία	41
Το αλάτι της γης	44

ΜΑΘΗΤΕΙΑ | ΓΝΩΣΗ | ΕΝΟΡΑΣΗ

Υπολογισμός	49
Εξημέρωση της τύχης στατιστική	51
Μαθητεία	55
Ενορατική επιστήμη	59
Είδη γνώσης	59
Καθεστώτα γνώσης	62
Προνομιούχα υποκείμενα	67
Αλημεία	71

ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ

Εμπόριο ελπίδας. Ασυμμετρίες. Κοινωνική ανισότητα	78
«Μεροκάματο» Ξανασκεπτόμενοι την εργασία	82
Ενα νέο πρεκαριάτο	86
«Κλείνω στοίχημα» «ρεφάρω»	90
Μεταπλάσεις	96
Οικονομία	96
Μεταμορφώσεις του εμπορεύματος	98
Ενδιάμεση παραγωγή εξόρυξη	100
Ορυχείο ύλη εν χρόνω	104
Ευκαιρίες στα ράφια του καπιταλισμού	108

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

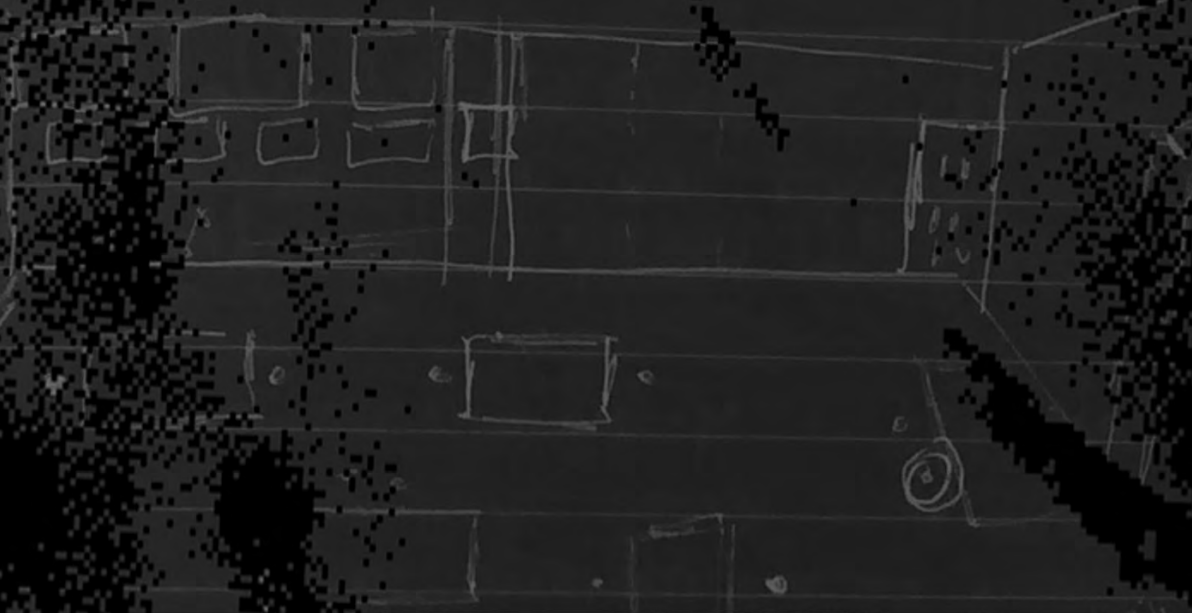

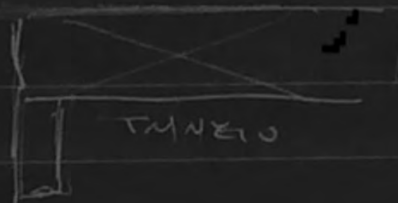
Στον μπαμπά μου...

*Ευχαριστώ τον Ρήγα για την κατανόηση και την υπομονή.
Τον Νίκο, τη Ματούλα και την Έμι για τη στήριξη και τη βοήθεια.
Την Πηνελόπη και τον Μήτσο για ένα ταξίδι σχολιασμού, ανταλλαγής
ιδεών και συνεργασίας.*

Προγραμματισμός Βαρέλα 21/4/2016

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10

ΚΙΝΟ _ 19.07.45

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ

11 10 9 8 7
5 4 3 2 1

ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΡΙΘΜΩΝ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80

ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΤΗΣ

2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

Ωρα ΚΙΝΟ _ 19.23.40

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ

12 11 10 9 8 7
6 5 4 3 2 1

ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΡΙΘΜΩΝ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80

ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΤΗΣ

2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

ΤΥΧΑΙΑ
ΕΠΙΛΟΓΗ
ΑΚΥΡΟ

ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ

Μεγάλωσα σε μια πενταμελή οικογένεια, χωρίς ιδιόκτητο σπίτι. Από νωρίς εξοικειώθηκα σε μια ζωή με διαρκείς ιεραρχήσεις αναγκών και επιθυμιών, πολύ μακριά από την έννοια της σπατάλης. Μία ζωή που στηρίχτηκε σε αποταμιεύσεις και στερήσεις προκειμένου να εξασφαλίσει τις ανάγκες ενός μέλλοντος χρόνου. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, ο πατέρας μου είχε μια ιδιαίτερη σχέση με το στοιχηματισμό: χαρτιά, λαχεία, ΠΡΟ-ΠΟ, χρηματιστήριο, ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ.

Το '99, όταν έσπασε η φύσκα του χρηματιστηρίου είμασταν και εμείς μέσα σε εκείνους που επλήγησαν από τον πυρετό του εύκολου κέρδους. Χρόνιες αποταμιεύσεις που στόχευαν σε έναν προγραμματισμό ζωής, εξανεμίστηκαν σε μία στιγμή. Παραθέτω αυτήν την πορεία θεωρώντας την ενδεικτική μιας νέας αίσθησης που εγκαταστάθηκε απότομα σε χιλιάδες ελληνικά νοικοκυριά εκείνην την εποχή. Όπως έγραφα στις σημειώσεις μου στην αρχή της έρευνας πεδίου: *«Η φύσκα του '99 είναι ένα κοινωνικό τοπίο και η ήττα, τα λεφτά που χάθηκαν, καθόρισαν τη συλλογική εμπειρία και μνήμη γύρω από αυτό»*¹. Ιδιαίτερα οι άνθρωποι, που ήδη εμπλέκονταν με το στοιχηματισμό συνέδεσαν τρόπον τινά τις εμπειρίες του τζόγου με τις περιπέτειές τους στο χρηματιστήριο, δημιουργώντας σταδιακά μία κοινή εννοιολόγηση χασούρας και παραπλάνησης. Δυσκολευόμουν, ωστόσο, πολύ να καταλάβω τις αντιφατικές λογικές που συνυπήρχαν στην συγκεκριμένη αίσθηση: Τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο ένας οιωνεί ασκητισμός, νομιμοποιημένος από την έγνοια της εξασφάλισης, συνδυαζόταν με λανθάνουσες και επιπόλαιες κινήσεις διακινδύνευσης. Στα αμέσως επόμενα χρόνια ο πατέρας μου βγήκε σε υποχρεωτική άδεια για λόγους υγείας. Η ενασχόλησή του με τον στοιχηματισμό φαινόταν πως είχε ολοκληρώσει τον κύκλο της. Στην οικογένεια αυτό το θέμα έκλεισε ως ταμπού.

Ξανάνοιξε, ωστόσο, για μένα (κάπως απροσδόκητα είναι αλήθεια) μετά από δεκαπέντε περίπου χρόνια, στη διάρκεια μιας εξάμηνης πολυτοπικής έρευνας η οποία διεξήχθη το 2016 στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου «Εθνογραφία: Διαμορφώνοντας το Σύγχρονο Πεδίο». Πιο συγκεκριμένα, ξεκίνησα να μελετώ τη πρακτική του στοιχηματισμού διεξάγοντας επιτόπια έρευνα σε τέσσερα προποτζίδικα της πόλης του Βόλου, σε καφενεία που είτε φιλοξενούσαν τη μετάδοση αγώνων (Μινέρβα) είτε λειτουργούσαν ως στέκια ποδοσφαιρόφιλων (Αλάσκα) και στην ιντερνετική στοιχηματική εταιρία «sportingbet.gr», γνωστή ως «BET365». Διεξήγαγα κουβέντες και οργανωμένες συνεντεύξεις με παίκτες και μη, παρακολουθώντας παράλληλα τους δημόσιους και

---

¹ Αναστοχαστική γραφή πάνω στις σημειώσεις πεδίου (in process memo), 10/04/2016.

επίσημους λόγους που αναδύονται γύρω από το στοιχηματισμό σε εφημερίδες, άρθρα, φόρουμ και ιστοσελίδες εμπειρικής και μαθηματικοποιημένης γνώσης που συστήνονται από τους ίδιους τους παίκτες όπως η «KingBet» και η «Stoiximan». Παράλληλα, το γεγονός ότι εργάζομαι σε χρηματοπιστωτικό ίδρυμα, μου έδωσε τη δυνατότητα να παρακολουθώ την πορεία της μετοχής του ΟΠΑΠ στο χρηματιστήριο σε συνδυασμό με τις εταιρικές του πράξεις, προσπαθώντας να χαρτογραφήσω τη πρακτική του στοιχηματισμού και τη διασύνδεσή του με το ευρύτερο οικονομικό τοπίο.

ΔΙΕΡΕΥΝΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΣΤΟΙΧΗΜΑΤΙΣΜΟ | ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Η έρευνα πεδίου ξεκίνησε με τον εντοπισμό των προποτζίδικων της γειτονιάς. Διάλεξα ένα μικρό, συνοικιακό προποτζίδικο που θα ευνοούσε τη διάδραση και που θα μπορούσα γρήγορα να εμπλακώ με τον κόσμο. Το πρώτο προποτζίδικο, που θα συναντήσουμε στην εθνογραφία, το προποτζίδικο της Μάρθας, ήταν σε απόσταση δέκα λεπτών από το χώρο εργασίας μου, γεγονός που το καθιστούσε εύκολα επισκέψιμο ενώ παράλληλα διατηρούσε αυτό που αρχικά εκλάμβανα ως «απόσταση ασφαλείας» από την τράπεζα στην οποία εργάζομαι. Ήθελα ο κόσμος του προποτζίδικου να μην είναι δικό μου 'πελάτες'. Το συγκεκριμένο προποτζίδικο είχε μια ατμόσφαιρα παρέας γιατί ο κόσμος που συναντούσες εκεί ήταν κυρίως θαμώνες, άνθρωποι που γνωρίζονταν και επικοινωνούσαν μεταξύ τους μεταμορφώνοντας αυτόν τον τόπο σε «*καφενείο του φτωχού*»². Το γεγονός ότι μιλούσαν μεταξύ τους (κάτι που δεν συνέβαινε σε όλα τα προποτζίδικα) σε συνδυασμό με τη δυνατότητα ότι μπορούσες να ακούσεις, να ρωτήσεις και να παρέμβεις, επιτάχυνε πολύ τη διαδικασία της συμμετοχικής παρατήρησης.

Η είσοδός μου στο πεδίο δεν ήταν εύκολη. Δυσκολευόμουν να εξηγήσω τι επιχειρώ να κάνω μέσα από την επιτόπια έρευνα, χωρίς να με αντιμετωπίσουν «*ως ρουφιάνο, ως άνθρωπο του ανταγωνισμού*»³. Τόσο εξαιτίας της προσωπικής, πολιτικής και ταξικής μου τοποθέτησης στο πεδίο όσο και των αρνητικών προκαταλήψεων που διατηρούσα γύρω από το τζόγο, οι πρώτες μου επισκέψεις ήταν εξαιρετικά δυσάρεστες. «*Από τις πρώτες μου κιόλας επισκέψεις έπιανα τον αυτό μου να τους προτρέπει να μην παίξουν*»⁴. Πως μελετάει κανείς αυτό που απεχθάνεται, αυτό που ορίζει ως ρόλο αντιθετικό, έξω και μακριά από τον εαυτό; Ένωθα έντονα μια συνθήκη ξενότητας, όπου προφανώς ήμουν «άλλη» για αυτούς αφού κατά βάσει αυτοί ήταν «άλλοι» για μένα. Μπήκα, ωστόσο, σε αυτήν την επίπονη και

---

² Σημειώσεις πεδίου, συνέντευξη με Χρήστο, 11/05/2016.

³ Σημειώσεις πεδίου, 14/04/2016.

⁴ Τοποθέτηση στο πεδίο, σημειώσεις 29/03/2016.

περιπετειώδη διαδικασία κινούμενη από ένα κίνητρο περιέργειας και κατανόησης: τι είναι αυτό που οι άνθρωποι βρίσκουν στο στοιχηματισμό; Γιατί αυτή η μανιώδης ενασχόληση με κάτι που τους κοστίζει περισσότερο από αυτά που τους προσφέρει; Γρήγορα κατάλαβα πως έπρεπε να δηλώσω τις προθέσεις μου και να δικαιολογήσω την παρουσία μου εκεί. Δεν μπορείς να επισκέπτεσαι για ώρες ένα χώρο υποδυόμενος ότι παίζεις χωρίς να παίζεις, δεν μπορείς να διεξάγεις έρευνα εν αγνοία των υποκείμενων που μελετάς. Δεν μπορείς να πείσεις κανέναν αν δεν πειστείς πρώτα εσύ για την ορθότητα του εγχειρήματός σου.

Στην τρίτη μου επίσκεψη στο προποτζίδικο ήρθα σε επαφή με την ιδιοκτήτρια εξηγώντας της πως διερευνώ τον παράγοντα τύχη σε περίοδο κρίσης στα πλαίσια ενός μεταπτυχιακού μαθήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και πως επιθυμούσα να διεξάγω την έρευνα πεδίου μου στο μαγαζί της. Μόλις λύθηκε το ζήτημα της «άδειας», της πρόσβασης και της εμπιστοσύνης, το προποτζίδικο μετατράπηκε σε έναν άλλο χώρο. Μετουσιώθηκε σε ένα εργαστήριο όπου μπορούσα να βγάλω το τετράδιό μου, να σημειώνω δίπλα στους παίκτες που εξηγούν πώς παίζουν, γιατί συνεχίζουν να παίζουν, επιχειρηματολογώντας για τις επιλογές και τις στρατηγικές τους. Μέσα στο γενικότερο κλίμα μαθητείας που έβγαινε από τις συζητήσεις γύρω από τις ομάδες, τις αποδόσεις και τα συστήματα μπορούσα πλέον να αναλάβω και εγώ με τη σειρά μου ένα ρόλο μαθαίνοντάς από και δίπλα σε ανθρώπους που τελικά είναι τόσο πρόθυμοι να σε διδάξουν το σύστημα μέσα από το οποίο νοηματοδοτούν τις πρακτικές τους. Ο κόσμος του προποτζίδικου μου επέστρεφε το βλέμμα με ερωτήσεις, ακόμα και με επισκέψεις στην τράπεζα. Ένιωθα πως το πεδίο μετα-τοπιζόταν διαρκώς: όταν εμπλέκεσαι σε μια τέτοιου τύπου διαδικασία, συνειδητοποιείς πως το πεδίο είναι παντού. Έδειχναν το ίδιο ενδιαφέρον για μένα, όπως εγώ για αυτούς. Όπως ήταν αναμενόμενο αυτήν η αλληλοδιάδραση σε συνδυασμό με την πολύωρη διαμονή μου στο πεδίο (καθόμουν περίπου 3-4 ώρες κάθε φορά και έφευγα στις 10.00 μ.μ. με την τελευταία κλήρωση ΚΙΝΟ), δεν πέρασε απαρατήρητη στο προποτζίδικο. *«Ό,τι θες ρώτα εμένα, γιατί μου τους απασχολείς και δεν παίζουν. Έχετε πιάσει ψιλοκουβέντα και αυτοί είναι πελάτες που παίζουν... αυτοί παίζουν»*⁵. Η επιδίωξη συζητήσεων τόσο σε συλλογικό επίπεδο, όσο και με τον κάθε ένα ξεχωριστά, μετατόπισε το κέντρο ενδιαφέροντος από το ίδιο το παιχνίδι, σε μια επεξήγηση των πρακτικών. Οι πιο προσοδοφόροι παίκτες κατά την ιδιοκτήτρια κατέληξαν να μην παίζουν και η ιδιοκτήτρια μου ζήτησε να σταματήσω να έρχομαι, μειώνοντας τις μελλοντικές μου επισκέψεις από τις τριάντα αρχικά συμφωνημένες, σε τρεις.

---

⁵ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα καταγραφών από το προποτζίδικο της Μάρθας, 11/04/2016.

Έπρεπε να βρω ένα άλλο προποτζίδικο. Χρησιμοποίησα το δίκτυο της δουλειάς και ήρθα σε επαφή με ένα πελάτη της τράπεζας, τον Σταύρο, ο οποίος διατηρούσε ήδη δυο προποτζίδικα στο Βόλο και ετοιμαζόταν εντός του επόμενου μηνός να ανοίξει και το τρίτο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η δουλεία μου στην τράπεζα λειτούργησε ως εχέγγυο. Ο Σταύρος με αντιμετώπισε σαν να πηγαίνω ‘συστημένη’, διαθέτοντάς μου πλήρη πρόσβαση επίσκεψης και στα τρία μαγαζιά. Ωστόσο, τα μετέπειτα προποτζίδικα που συνέχισα την έρευνα πεδίου δεν ευνοούσαν τη διάδραση. Οι χώροι του ήταν σχεδόν τριπλάσιοι, εμφανώς χωροθετημένοι και φιλοξενούσαν αρκετά μεγαλύτερη κίνηση από το προποτζίδικο της Μάρθας. Τα μαγαζιά του Σταύρου γέμιζαν, κυρίως, από διερχόμενους οι οποίοι παρέμεναν για μικρά χρονικά διαστήματα στο προποτζίδικο, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνουν τόσο τον εντοπισμό των θαμώνων, όσο και την επαφή μαζί τους. Μιας και δεν μπορούσα να ακούσω παρά τις συζητήσεις που λάμβαναν χώρα σε κοντινή εμβέλεια από το τραπέζι που καθόμουν, στα προποτζίδικα του Σταύρου μου δόθηκε η ευκαιρία να παρατηρήσω ροές: πότε μπαίνουν, πότε φεύγουν, με τι συχνότητα παίζουν. Κατέληξα να σκισάρω τις μικρές επαναληπτικές, επιτελεστικές κινήσεις του προποτζιδικού. Πόσο κεντρική ήταν η έννοια της επανάληψης που έβλεπα να ενσαρκώνεται δελτίο μετά το δελτίο, ποντάρισμα μετά το ποντάρισμα; Και τι σχέση είχε με τον όρο «ρεφάρω» που άκουγα ξανά και ξανά από παίκτες και μη;

Τα προποτζίδικα του Σταύρου κατέρριψαν την έννοια του «καφενείου» που συνάντησα στο αντίστοιχο της Μάρθας. Ωστόσο, η επιτόπια έρευνα μου είχε δώσει δύο σημαντικά στοιχεία τα οποία συνέχισα να επεξεργάζομαι στη μετέπειτα πορεία της: το δομικό και ιεροτελεστικό χαρακτήρα της *επανάληψης* στη ρουτίνα του στοιχηματισμού και την έννοια της *μαθητείας*.

Χρηματιστήριο | στοιχηματικά δίκτυα

Μελετώντας την πρακτική του στοιχηματισμού σε ένα ήδη εγκατεστημένο δίκτυο προποτζιδικών του ΟΠΑΠ σκεφτόμουν πάνω στις έννοιες του δικτύου, της πρακτικής και του ‘εργαστήριου’ (Latour και Callon, 1981). Έχοντας κατά νου τη θεώρηση του Bruno Latour που υποστηρίζει ότι μια πρακτική παγκοσμιοποιείται μέσα από το δίκτυό της (Latour, 2000 [1991]) προσπαθούσα να διερευνήσω πως συστήνεται συνολικά μια πρακτική στοιχηματισμού. Πώς βγαίνει εκτός του προποτζιδικού, πώς επανέρχεται και πάλι εντός; Αν αυτή η πρακτική εγκαθιδρύεται σε ένα υλικό δίκτυο, από τι ακριβώς συστήνεται αυτό το δίκτυο και ποια είναι τα όριά του;

Άρχισα, λοιπόν, να παρακολουθώ την πορεία της μετοχής του ΟΠΑΠ στο χρηματιστήριο σε συνδυασμό με τις εταιρικές του πράξεις, προσπαθώντας να

χαρτογραφώσω τη πρακτική του στοιχηματισμού και τη διασύνδεσή του με ένα ευρύτερο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Από την πολύχρονη εργασία μου στην τράπεζα γνώριζα ότι η μετοχή του ΟΠΑΠ ήταν μια πολύ δυνατή μετοχή. Ενδεικτικά αναφέρω πως ήταν η μόνη μετοχή που μέχρι το 2015 διένεμε τα υπερκέρδη της εταιρίας στους μετόχους της, αποδίδοντάς τους μέρισμα⁶, ενώ διατηρούσε μια μέση τιμή διαπραγμάτευσης κοντά στα 6,7€ ανά μετοχή, τη στιγμή που οι τιμές των μετοχών των τεσσάρων συστημικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων που απέμειναν μετά τις ρυθμίσεις ροής κεφαλαίων (capital control) είχαν ισοπεδωθεί σε αξία κάτω του ενός ευρώ. Εκείνη την περίοδο είχε τραβήξει την προσοχή μου μια εταιρική πράξη αύξησης μετοχικού κεφαλαίου που διεξήγαγε ο ΟΠΑΠ, καλώντας μικρομετόχους και επενδυτές να ρίξουν για άλλη μια φορά ζεστό χρήμα στην αγορά προκειμένου να αυξήσει τα επιχειρηματικά του σχέδια. Η κίνηση αυτή ήταν αρκετά ριψοκίνδυνη διότι κανείς δε γνώριζε πως θα εξελιχθεί, καθώς ο ΟΠΑΠ βρισκόταν σε διαμάχη με τους πράκτορες των προποζιδικών, οι οποίοι δεν υπέγραφαν τη συλλογική σύμβαση που θα καθόριζε τι θα γινόταν με το υλικό δίκτυο των καταστημάτων του⁷. Ο κόσμος, ωστόσο, ακόμη και σε καιρό κρίσης έδειχνε να τον εμπιστεύεται, γεγονός που ενισχυόταν τόσο από την στήριξη στην τελικά επιτυχημένη αύξηση μετοχικού κεφαλαίου, όσο και από σταθερή παρουσία της εν λόγω μετοχής στα επενδυτικά χαρτοφυλάκια. Ποιοί ήταν οι φίλοι του ΟΠΑΠ; Γιατί η μετοχή του ανέβαινε, ενώ παντού υπήρχε, φτώχεια, κρίση και ανεργία; Ποιά ήταν η σχέση μεταξύ σιγουριάς και στοιχηματισμού που αναδυόταν μέσα από τη πάγια προτίμηση των επενδυτών;

Σταδιακά συνειδητοποιούσα πως η εμπιστοσύνη που αντικατόπτριζαν αυτά τα χαρτοφυλάκια ήταν επεκτάσεις της σχέσης τζόγου/κρίσης που έβλεπα να εκτυλίσσεται στα προποζιδικά. Θα περίμενε κανείς το 2016, χρονολογία που έπεται μιας περιόδου σκληρών μέτρων και περικοπών με αποκορύφωμα τις ρυθμίσεις στη ροή μετρητών, τα κεφάλαια που επενδύονται στο στοιχηματισμό να περικόπτονται εξίσου. Αντίθετα, τα προποζιδικά ήταν γεμάτα με συνταξιούχους, άνεργους, φοιτητές και μισθωτούς που διοχέτευαν πρόθυμα τα μετρητά των εβδομαδιαίων ορίων τους στα τυχερά παιχνίδια. Τι θέση κατείχε ο

---

⁶ Μέσα στα επόμενα δύο χρόνια που ακολουθήσαν το 2009, η συντριπτική πλειοψηφία των εταιριών που ήταν εισηγμένες στο χρηματιστήριο Αθηνών σταμάτησαν να αποδίδουν μέρισμα στους μετόχους τους, με εξαίρεση της περίπτωσης της Coca Cola που μετονομάστηκε σε EEE και σταμάτησε να διαπραγματεύεται στο χρηματιστήριο Αθηνών.

⁷ Για μία αναλυτική περιγραφή των θεμελιωδών στοιχείων της εταιρίας «ΟΠΑΠ ΑΕ» κατά το οικονομικό έτος 2016, του δικτύου της καθώς και της πρότασης αύξησης μετοχικού που ολοκληρώθηκε το 2017 βλ. «Ενημερωτικό Δελτίο» προς τους επενδυτές, διαθέσιμο στη: <http://media.opap.gr/Swf/enimerotikodeltio0903a.pdf>.

στοιχηματισμός σε ένα πλαίσιο που εννοιολογούν διαρκώς ως ‘κρίση’; Σηματοδοτούσε μια στροφή στη σωτήρια λειτουργία της τύχης, ή κάτι περισσότερο;

«Μελετημένο» παιχνίδι | συμβολές από κουβέντες

Από τα πρώτα κιόλας στάδια της εθνογραφικής μου έρευνας, μου έγινε σαφές πως οι παίκτες των τυχερών παιχνιδιών επιχειρούσαν μία εσωτερική κατάταξη σε «τυχερό» και σε «μελετημένο» παιχνίδι όπως οι ίδιοι το αποκαλούν. Στα τυχερά παιχνίδια συγκαταλέγονταν οι διάφοροι τύποι λοταριών: «ΚΙΝΟ», «ΛΟΤΤΟ», «ΤΖΟΚΕΡ» κ.λπ., ενώ την πρωτοκαθεδρία του «μελετημένου» κατείχε το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ». Οι παίκτες των «μελετημένων παιχνιδιών» ενδιαφέρονταν για στοιχεία τεχνικής ανάλυσης: αποδόσεις, ιστορικότητα ομάδων και παικτών, πορεία του πρωταθλήματος, τα οποία συνδύαζαν με μαθηματικοποιημένες μορφές γνώσης όπως η στατιστική και οι πιθανότητες, προκειμένου να στοιχειοθετήσουν τις προγνώσεις τους. Ενώ αρχικά πίστευα πως οι παίκτες των «μελετημένων» παιχνιδιών θα αποφεύγουν να απαντούν σε ερωτήσεις σχετικά με το πώς παίζουν, φοβούμενοι μήπως αποκαλύψουν τα συστατικά της νίκης τους, ανακάλυψα πως αποτελεί μία θεματική γύρω από την οποία αρέσκονται ιδιαιτέρως να μιλούν. Ο τρόπος με τον οποίο πιστεύουν ότι θα νικήσουν, αποτέλεσε έναν πολύ καλό μηχανισμό ανίχνευσης των αντιλήψεών τους γύρω από το στοιχηματισμό.

Τόσο οι κουβέντες όσο και οι συνεντεύξεις είχαν ένα βιογραφικό χαρακτήρα. Κατά τη διεξαγωγή τους είχα κατά νου ένα πλέγμα σταθερών ερωτήσεων όπως: πότε ξεκίνησαν να παίζουν, με τι είδους παιχνίδια ασχολούνται, ποιοι είναι τα κίνητρα ενασχόλησης με το στοιχηματισμό και τα συστήματα που χρησιμοποιούν· ερωτήσεις που συνήθως κατέληγαν σε ένα σημαντικό συμβάν χασούρας ή νίκης που σηματοδότησε την μετέπειτα πορεία τους στον στοιχηματισμό. Σε κάθε περίπτωση, οι κουβέντες και οι οργανωμένες συνεντεύξεις που διεξήγαγα με παίκτες και μη ήταν καθοριστικές. Από την μία μεριά αποτέλεσαν το σημείο τομής όπου η πρακτική, οι λόγοι και το πεδίο συνεχώς διασταυρώνονταν. Από την άλλη, μέσα από τις κουβέντες και τις συνεντεύξεις, προέκυψαν και μορφοποιήθηκαν τελικά οι τρεις βασικοί άξονες, στη βάση των οποίων θα επιχειρήσω να προσεγγίσω το φαινόμενο του στοιχηματισμού στην παρούσα εργασία: η εργασία, ο χρόνος και η ευκαιρία, στοιχεία που θα αναλύσω διεξοδικότερα παρακάτω, στη χαρτογράφηση της εργασίας.

Theorycraft | ιντερνετικός στοιχηματισμός

Το προποτζίδικο της Μάρθας μου έδωσε την ευκαιρία για μια πρώτη κατηγοριοποίηση των παικτών καθώς και για παρατηρήσεις πάνω στις οποίες μπόρεσα να

συνεχίζω να χτίζω καθορίζοντας τόσο τα πολυτοπικά πεδία της έρευνάς μου όσο και την μετέπειτα δομή της εργασίας μου. Λόγω της προσωπικής θεώρησης που είχα για το τζόγο πίστευα ότι στο προποτζίδικο θα αντίκριζα υποκείμενα άρρωστα, «τον απελπισμένο που θέλει γρήγορο κέρδος»⁸ εν καιρώ κρίσης, όπως χαρακτηριστικά αναφέρω στις αρχικές μου σημειώσεις. Αντ' αυτών, είδα μια ριζικά διαφορετική εικόνα να αναδύεται. Αντίκρουσα «μαθητές» και «δασκάλους» πιστούς στο βασικό τους μότο «*το ΣΤΟΙΧΗΜΑ είναι επιστήμη*»⁹. Έβλεπα τους παίκτες του Στοιχήματος να «ενδιαφέρονται εξίσου για αποδόσεις, στατιστική και πώς κατασκευάζεται η υπεραξία. Τους ενδιαφέρει και η φορολόγηση, ως παράγοντάς μείωσης κέρδους. Για να καταλάβω τον τζόγο μου συστήνουν να κοιτάξω αυτά.... και όχι το προποτζίδικο»¹⁰.

Κάτω από τις συνεχείς προτροπές των παικτών «να κοιτάξω στο internet για την γκανιότα¹¹»¹² και για τις θεωρίες στοιχήματος, άρχισα να συνειδητοποιώ τον πλούτο και την οικονομία που συστήνει ο στοιχηματισμός μέσα από μία παραγωγή γνώσης που σε μεγάλο βαθμό δημιουργείται από τους ίδιους τους παίκτες. Η κατεύθυνση της μαθητείας και του «μελετημένου» ενισχυόταν διαρκώς μέσα από τα ευρήματα του *theorycraft*, όρου που αντιστοιχεί στη «μαθηματική ανάλυση της μηχανικής του παιχνιδιού με σκοπό την καλύτερη κατανόηση της εσωτερικής λειτουργίας του», (Παπαηλία και Πετρίδης, 2015: 120). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η ιστοσελίδα του «bookmakers.gr»: «Το στοίχημα δεν είναι μόνο προβλέψεις, εκτιμήσεις και προγνωστικά για κάποιο αθλητικό γεγονός, είναι και ένα παιχνίδι μαθηματικών» (Οδηγός Στοιχήματος - Εισαγωγή στο στοίχημα, 2016)¹³. Παίκτες μου μιλούσαν για άλλους παίκτες που απείχαν από τα προποτζίδικα «κάνοντας καριέρα» και «κλείνοντας στοίχημα» σε ιντερνετικές στοιχηματικές. Και το πεδίο μου κάτω από τις συμβουλές και την καθοδήγησή τους διευρυνόταν συνεχώς: άρχισα να κοιτάω κι αλλού. Να

---

⁸ Σημειώσεις πεδίου, καθορισμός πεδίου 13/03/2016

⁹ Σημειώσεις πεδίου, in process memo, 22/04/2016

¹⁰ Σημειώσεις πεδίου, in process memo, 22/04/2016

¹¹ Η γκανιότα είναι το σταθερό ποσοστό που αποδίδεται στις στοιχηματικές εταιρίες ως προμήθεια για το διαμεσολαβητικό ρόλο που αναλαμβάνουν στη διαχείριση του παιχνιδιού. Κάθε στοιχηματική δομεί αποδόσεις φροντίζοντας να διασφαλίζει ένα σίγουρο κέρδος, ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα των προσφερόμενων αγώνων. Οι παίκτες του «μελετημένου» ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ την αντιμετωπίζουν ως έναν μόνιμο συστημικό αντίπαλο, καθώς αποτελεί το βασικό σημείο που μειώνεται το κέρδος τους. Ένα μεγάλο κομμάτι του *theorycraft* του Στοιχήματος είναι αφιερωμένο σε κανόνες διακράτησης και απομείωσης της διαφυγούσας αξίας που προκύπτει από τη γκανιότα. Για μια σύντομη περιγραφή την τεσσάρων βασικών σημείων που οι παίκτες «νικούν τη γκανιότα του Bookmaker» μέσα από: τη σύγκριση αποδόσεων, την αναγνώριση των value bets, τον εντοπισμό στοιχημάτων με μηδενική προμήθεια και τα ανταλλακτήρια στοιχήματος όπως η Betfair και η Betdaq βλ. (Πως θα νικήσεις τη γκανιότα του Book maker, 2016) και τους σχετικούς συνδέσμους, διαθέσιμα στη: <http://www.pearltrees.com/georgiatsianta/tree/id15852137#item176533414> .

¹² Σημειώσεις πεδίου, in process memo, 22/04/2016

¹³ Ο σχετικός σύνδεσμος βρίσκεται διαθέσιμος στη: <https://www.bookmakers.gr/3615/ti-einai-i-gkaniota-sto-stoixima/>.

ψάχνω στο ίντερνετ για τη γκανιότα και για βάσεις δεδομένων, για θεωρίες ορθού παιξίματος αποκρυσταλλωμένες μέσα από τη βιωμένη εμπειρία των παικτών. Πειραματίστηκα και η ίδια θέτοντας σε εφαρμογή τους κανόνες διασποράς και διαχείρισης κεφαλαίου που εντόπιζα στο theory crafting¹⁴. Οι συναντήσεις με επιλεγμένους παίκτες γίνονταν πια μπροστά από μια οθόνη υπολογιστή, όπου μου εξηγούσαν τη πρακτική του «κλείνω στοίχημά» με δυναμικές αποδόσεις και πονταρίσματα, στοιχηματίζοντας κατά τη διάρκεια ενός αγώνα που εξελίσσονταν σε απευθείας σύνδεση. Προσπαθούσα να καταλάβω στην πράξη τις διαφορές του παιχνιδιού ανάμεσα στο προποτζίδικο και στις ιντερνετικές στοιχηματικές, που οι παίκτες υπογράμμιζαν διαρκώς.

Βιογραφίες του πεδίου | θέσεις - προθέσεις

Στα λόγια της Μάρθας, ιδιοκτήτριας του προποτζιδίκου, διαφαίνονται τρεις κατηγορίες παικτών: οι «συντηρητικοί», οι «φανατικοί» και οι άνθρωποι του «μεροκάματου».

«Υπάρχουν πελάτες που παίζουν πολύ συντηρητικά. Υπάρχουν και άλλοι που παίζουν φανατικά... Είναι φανατικοί με το ΚΙΝΟ. Παίζουν όλο το μισθό τους! Είναι πορωμένοι με το παιχνίδι. Είναι και άλλοι που το κάνουν για χαρτζιλίκι. Μπαίνουν με 0,50 και θέλουν να πάρουν 50€. Σου λέει τα παίρνω και φεύγω»¹⁵.

Η εσωτερική κατάταξη που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι παίκτες σε τυχερό και μελετημένο, όπως προαναφέραμε, βγάζει με τη σειρά της δύο μεγάλες κατηγορίες: μία κατηγορία που αντιμετωπίζει το στοιχηματισμό ως εύνοια της τύχης εναποθέτοντας ελπίδα για ένα γρήγορο και άμεσο κέρδος. Είναι η μερίδα των ανθρώπων που χαρακτηρίζονται από την εννοιολόγηση της γκίνιας και των προκαταλήψεων και παίζουν χωρίς να χρησιμοποιούν τεκμηριωμένες αναλυτικές τεχνικές. Ωστόσο, ακόμα και αυτή η μερίδα παικτών δείχνουν ένα ενδιαφέρον «να αποκρυπτογραφήσουν τον αλγόριθμο»,¹⁶ όπως ανέφερε χαρακτηριστικά η Ευτυχία, φανατική παίκτρια του ΚΙΝΟ. Από τη μία πλευρά διατηρούν τη συνείδηση ενός στημένου παιχνιδιού «που σε αφήνει να κερδίζεις όταν θέλει»¹⁷, από την άλλη, όμως, δεν παρουσιάζουν συντονισμένες προσπάθειες αποκρυπτογράφησης. Η δεύτερη κατηγορία

---

¹⁴ Για ένα παράδειγμα πειραματισμού με τις θεωρίες διασποράς κεφαλαίων στο ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ βλ. ενδεικτικά: <http://www.pearltrees.com/georgiatsianta/26-04-2016-experamenting/id15928877>.

¹⁵ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από το προποτζίδικο της Μάρθας, 26/03/2016.

¹⁶ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από το προποτζίδικο της Μάρθας, 26/03/2016.

¹⁷ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από το προποτζίδικο της Μάρθας, 11/04/2016.

περιλαμβάνει ανθρώπους που ασχολούνται συστηματικά με το ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ σε ένα είδος μαθητείας και διαρκούς κατάρτισης.

Παρακάτω παρουσιάζω έξι βασικούς πληροφορητές που είναι χαρακτηριστικές περσόνες του πεδίου, παραθέτοντας σύντομες πληροφορίες για τις 'φωνές' που θα συναντήσουμε στη συνέχεια της εργασίας να αφηγούνται. Είναι πραγματικά πρόσωπα του πεδίου και χρησιμοποιώ ψευδώνυμα προκειμένου να εξασφαλίσω την ανωνυμία τους. Πέντε από αυτούς είναι παίκτες; με τους τέσσερις συναναστράφηκα στα προποτζίδικα, ο πέμπτος είναι ο βασικός μου πληροφορητής γύρω από τον ιντερνετικό στοιχηματισμό, ενώ η τελευταία περίπτωση αντιστοιχεί στην πλευρά που απεχθάνεται το τζόγο.

Λέανδρος

Ένα κομμάτι που μου διέφευγε εξαιτίας της απέχθειας και του μάταιου που αναγνώριζα στο τζόγο και το έθεταν κεντρικά οι παίκτες ήταν αυτό της διασκέδασης και της ψυχαγωγίας. Η προσωπική μου τοποθέτηση έμπαινε εμπόδιο, παραβλέποντάς ότι κάποιος ξεκινά μια ενασχόληση *«κινούμενος από ένα θετικό συναίσθημα. Ο Λέανδρος το ορίζει ως αδρεναλίνη και ως αγάπη για το ποδόσφαιρο. "Να το δεις να βγαίνει"»*.¹⁸ Ο Λέανδρος διαδραματίζει το ρόλο του δασκάλου. Ενσωματώνει το μοτίβο του έμπειρου και καταρτισμένου παίχτη που συναντώ και στα τέσσερα προποτζίδικα στα οποία διεξήγαγα έρευνα πεδίου. Συνταξιούχος τελωνειακός και πρώην διαιτητής που δηλώνει ότι παίζει από αγάπη για το ποδόσφαιρο, καθώς είναι ένας τρόπος να κρατάει επαφή και να παρακολουθεί τα πράγματα. Ο Λέανδρος είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς η φαν κουλτούρα του ποδοσφαίρου διασταυρώνεται με πρακτικές στοιχηματισμού. Υπήρξε αυτός που με βοήθησε πολύ στο να αρχίσω να διαβάζω αποδόσεις και τα κουπόνια των στοιχηματικών εφημερίδων δείχνοντας μου ποια ομάδα *«διεκδικεί»* και ποια είναι *«αδιάφορη»*, στοιχειοθετώντας ένα ενδιαφέρον που περνάει κατεξοχήν από τη μελέτη της ίδιας της ομάδας και των παιχτών της.

Ευτυχία

Η περίπτωση της Ευτυχίας, 36 χρονών που εργάζεται σε ασφαλιστική εταιρία, αλλά και η ευρύτερη παρατήρηση σε προποτζίδικα κατέρριψε την αρχική θεώρηση που είχα για αυτά ως τόπους καθαρά ανδρικούς. Κατά τη διάρκεια της έρευνας παρατήρησα πως υπάρχει ένα ποσοστό γυναικών που ανέρχεται στο ένα πέμπτο του συνολικού αριθμού των παικτών (με εξαίρεση το προποτζίδικο στη Ν. Ιωνία που παρότι πιο απομονωμένο, ήταν εμφανώς λιγότερες). Οι περισσότερες γυναίκες που συνάντησα στα προποτζίδικα έπαιζαν ΚΙΝΟ (και όχι παιχνίδια σχετικά με το ποδόσφαιρο όπως το Πάμε Στοίχημα). Για την ακρίβεια,

---

¹⁸ Αναστοχαστική γραφή πάνω στις σημειώσεις πεδίου (in process memo), 22/04/2016

ανέπτυσαν μια φανατική ενασχόληση με το συγκεκριμένο παιχνίδι. Συνήθως οι επισκέψεις τους στα προποτζίδικα συνδυάζονταν με παρέα που έχει διαμορφωθεί εκεί ή από τη παρουσία των συντρόφων τους. Σύμφωνα με την Ευτυχία¹⁹, οι γυναίκες προτιμούν προποτζίδικα που έχουν εντοπίσει ότι πηγαίνουν και άλλες γυναίκες. Στην πορεία της έρευνάς μου δεν εστίασα στην έμφυλη διάσταση του στοιχηματισμού. Έχω την αίσθηση, ωστόσο, ότι η συγκεκριμένη διάσταση ανοίγει πολύ ενδιαφέρουσες οπτικές στην περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου.

Πασχάλης

Η περίπτωση του Πασχάλη αντιστοιχεί κατεξοχήν στους παίχτες που παίζουν για το μεροκάματο. Είναι 23 χρονών, έχει σπουδάσει λογιστική και η παρουσία του εκεί συνοδευόταν πάντοτε από το κράνος του ντιλίβερι. Με μεγάλη μου έκπληξη διαπίστωνα συνεχώς τόσο από κουβέντες με την ομήγυρη, όσο και μέσα από τυχαίες συναντήσεις, πως η λογική του μεροκάματου και του συνδυασμού πολλαπλών εποχιακών εργασιών, ιδίως η σχέση τζόγος- ντιλίβερι που συμπυκνωνόταν στο παράδειγμα του Πασχάλη, έβρισκε εφαρμογή σε πολλές περιπτώσεις παικτών. Πάνω στον Πασχάλη αντικατοπτρίζεται το μοτίβο του νέου προεκαριώτη, ενός υποκειμένου που επιβιώνει τσαλαβουτώντας σε πολλά πεδία και ανάμεσα από πολλές δουλειές. Οι κουβέντες μαζί του ήταν διαφωτιστικές καθώς έθεταν στο επίκεντρό τους την έννοια του κόστους: Τι χάνει, έναντι του τι κερδίζει. Μία συμβολή ιδιαίτερα κρίσιμη, που έρχεται σε αντίφαση με το γεγονός πως οι παίχτες των μελετημένων παιχνιδιών αφηγούνται τον εαυτό τους κυρίως ως νικητές, με τις ενδιάμεσες ήττες τους ως ένα «μάθημα» ή το μέσο για την εξασφάλιση της εμπειρίας που τους έφτασε στο βαθμό που βρίσκονται τώρα. Έκανε, επίσης, ενδιαφέροντα σχόλια για τη διαδικασία της επανεπένδυσης, του χρέους που συστήνει η ενασχόληση με το στοιχηματισμό και τον οικονομικό εγκλωβισμό του παίχτη. Οι σπουδές λογιστικής που είναι κοινές και στο παράδειγμα του Νικήτα, φίλου του Πασχάλη και μετέπειτα πληροφορητή μου καθώς έπαιζε και αυτός στο προποτζίδικο της Μάρθας, είναι ενδεικτικές στον στοιχηματισμό τους. Και οι δύο επιχειρούν κατά βάση χρηματοοικονομικές αναλύσεις, ενδιαφέρονται για τη φορολόγηση του ΟΠΑΠ και τη γκανιότα, πληροφορίες ιδιαίτερα χρήσιμες για εμένα καθώς εκείνη την περίοδο μελετούσα το Πάμε Στοίχημα παράλληλα με το χρηματιστήριο.

---

¹⁹ Ο Πασχάλης, σχολιάζοντας το λόγο για τον οποίο παίζει η Ευτυχία, αναφέρει «*Τρώει τα λεφτά από ένα γκόμενο που έχει. Την περνάει καμιά 20ετία και έτσι ισοφαρίζουν. Αυτός έχει στημένο παράνομο τζόγο, παράνομο στοίχημα ποδοσφαίρου... Ο τύπος μπορεί να είναι και ένας από τους λόγους που μπλέχτηκε και αυτή εξαρχής*». Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016.

Βαγγέλης

Πολύ κοντά στη κατηγορία των παικτών που παίζουν για μεροκάματο είναι η περίπτωση του Βαγγέλη. Ο Βαγγέλης: 45 ετών, μάγειςρας που δουλεύει κυρίως σε νησιά κατά τη θερινή σεζόν, θέτει κεντρικά έναν διαφορετικό τύπο παίκτη. Ενώ οι παίκτες του «μελετημένου» ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ χρησιμοποιούν κατά κόρον προγνωστικά στοιχεία αναφορικά με τη πορεία των ομάδων και του πρωταθλήματος, ο Βαγγέλης παραγκωνίζει τη σημασία των παραπάνω και επικεντρώνεται στην ίδια την στατιστική. Η ενασχόλησή του με τον στοιχηματισμό δεν συνδυάζεται με το ενδιαφέρον που διατηρούν οι υπόλοιποι παίκτες για το ποδόσφαιρο. Θεωρεί πως για να κερδίσεις ένα στοίχημα δεν χρειάζεται να γνωρίζεις αν η ομάδα παίζει στην έδρα της, αν κάποιος από του παίκτες - «αστέρια» έχει τραυματιστεί. Αντίθετα, ισχυρίζεται ότι αρκεί να μπορείς να προβλέψεις τους πιθανούς νικηφόρους συνδυασμούς στην εβδομαδιαία στοιχηματική εφημερίδα. Ο ίδιος παίζει με συστήματα, επιστρατεύει υπολογιστικά μοντέλα και εναποθέτει τις προσδοκίες του για νίκη σε μία ανάλυση των πιθανοτήτων. Ενσαρκώνει την μαθηματικοποίηση του παιχνιδιού: ένα τρόπο παιξίματος βασισμένο στην ανάλυση κανόνων διασποράς. Ο Βαγγέλης στρέφει τη προσοχή του σε παιχνίδια όπως το ΠΡΟΠΟΓΚΟΛ που συνεχίζουν να αναφέρονται στο προσφιλές άθλημα του ποδοσφαίρου, αλλά με διακριτά λιγότερες πιθανότητες προς υπολογισμό.

Χρήστος

Ο Πασχάλης στάθηκε η αφορμή για να έρθω σε επαφή με έναν άλλο παίκτη που δεν θα μπορούσα ποτέ να γνωρίσω στο προποτζίδικο καθώς παίζει μόνο από το σπίτι του: τον Χρήστο. Μέσα από τη βιογραφία του Χρήστου άνοιξε ένα παντελώς διαφορετικό και πλούσιο πεδίο: αυτό του ιντερνετικού στοιχηματισμού. Ο Χρήστος είναι ένας παίκτης που ενσωματώνει μία νέα σχέση εργασίας – στοιχηματισμού και αναδύεται ως «επαγγελματίας του εαυτού». Δεν πατάει ποτέ στο προποτζίδικο, ασχολείται μέρα και νύχτα με το να «κλείνει στοίχημα» στις ιντερνετικές στοιχηματικές σε ένα διαρκές κυνήγι αποδόσεων, εξωφρενικά ριψοκίνδυνων μα μελετημένων συνδυασμών. Είναι ένας παίκτης που κινείται στα όρια του λογιστή, μετράει πάντα με τι αρχίζει, βάζει ένα πλαφόν κέρδους και χασούρας, σημειώνει συστηματικά το κεφάλαιο κίνησης του, είναι διατεθειμένος να χάσει την κοινωνικοποίηση του προποτζίδικου για ένα στοχευμένο σκοπό. Ξεκινάει με διψήφια νούμερα και φτάνει τα «δεδουλευμένα» του κέρδη σε «τετραψήφιο αριθμό». Πειραματίζεσαι με κάθε είδους ευκαιρία, μεταβαίνοντας από το πεδίο του ποδοσφαίρου στο τένις λόγου χάρη αναζητώντας τις πιο ενδεικτικές αποδόσεις «όπου ο καλύτερος κερδίζει». Ο ίδιος αναφέρει πως το κύριο μέλημα του είναι «να βγω κερδισμένος χωρίς το ρίσκο να βγω χαμένος»²⁰. Ο Χρήστος είναι

---

²⁰ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα από κουβέντα με Χρήστο, 11/05/2016.

---

23 χρονών και δεν έχει σπουδάσει. Για την ακρίβεια είχε ξεκινήσει δύο σχολές: λογιστική και κομμωτική, τις οποίες παράτησε. Παλαιότερα δούλευε στην ταβέρνα της οικογένειάς του η οποία έκλεισε προ τριετίας. Απασχολείται περιστασιακά σε μαγαζιά εστίασης είτε ως διανομέας, αλλά τον περισσότερο χρόνο παραμένει άνεργος. Ωστόσο, ο Χρήστος αντιμετωπίζει τον στοιχηματισμό ως επάγγελμα, με το μεγαλύτερο κομμάτι των εξόδων διαβίωσης του να καλύπτονται από την ενασχόληση του με αυτόν. Παράλληλα έχει αναπτύξει ένα άλλο κομμάτι επιχειρηματικότητας. Βασιζόμενος στην ιδιαίτερα καλή του φήμη στον στοιχηματισμό «*παίζει και για άλλους που εμπιστεύονται τις ικανότητες του στον τζόγο*»²¹. Ιδιαίτερα πειστικός και σίγουρος, αποζητεί «*συνεταιριστικές*» μορφές που θα τον συγκρατούσαν από το πάθος του στοιχηματισμού, το μόνο στοιχείο που μπαίνει εμπόδιο, σύμφωνα με τον ίδιο, στα επιχειρηματικά του σχέδια.

Η περίπτωση του Χρήστου ήταν αυτή που μου κίνησε περισσότερο το ενδιαφέρον. Τι είδους γνώση κατέχει αυτό το υποκείμενο, πως καταφέρνει μέσα από το ρόλο του παίκτη, του μεσάζοντα μα πρωτίστως του επαγγελματία να επιβιώνει σε τόσο ρευστά όρια; Καθίσταται αυτός ο συγκεκριμένος παίχτης ένα προνομιούχο υποκείμενο σε σχέση με τα υπόλοιπα; Ο κόσμος τους είχε πια αρχίσει να με γοητεύει. Έβλεπα δρώντα υποκείμενα που *παίζαν* με το σύστημα προσπαθώντας να το εξαπατήσουν με τους ίδιους τους κανόνες, σε μια εποχή που δεν υπάρχουν προοπτικές «εργασίας» με τους παλιούς όρους. Οι φωνές τους πλέον καταλαμβάναν ιδιαίτερως προνομιούχα θέση.

Ηλίας

Τι γίνεται ωστόσο με την αρχική θεώρηση περί στοιχηματισμού; Αυτής της άλλης εκδοχής που δεν αποκομίζει, δεν κερδίζει σε χρήματα και εμπειρία από αυτή τη διαδικασία, αλλά αντίστοιχα εισπράττει μόνο τις αρνητικές συνέπειες: τη χασούρα, την απώλεια, τη σπατάλη; Το Πάσχα του 2016 διεξήγαγα μία συνέντευξη με τον Ηλία, έναν άνθρωπο, ο οικογενειακός βίος του οποίου περιστρεφόταν γύρω από τον στοιχηματισμό.

Η περίπτωση του Ηλία είναι μία περίπτωση που αντιστρέφει τη σύνδεση της φαν κουλτούρας του ποδοσφαίρου με το στοιχηματισμό. Είναι 35 χρονών, έχει δουλέψει δώδεκα χρόνια ως καθηγητής αγγλικών ενώ τον τελευταίο χρόνο εργάζεται σε εταιρία προώθησης αγγλικών φροντιστηριακών βιβλίων και κάθε βδομάδα παίζει με φίλους του «5X5». Ο ίδιος ασχολείται από μικρή ηλικία με το ποδόσφαιρο, ένα άθλημα στο οποίο αφοσιώθηκε εξαιτίας του πατέρα του τρέχοντας «*από παιδάκι σε γήπεδα, σε προποτζίδικα και υποδρόμους*». Ο Ηλίας δεν παρουσιάζει τον πατέρα του ως δάσκαλο, αλλά ως έναν άνθρωπο για τον οποίο «*η αγάπη του για το ποδόσφαιρο έχει σαπίσει*». Που «*βλέπει πλέον αγώνες μόνο από κέρδος*

---

²¹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα από κουβέντα με Χρήστο και Πασχάλη, 11/05/2016.

και όφελος». ²² Αναγνωρίζει εξίσου σε αυτά τα στοιχηματικά υποκείμενα έναν «άλλο», για την ακρίβεια αναφέρεται στον πατέρα του ως άλλο δίνοντάς μας μια ευκαιρία επαναδιαπραγμάτευσης αυτής της συνθήκης ξενότητας.

Ο Ηλίας αναγνωρίζει ένα σύνδεσμο στον τζόγο που περνάει από το Πάμε Στοίχημα σε χρηματιστηριακά προϊόντα, σε ανθρώπους που παίζουν πάνω σε ισοτιμίες συναλλάγματος και σε παράγωγα. Αναγνωρίζει ένα «σύστημα πυραμίδας» όπου στον πάτο του υπάρχουν «άρρωστοι τζογαδόροι» και στην «κορυφή του επιστήμονες»,²³ επιχειρώντας μια διάκριση για το πως η ίδια γνώση, τα ίδια μαθηματικά που έχουμε στη διάθεση μας λειτουργούν σε διαφορετικές βαθμίδες γνώσεις και εφαρμογής. Οι κουβέντες με τον Ηλία με βοήθησαν να σκεφτώ και να επεξεργαστώ ένα ερώτημα, το οποίο κατέλαβε τελικά κεντρική θέση στην προβληματική της παρούσας εργασίας: Κατά πόσο τα υποκείμενα του στοιχηματισμού διαφέρουν από οικονομικά υποκείμενα που αναδύονται στη σύγχρονη εποχή; Με ποιους άλλους μοιάζουν; Ποια χαρακτηριστικά και πρακτικές μοιράζονται με τα υπόλοιπες δράστες και κατά πόσο οι δικές μας προκαταλήψεις μας εμποδίζουν να δούμε ομοιότητες και διαφορές;

Με τη συμβολή του Ηλία το τοπίο διευρύνθηκε ακόμα περισσότερο. Τι ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση των ανθρώπων που θέτουν την αγάπη τους για το ποδόσφαιρο ως προέκταση ή άλλοθι για το στοιχηματισμό; Ξεκίνησα να επισκέπτομαι καφενεία και στέκια ποδοσφαιρόφιλων κατά τη διάρκεια μετάδοσης σημαντικών ποδοσφαιρικών αγώνων, αγώνων σίγουρα που επιδέχονταν στοιχηματισμού προκειμένου να καταλάβω τι συμβαίνει εκεί που πλέον αναμένουν το αποτέλεσμα. Συνεχίζει να υπάρχει η χαρά του παιχνιδιού ή μήπως οι παίκτες παρακολουθούν τον αγώνα ως επέκταση των στοιχηματικών τους επιλογών;

---

²² Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα από κουβέντα με Ηλία, 30/04/2016.

²³ Ο.π.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ξεκίνησα την έρευνά μου με μία καταγραφή που περιλάμβανε τους τόπους που είχα κατά νου να ερευνήσω καθώς και με την προσωπική μου τοποθέτηση γύρω από το πεδίο. Η συντριπτική πλειοψηφία των σημειώσεων πεδίου από προποτζίδικα, καφενεία και κουβέντες με τους παίκτες γινόταν με τη βοήθεια ενός τετραδίου (που άλλοτε λειτουργούσε ως εμπόδιο, άλλοτε ως όχημα επικοινωνίας). Εξάιρεση αποτελεί το υλικό που βρήκα και ήταν ήδη σε ψηφιακή μορφή όπως π.χ. χρηματιστηριακό υλικό, κανόνες και θεωρίες από theorycraft²⁴ και οι συνεντεύξεις του Ηλία και του Πασχάλη τις οποίες μαγνητοφώνησα. Έχουν γίνει επίσης δύο απόπειρες καταγραφής εντός ιντερνετικών στοιχηματικών. Η πρώτη που συστάθηκε στην υλική μορφή του τετραδίου, δεν καρποφόρησε ιδιαίτερα, καθώς δεν προλάβαινα να καταγράψω τις κινήσεις τους ενώ έπαιζαν σε απευθείας σύνδεση με την εξέλιξη του αγώνα. Η δεύτερη είναι βιντεοσκοπημένη αλλά μόνο προς ίδια χρήση, καθώς οι πληροφορητές μου δεν παρείχαν τη σύμφωνη γνώμη τους για περαιτέρω μετάδοση, γιατί θεώρησαν πως εκτίθενται σε μεγάλο βαθμό.

Πέρα από τις καταγραφές που συστήνονταν εντός του ίδιου του πεδίου, προσπαθούσα να γράφω κάθε μέρα τις σκέψεις μου πάνω σε αυτό, στοχεύοντας στη δημιουργία ενός ημερολογίου που θα μου επέτρεπε στη συνέχεια να δω την εξέλιξη της εθνογραφίας μου: το πώς τελικά αυτές οι ιδέες ωρίμασαν μέσα στη διάρκεια ενός συγκεκριμένου χρόνου. Ανά τρεις εβδομάδες επέστρεφα συνολικά στις σημειώσεις μου με μια αναστοχαστική γραφή επί της γραφής (in process memo), γύρω από τη μεθοδολογία που χρησιμοποιούσα, τις επιλογές, τις αδυναμίες, τις δυσκολίες, αλλά και τα δυνατά σημεία του πεδίου, συμπυκνώνοντας τα ευρήματα της μέχρι στιγμής πορείας μου. Προσπαθούσα να παρακολουθήσω τους άξονες και τις θεματικές που έβγαζε η έρευνα, τους τρόπους με τους οποίους έδιναν νέες κατευθύνσεις και το πώς κάθε φορά μεταβαλλόταν και η προσωπική μου τοποθέτηση.

Οι σημειώσεις πεδίου μου περνούσαν από τρεις διαφορετικές μετεγγραφές: από το τετράδιο σε ηλεκτρονικά έγγραφα και από εκεί αναρτιόνταν στο ψηφιακό ιστότοπο του «Pearl Trees». Ο συγκεκριμένος ιστότοπος δεν ευνοούσε το σχολιασμό, προσέφερε, ωστόσο, ευκολίες ταξινόμησης για ένα τόσο ποικιλόμορφο υλικό. Η δευτερογενής επεξεργασία του

---

²⁴ Για ιστοσελίδες theorycrafting πάνω στη θεωρία και τους κανόνες του στοιχήματος βλ. ενδεικτικά «Θεωρία Στοιχήματος» (2018) διαθέσιμο στη: <https://www.betarades.gr/theoria-stoiximatos/>, «Διαχείριση Κεφαλαίου στο Στοιχήμα (Bankroll Management)» (2017) διαθέσιμο στη: <https://www.betarades.gr/diaxeirisi-kefalaiou-sto-stoixima-bankroll-management/>, και «Νίκησε την γκανιότα του bookmaker» (2016) διαθέσιμο στη: <http://www.oxybet.com/article/5948/nikhse-thn-gkaniota-toy-bookmaker.html>.

υλικού γίνονταν σε έγγραφα του word. Παρατηρώντας την ορολογία, λέξεις-κλειδιά που εμφανίζονταν συχνά και έννοιες-ετικέτες (tags), άρχισα να δημιουργώ μια κωδικοποίηση (coding) που βασιζόταν σε αυτές τις πυκνώσεις. Στη συνέχεια ενέτασσα αυτές τις πυκνωμένες έννοιες σε νέα αρχεία, όπου τοποθετούσα συγκεντρωτικά τα αποσπάσματα στα οποία τις είχα συναντήσει, παρακολουθώντας τους συσχετισμούς τους. Π.χ. το «ρεφάρω» που έμπαινε σε μία σειρά από άλλες κωδικοποιήσεις που είχαν συσταθεί όπως: το «χρήμα», ο «χρόνος», η «επένδυση», η «ενοχή», το «χρέος», η σχέση «μακροπρόθεσμοι – άμεσοι» και «νίκης-χασούρας», αποκοπτόταν και δημιουργούσε μια νέα κατηγορία (integrative memo). Το «Pearl Trees» παρείχε τη δυνατότητα μιας εναλλακτικής ταξινόμησης: ημερολογιακά, ανά τόπους και είδος καταγραφής, ανά κατηγορία κωδικοποίησης, δίνοντάς μου κάθε στιγμή εποπτεία πάνω στο υλικό, δυνατότητα συσχετισμών, αλλά και γρήγορης επιστροφής στις λεπτομέρειες της εκάστοτε καταγραφής.

Το πεδίο είναι αναρτημένο και διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.pearltrees.com/georgiatsianta/tree/id15852137>.

Πρώτο κεφάλαιο: κρίση

Η παρούσα έρευνα εκκινεί από την έννοια της κρίσης. Η επιλογή αυτή ήταν λίγο ως πολύ αναγκαστική. Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου οι παίκτες των τυχερών παιχνιδιών και ιδίως του ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ συνέδεαν διαρκώς την στοιχηματική τους καθημερινότητα με την συγκεκριμένη έννοια. Στις αφηγήσεις τους, ωστόσο, μορφοποιούνταν μια αρκετά δυναμική εννοιολόγηση της κρίσης, μια εννοιολόγηση που ξεμάκρυνε αρκετά από τις κυρίαρχες παθητικές συνδηλώσεις του όρου. Στον λόγο των πληροφορητών μου, η κρίση *δυναμικοποιούταν*: χωρίς να παύει να λειτουργεί ως δεδομένη πραγματικότητα, την ίδια στιγμή οριζόταν μέσα από τη διαλεκτική της σχέση με την έννοια της *ευκαιρίας*.

Η κυρίαρχη, ωστόσο, εννοιολόγηση της κρίσης ως πραγματικότητας που συνάντησα στη βιβλιογραφική μου έρευνα, δεν άφηνε πολλά περιθώρια ερμηνείας των λεπτών αποχρώσεων που έδιναν οι πληροφορητές μου στην συγκεκριμένη έννοια. Για τον λόγο αυτό, επιμένοντας περισσότερο στις διαπιστώσεις της Janet Roitman γύρω από την ιατροκοποίηση της κρίσης, καθώς και στην αποδόμησή της ως αναλυτική κατηγορία (Roitman, 2014), επιχειρώ μια κριτική της κρίσης με έμφαση στη χαρτογράφησή της μέσα από νέες τοπολογίες και πρακτικές. Σκεπτόμενη πάνω στα εργαστήρια 'μαθητείας' που συνάντησα στο πεδίο σε συνδυασμό με τη δουλειά του Bruno Latour (2000 [1991]) και του Niklas Luhman (1982) προτείνω το προποτζίδικο ως εργαστήριο: ως έναν δυναμικό χώρο που μεταβολίζει την κρίση, συνθέτοντας διαφορετικούς τόπους, χρόνους, υποκείμενα και πρακτικές: ως έναν χώρο που καθίσταται εν_τοπισμένος ενώ παράλληλα διατηρεί τη διασύνδεσή του με ένα ευρύτερο δίκτυο, παρέχοντάς μας τη δυνατότητα να μελετήσουμε πρακτικές μετασχηματισμού της εργασίας σε συνδυασμό με πρακτικές που μέχρι τώρα φαίνονταν μακρινές και ασύνδετες με την εργασία, όπως αυτή του στοιχηματισμού.

Πάνω σε αυτήν τη βάση επιχειρώ να δω πως οι παίκτες μετατρέπονται σε οικονομικά υποκείμενα. Πως επαναασυτήνονται σε ένα πλαίσιο διαφορετικό από το σύνθημα του «άρρωστου» ή «άλλου»: Πως αναλαμβάνουν τον ρόλο τους ως δράστες σε ένα παιχνίδι διαλεκτικής όπου η λογική του στοιχηματισμού που ενυπάρχει στην εύρωστη οικονομία πάντα επιστρέφει από και προς στις ήδη μαθημένες οικονομικές πρακτικές που χρησιμοποιούν στον στοιχηματισμό τους.

Δεύτερο κεφάλαιο: ρίσκο

Το ρίσκο έχει συζητηθεί πάνω στη βάση δύο μεγάλων βιβλιογραφικών ατζεντών. Η πρώτη συνδέει το ρίσκο με τη κρίση και το χρέος, ορίζοντάς το πρώτο κυρίως ως λάθος ή

κακή αποτίμηση αλλαγών της αξίας μέσα στον χρόνο. Η δεύτερη ατζέντα εντάσσει τη συγκεκριμένη έννοια σε μια ευρύτερη συζήτηση γύρω από την χρηματοικοποίηση της καθημερινής ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, το ρίσκο κατανοείται ως μια σχεδόν οντολογική συνθήκη της νεωτερικής οικονομίας και έρχεται είτε να διαχειριστεί, είτε να απομειώσει την αβεβαιότητα που αυτή η οικονομία παράγει. Στο κεφάλαιο αυτό, μέσα από τις ποικίλες αναλύσεις που παρήγαγαν διαφορετικές εννοιολογήσεις του ρίσκου, αντλώ κυρίως από την εννοιολόγηση ρίσκου/ αβεβαιότητας του Arjun Appadurai (2016), προκειμένου να διερευνήσω τον τρόπο με τον οποίο ο στοιχηματισμός, παρόμοια με το χρηματοπιστωτικό σύστημα, δομείται μέσα από την παραγωγή και τη διαχείριση του ρίσκου ως αξίας.

Στο πρώτο κομμάτι του κεφαλαίου επιχειρώ την εννοιολόγηση του ρίσκου ως κινδύνου. Αναλύω τον τρόπο με τον οποίο το ρίσκο διέφυγε από την διαλεκτική της διαχείρισης-αποφυγής του και ενσωματώθηκε στον πυρήνα του κοινωνικού βίου μέσω της χρηματοικοποίησης της καθημερινής ζωής: μια μετατόπιση των πρακτικών που σταδιακά εξαφάνισε την έννοιά του ως κινδύνου μεταθέτοντας το κρίσιμο ζητούμενο από την αποφυγή του ρίσκου στη διαρκή αναζήτηση και εκμετάλλευσή του.

Πάνω στην εν λόγω μετατόπιση ιδιαίτερη βαρύτητα κατέχει το επιχείρημα των Comaroff (2000) οι οποίοι ονομάζουν ως *χιλιαστικό* καπιταλισμό, τον καπιταλισμό στην αλλαγή της χιλιετηρίδας. Οι Comaroff μας μεταφέρουν σταδιακά από μια σειρά αλλαγών στην πρόσληψη και την ηθική του τζόγου, σε μιαν νέα ιδεολογία του κέρδους που κατέληξε να καθίσταται τόσο μεταφυσική όσο και η πίστη. Επιμένοντας στις παραπάνω πρακτικές εκμάγευσης της οικονομίας, στο τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου στέκομαι ιδιαίτερα στις *αλχημιστικές* λογικές του χρηματιστηρίου.

Στο σημείο αυτό, το παλαιό όνειρο των αλχημιστών, η παραγωγή χρυσού μέσα από πρακτικές πειραματισμού με άλλες υλικότητες, μετατρέπεται σε κεντρική μου υπόθεση γύρω από την παραγωγή αξίας. Αρχίζω να σκέφτομαι μήπως και στο πεδίο του στοιχηματισμού η ύλη μεταστοιχειώνεται. Προσπαθώντας να κατανοήσω καλύτερα αυτές τις μεταμορφώσεις, του τι δηλαδή θα μπορούσε να εκληφθεί ως *χρυσός* στην σύγχρονη συγκυρία του στοιχηματικού καπιταλισμού (Strange, 1986; Cassidy, 2009) στρέφω την προσοχή μου σε ένα προβιομηχανικό τοπίο εργασίας και εξόρυξης αξίας: στα ορυχεία χρυσού. Μέσα από την επίκληση της εργώδους διαδικασίας της εξόρυξης, επιχειρώ να διακρίνω μέσα στο εθνογραφικό παράδειγμα του προποτζίδικου πως το ρίσκο μεταβολίζεται σε ένα ιδιόμορφο παράδειγμα οικειοθελούς εργασίας, καθώς συνδυάζεται διαρκώς με μια αμφίβολη ανταπόδοση.

Τρίτο κεφάλαιο: μαθητεία, γνώση, ενόραση

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται οι έννοιες της *επιστημονικοποίησης* και της *μαθητείας* μέσα από τρόπους παιξίματος και παραδείγματα συστημάτων που επιστρατεύουν οι παίκτες των μελετημένων τυχερών παιχνιδιών.

Η βασική αναλυτική κατηγορία που χρησιμοποιώ στο κεφάλαιο αυτό είναι η ενόραση. Επιχειρώ ένα γύρισμα στο 17^ο αιώνα, μια επαναεπίσκεψη στις απαρχές της νεωτερικότητας προκειμένου να κατανοήσω καλύτερα τι συμβαίνει στο μετανεωτερικό παρόν του στοιχηματισμού. Αντλώντας από την ανάλυση της ενόρασης στο έργο του Μπαρούχ Σπινόζα, (1913 [1677]) προσπαθώ να εξηγήσω τα διαφορετικά *καθεστώτα γνώσης* που συνάντησα κατά την έρευνα πεδίου μου και τον τρόπο με τον οποίο αυτά μεταφράζονται στο κοινωνικό επίπεδο του προποτζίδικου. Υπόθεση εργασίας μου είναι πως στο συγκεκριμένο περιβάλλον μια εννοιακή μορφή γνώσης ενδέχεται να καθίσταται περισσότερο προνομιούχα και επιθυμητή σε σχέση με τις υπόλοιπες. Παρακολουθώ τους πρωταγωνιστές του προποτζίδικου να μεταμορφώνονται σε «μαθητές» και «δασκάλους», αποκομίζοντας μια πρώτη ένδειξη για το πως αυτή η γνώση κατασκευάζει έναν νέο μεσάζοντα, έναν «επιχειρηματία του εαυτού» (Foucault, 1978-1979). Η επιχειρηματικότητα που συστήνεται γύρω από την εννοιακή γνώση, μετασηματίζει ριζικά την εννοιολόγηση της εργασίας, διακρίνοντας τους κατόχους της από το πρεκαριάτο που θα αναλυθεί διεξοδικότερα στο επόμενο κεφάλαιο.

Τέταρτο κεφάλαιο: ευκαιρίες

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιστρέφω στη σχέση στοιχηματισμού και κρίσης, υποστηρίζοντας πως η στροφή των υποκειμένων στον στοιχηματισμό σε καιρούς επισφάλειας καθορίζεται από τα διαφορετικά φάσματα ευκαιριών που προσφέρει. Αντλώντας τόσο από τη διαλεκτική σχέση ανταγωνισμού (*agon*) και τύχης (*alea*) του Roger Caillois όσο και από το βασικό του επιχείρημα ότι τα τυχερά παιχνίδια ευτελίζουν την εργασία, επιχειρώ αρχικά να αναλύσω τον στοιχηματισμό στο πλαίσιο ενός *εμπορίου ελπίδας* που υπόσχεται μια οριστική λύση μέσα από την εύνοια της τύχης.

Στη συνέχεια, με βάση τα ευρήματα του πεδίου προσπαθώ να αναδείξω την αντιστροφή της σχέσης παιχνιδιού-εργασίας. Μέσα από τη πρακτική του *μεροκάματου* που εντοπίζω κατά κύριο λόγο στο «Πάμε Στοίχημα», διακρίνω ένα δεύτερο είδος ευκαιρίας που στήνεται βραχυπρόθεσμα και επαναληπτικά στη διασφάλιση μιας (αντ)αμοιβής, την οποία η εργασία αδυνατεί να προσφέρει. Η αναλυτική οπτική του *μεροκάματου* θέτει καινούργια ερωτήματα στους τρόπους με τους οποίους επαναεννοιολογούμε την εργασία σε καιρούς επισφάλειας.

Πώς σχετίζεται η κρίση με το μετασχηματισμό της εργασίας, ποιές μορφές ή άλλου τύπου επαγγέλματα γεννά; Μπορούμε τελικά να κάνουμε λόγο για ένα νέο *πρεκαριάτο* το οποίο αναδύεται και υποκειμενικοποιείται μέσα στους μικρούς σύγχρονους ναούς του στοιχηματισμού;

Προκειμένου να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους αυτό το νέο *πρεκαριάτο* εργάζεται και παράγει αξία την οποία άλλοτε επανεπενδύει, άλλοτε αποσπά από το πεδίο του στοιχηματισμού θα περιγράψω δύο βασικές πρακτικές των παικτών: το «κλείνω στοίχημα» που συναντάμε στον ιντερνετικό στοιχηματισμό και το «ρεφάρω». Αυτές οι δύο πρακτικές καθίστανται κομβικές καθώς μετατρέπουν το ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ σε μια εργώδη διαδικασία: ένα ορυχείο, όπου το κρίσιμο ζητούμενο καθίσταται όχι μόνο η παραγωγή αλλά και η εξόρυξη αξίας από τη διαδικασία επανεπένδυσης. Πάνω στη προβιομηχανική μεταφορά του ορυχείου και της εξόρυξης επιχειρώ να συστήσω το μεταβιομηχανικό τοπίο του πεδίου μου: ενός πεδίου σύνθετου όπου οι παίκτες, εργάζονται, προβλέπουν, κοινωνικοποιούνται και ελπίζουν, διαμεσολαβώντας όλα τα παραπάνω από την άσβεστη φλόγα για κέρδος. Αναλύοντας τη σύνθετη οικονομία που συστήνει ο στοιχηματισμός μέσα από τις μεταμορφωμένες εκδοχές της παραγωγής, του εμπορεύματος και της εργασίας, θα επιστρέψω στον αληθινό (οικονομικό) πειραματισμό προκειμένου να καταλήξω στο επιτελεστικό στάδιο της παραγωγής: τις ευκαιρίες. Πιο συγκεκριμένα, στο τελευταίο τμήμα της εργασίας μου, αντλώντας από τη σύνδεση αξίας, χρόνου και αληθμιστικής ύλης που επιχειρήθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, διερευνώ ποικίλες εκδοχές της ευκαιρίας (ως ιδέα, ως αγαθό, ως ενσάρκωμένη υλικότητα εντός του κατάλληλου χρόνου, ως αξία ανά δευτερόλεπτο εργασίας και παραγωγής), επιχειρώντας να κατανοήσω καλύτερα την κεντρικότητα που κατέχει αυτήν η έννοια όχι μόνο στο εθνογραφικό πεδίο του στοιχηματισμού, αλλά και σε ευρύτερες οικονομικές επιφάνειες του ύστερου καπιταλισμού.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΤΗ

ΔΕΛΤΑ ΕΛΕΓΧΟΣ

ΑΝΩΝΥΜΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΑΝΝΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΑΤ: 2421042001
Χ929951

ΦΡΑΚΤΟΡΕΙΟ: 232413-004131 002
ΑΠΟΔΟΧΗ: ΔΕΥ 04/04/16 12:18:57
ΣΥΝΑΛΛΑΓΗ: 14090
ΚΩΔ. ΕΛΕΓΧΟΥ: 1592 ACS

ΠΑΙΧΝΙΔΙ: ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ (15104)
ΔΕΛΤΙΟ: 50735
ΚΛΗΡΩΣΕΙΣ: ΑΠΟ 225 ΕΩΣ 225
ΕΠΙΘΥΜΗ ΚΛΗΡΩΣΕΙΣ: 0
1.197,00 ΕΥΡΩ

ΔΟΥ ΑΝΝΑ ΙΩΑΝΝΗ

Α ΕΞΙ ΚΑΙ ΜΗ

6176 3420

ΚΡΙΣΗ

ΑΤ:
ΦΡΑΚΤΟΡΕΙΟ
ΑΠΟΔΟΧΗ:
ΣΥΝΑΛΛΑΓΗ:
ΚΩΔ. ΕΛΕΓΧΟΥ: Β

ΠΑΙΧΝΙΔΙ:
ΔΕΛΤΙΟ:
ΚΛΗΡΩΣΕΙΣ:
ΕΠΙΘΥΜΗ ΚΛΗΡΩΣΕΙΣ:
0
1.425,00

ΑΦΕΤΗΡΙΑΚΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ

«Παναγιώτης: 65, συνταξιούχος και άρρωστος. Θα μπορούσε να πουλήσει και τη γυναίκα του για ένα κουπόνι ΚΙΝΟ...». «...ο τζογαδόρος είναι άνθρωπος άπληστος. Όσο κερδίζει ποτέ δε σταματάει. ...». «Οι τζογαδόροι είναι ματαιόδοξοι. Θέλουν αυτό που κανονικά δεν μπορούν να έχουν και είναι δύσκολο να το αποκτήσουν ...Μόνο κέρδος και όφελος... «Η μία πλευρά είναι ότι παίζουν συναισθηματικά, η άλλη είναι ότι με το ΣΤΟΙΧΗΜΑ προσπαθούν να παίξουν δήθεν εμπειριστατωμένα..... «Το μπαμ του χρηματιστηρίου έδειξε πόσο αφελείς ήταν οι τζογαδόροι στην Ελλάδα... Βασικά παγκοσμίως ... νομίζουν ότι θα νικήσουν το σύστημα με το να γίνονται πελάτες του...» ««Η νέα γενιά παίζει on line λεφτά ...και έχει πάντα έλεγχο με τι ξεκίνησε. Οι μαλάκες οικογενειάρχες ήταν ψιλικατζήδες. Ποτέ δε σκέφτηκαν ποιο ήταν το αρχικό κεφάλαιο... τι έπαιζαν, τι κέρδιζαν, τι έχαναν...» «Οι τζογαδόροι θέλουν ένα αποκούμπι για να καλύψουν την ενοχή τους που χάνουν λεφτά.» «Όλοι αυτοί οι τζογαδόροι είναι φαφλατάδες ...τάζουν, τάζουν, τάζουν ...σου λέει δώσε ένα 20αρικο και θα στο γυρίσω. Δανείζονται για να παίξουν»...«Στο προποτζίδικο είναι όλοι άρρωστοι...«Ο τζογαδόρος είναι εθισμένος, είτε το ξέρει είτε όχι. Όλοι είναι εθισμένοι.. « Ο τζογαδόρος στην ελληνική οικογένεια δεν είναι ντροπή, ο αλκοολικός είναι..» « Οι τζογαδόροι πουλάν και αγοράζουν ανθρώπους. Εγώ θα μπορούσα να θεωρηθώ γουρλής ή γκαντέμης από ένα τυχαίο γεγονός... «...στο τζόγο αποκαλύπτονται όλες οι εμμονές των ανθρώπων με τους αριθμούς και τη ψυχολογία τους...Ο τζόγος αποκαλύπτει και τους ψυχαναγκασμούς τους. Όπως πχ τις προλήψεις τους».

«Ο τζόγος είναι αρρώστια...»... «είναι εμμονή...»... «είναι εθισμός που στην Ελλάδα έχει περάσει απαρατήρητος. Εννοώ ιατρικά» ...«Ο τζόγος δίνει λύσεις στα αντίμετρα. Λες εσύ θα πάω άφραγκος για να μη τζογάρω περισσότερα. Σου λέει θα σου δανείσω»... «Ο τζόγος, είναι επιστήμη»²⁵.

Το παραπάνω παράθεμα αποτελείται από αποσπάσματα μια ενιαίας συνέντευξης, που διεξήχθη το Πάσχα του 2016 με τον Ηλία, γύρω από την εμπλοκή του πατέρα του με τον στοιχηματισμό. Θέτω διαδοχικά μια σειρά αξιολογικών κρίσεων του τζογαδόρου που εντόπισα στα λόγια του, θεωρώντας την ενδεικτική της ευρύτερης αντίληψης των υποκειμένων που έχουν πληγεί από τον στοιχηματισμό, καθώς συγκροτούν μια πρόσληψη του τζογαδόρου ως «Άλλου». Ο τζογαδόρος, λοιπόν, είναι: άρρωστος, άπληστος,

---

²⁵ Σημειώσεις πεδίου, Απόσπασμα κουβέντας με Ηλία, 30/04/2016

ματαιόδοξος, αφελής, ένοχος και ενοχικός, φαφλατάς, εθισμένος, γιατί ακριβώς ο τζόγος, όντας ικανός να αναδιπλώνει τους ψυχαναγκασμούς, τις εμμονές και τις προλήψεις του προσφέροντας αντίμετρα, καθίσταται αρρώστια, εμμονή, εθισμός αλλά και κάτι περισσότερο - απρόσμενα διαφορετικό - στο τέλος της ημέρας: Καθίσταται επιστήμη.

Οι περιφερειακοί λόγοι γύρω από τον τζόγο, όπως ο λόγος ενός υποκείμενου που τον απεχθάνεται, καταλήγουν να τον ανάγουν σε «επιστήμη». Από την άλλη μεριά, οι άνθρωποι που ασχολούνται συστηματικά με τον τζόγο επιχειρώντας την επιστημονικοποίησή του, συνεχίζουν να αναφέρονται σε αυτόν ως «αρρώστια» και «μικρόβιο»²⁶. Ωστόσο, τι ακριβώς σημαίνει αυτή η παράδοξη συνύπαρξη; Τι συνιστά επιστήμη και τι αρρώστια; Πως ένα υποκείμενο *άρρωστο*²⁷, μπορεί να καταστεί το ο ίδιο ο επιστήμονας και όχι το αντικείμενο της επιστήμης του;

---

²⁶ Η πρώτη αναφορά του τζόγου ως «αρρώστιας» έρχεται από τον Πασχάλη. Σχολιάζοντας στους παρευρισκόμενους παίκτες του προποτζιδικού τη συνεχή διακοπή των παραγγελιών που έπρεπε να παραδώσει προκειμένου να ελέγξει τη πορεία ενός αγώνα πάνω στον οποίο είχε στοιχηματίσει, καταδεικνύει έναν εθισμό που περνάει εντέλει και κατά τη διάρκεια της εργασίας του. (σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζιδικό της Μάρθας, 11/04/2016). Ο Λέανδρος θέτει κεντρικά την έννοια του στοιχηματισμού ως επιστήμης: μιας συνεχούς μαθητείας που διαμεσολαβείται από το ειλικρινές ενδιαφέρον και την αγάπη για το άθλημα του ποδοσφαίρου. Όπως και ο ίδιος αναφέρει: «μέσα σε ένα μήνα τα έχει μάθει όλα και θα έχει ξεχάσει την εργασία. Θα έρχεσαι εδώ μόνο για να παίζεις... πρέπει να το αγαπήσεις... καλό είναι να μην το αγαπήσεις όμως...», δείχνοντας μια αντιθετική αντίληψη που και οι ίδιοι οι παίκτες στοιχειοθετούν γύρω από το στοιχηματισμό. (σημειώσεις πεδίου, 11/04/2016). Ο Χρήστος αναφέρεται στον τζόγο ως «αρρώστια» και «μικρόβιο», ορίζοντας ως βασικό αντίμετρο στο πάθος που συστήνει ο στοιχηματισμός την εγκράτεια στην ανάληψη ρίσκων (σημειώσεις πεδίου, συνέντευξη με τον ίδιο 11/05/2016).

²⁷ Για μια σύνδεση κατανάλωσης και στοιχηματισμού στην κατασκευή «παθολογικών» υποκειμένων και μελέτες στο πλαίσιο του εθισμού βλ. (Reith, 2007; Núñez, 2017; Reith, 1999; Schu`ll, 2012).

«Με την κρίση έχει πέσει η κίνηση. Από τα capital control»²⁸

«Τώρα που δεν υπάρχουν δουλειές, ο κόσμος πλέον έρχεται να βγάλει μεροκάματο και το μελετάει το πράγμα».²⁹

«Μπαίνει ο Πασχάλης βιαστικός φορώντας κράνος για να δηλώσει ότι δε θα ξαναπαιξει. Δούλεψε δύο εβδομάδες delivery, έβγαλε 100 € και τα έπαιξε όλα σε δύο στοιχήματα. Στο 1^ο έπαιξε ένα σιγουράκι ΠΑΟΚ – ΑΤΡΟΜΗΤΟΣ. Ο ΠΑΟΚ έπαιξε στο γήπεδο του άλλου με απόδοση 1,10 και το έπαιξε με τη λογική να αυξήσει το μεροκάματο.

- *Ξέρεις τι αρρώστια είναι;! Δούλευα, ήμουν με το μηχανάκι. Έβρεχε τα κέρατά του! Και κάθε λίγο και λιγάκι ενώ δούλευα σταματούσα έξω από τα προποτζίδικα και κοιτούσα έξω από τις τζαμαρίες τον αγώνα... να δω αν έχασα το 50αρικο.»³⁰*

«Γιατί έπαιξες 1 αγώνα από 50 ευρώ και όχι 25 από 2;

- *Γιατί θεωρώ λίγα τα λεφτά που πήρα από τη δουλειά. Και ήθελα τα 50€ να τα κάνω 100. Αξιολογούσα 100 ευρώ τη δουλειά μου. Και πάλι τα 100 ευρώ για μια εβδομάδα δουλειάς σκατά είναι, αλλά και τα 50 είναι 50»³¹.*

Τα δύο τελευταία αποσπάσματα αποτελούν μια αφορμή γνωριμίας με ένα κλασικό χαρακτήρα που συναντάει κανείς μέσα σε ένα προποτζίδικο. Νέος και άνεργος. Ένα υποκείμενο επισφάλειας. Μονίμως διαθέσιμος, ελάχιστα αμειβόμενος. Υποαπασχολούμενος 24/7. Ξυπνάει γιατί δεν ξέρει αν θα δουλέψει, ξαγρυπνάει γιατί δούλεψε δύο μεροκάματα μονοκόμματα. Προσαρμόζεται ανάμεσα σε χρόνους υποτέλειας. Αλλάζει πρόθυμα το πρόγραμμά του απέναντι στη ταμπέλα της ανεργίας. Αναβάλλει το παρόν, δεσμεύει το μέλλον. Αναμένει. Προσαρμόζεται, αναδιπλώνεται, εφευρίσκει νέους εαυτούς, νέες πρακτικές, επιθυμίες, αντοχές. Ένα υποκείμενο ριψοκίνδυνο. Πότε η έκθεσή του στον κίνδυνο μεγιστοποιείται; Στοιχηματίζοντας ή ανεβαίνοντας στο μηχανάκι; Τι έχει

---

²⁸ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με τη Μάρθα, ιδιοκτήτρια του προποτζίδικου, 11/04/2016.

²⁹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Λέανδρο, 11/04/2016.

³⁰ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα από καταγραφές στο προποτζίδικο της Μάρθας, 11/04/2017.

³¹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016.

κανείς να πει για αυτά τα υποαπασχολούμενα νεανικά σώματα που κάθονται με τις ώρες στα προποζίδικα, στοιχηματίζοντας το ίδιο τους το μεροκάματο;

Για αυτά τα υποκείμενα θέλω να μιλήσω. Για τα πολλαπλά και αλληλοδιαπλεκόμενα αφηγήματα που αρθρώνονται μέσα στις ιστορίες τους. Για την *κρίση* που, όπως φαίνεται στα παραπάνω αποσπάσματα, αποτελούσε το σταθερό σκηνικό, μέσα στο οποίο οι παίκτες των τυχερών παιχνιδιών επιχειρούσαν να μιλήσουν για τον εαυτό τους· για την *εργασία* που, μέσα από την πρακτική του ‘μεροκάματος’, (θα επανέλθουμε διεξοδικότερα στη συγκεκριμένη πρακτική στο τελευταίο κεφάλαιο του παρόντος κειμένου) επαναπροσδιοριζόταν, ανοίγοντας ένα παράθυρο διαφυγής προς ένα λιγότερο δυσοίωνο μέλλον· για τον *στοιχηματισμό*, για αυτό το ‘*μικρόβιο*³², τη μεταδοτική μανία που έβρισκε τεράστια απήχηση ακριβώς σε καιρούς ευελιξίας και κρίσης, σε καιρούς επισφάλειας και τρωτότητας. Παραδόξως, στον λόγο των πληροφορητών μου, αυτές οι τρεις έννοιες (κρίση, ευελιξία, τζόγος) συρράβονταν με μια κοινή κλωστή: η *ασθένεια* γινόταν η κοινή συνιστώσα, το νήμα που συνέιχε τις ιστορίες και τις αφηγήσεις των υποκειμένων που μελετώ. Το κουβάρι, ωστόσο, που πλεκόταν με αυτό το νήμα, παρέμενε πυκνό: ασθένεια, κρίση, εργασία, ευελιξία, τζόγος κι επισφάλεια συγκροτούσαν ένα σύνθετο αφηγηματικό περίβλημα.

Το πρώτο σκέλος αυτού το κεφαλαίου αποπειράται να αποκρυπτογραφήσει το παραπάνω περίβλημα, επιχειρώντας να αποσαφηνίσει τι συμβαίνει καταρχάς στο πεδίο της γλώσσας. Στην παραπάνω κατεύθυνση θα προσπαθήσουμε να εντάξουμε την κρίση και την ευελιξία σ’ ένα ευρύτερο γλωσσικό εγχείρημα *ιατρικοποίησης της οικονομίας*. Χωρίς αμφιβολία, το εγχείρημα αυτό δεν είναι καινούργιο. Η Janet Roitman εντοπίζει τις ιστορικές και φιλοσοφικές απαρχές του στα τέλη του 18^{ου} αιώνα (Roitman, 2013: 7). Από το συγκεκριμένο χρονικό σημείο, η κρίση, μια έννοια προερχόμενη από το λεξιλόγιο της ιατρικής του Ιπποκράτη, εισβάλλει ως «ξαφνική και βίαιη επιδείνωση μιας αρρώστιας» στην επικράτεια του καθημερινού λόγου και εποικίζει σταδιακά διαφορετικά επιστημολογικά πεδία, μεταξύ αυτών κι εκείνο της οικονομίας. Κουβαλά μαζί της όρους όπως το σύμπτωμα, η πρόγνωση και η διάγνωση, οι οποίοι έχουν ήδη κατορθώσει να παράξουν βεβαιότητες και να συστήσουν αδιαπραγμάτευτες αλήθειες στο πεδίο των σκληρών επιστημών της βιολογίας και της ιατρικής. Μεταφέροντας αυτές τις αλήθειες στο πεδίο της οικονομίας, μορφοποιείται σταδιακά μια καινούργια αίσθηση: Μέσα από το πρίσμα της κρίσης, το μέλλον αρχίζει να

---

³² Σημειώσεις πεδίου, ορισμός που χρησιμοποιεί ο Χρήστος (11/05/2016) και ο Πασχάλης (23/07/2016).

γίνεται αντιληπτό ως κάτι το αδιόρατο, η πρόγνωση δυσκολεύει, ενώ η ίδια η στιγμή της κρίσης αναγορεύεται τελικά σε *κρίσιμη / κριτικής σημασίας στιγμή*³³.

Η ιατρικοποίηση της οικονομίας αναδεικνύεται, επίσης, μέσα από την αποκατάσταση της ιστορικότητας ενός ακόμα όρου, της *ευελιξίας*. Η μελέτη της Emily Martin για τον ιό του HIV/ AIDS κατέδειξε ότι ο εν λόγω όρος αναδείχθηκε με την αντίδραση του κόσμου στον ιό και την συνεπακούλουθη αναθεώρηση των αντιλήψεων γύρω από την άμυνα και την ανοσία του ανθρώπινου οργανισμού. Σύντομα οι αναπαραστάσεις του ανοσοποιητικού συστήματος που συμπύκνωνε ο όρος ευελιξία, εισήλθαν στο πεδίο της εργασιακής απασχόλησης, προκειμένου να περιγράψουν ιδιότητες μεταφορτικών μοντέλων εργαζόμενων και εταιρειών με αυτοβελτιούμενα χαρακτηριστικά (Martin 1994). Και το σύμπτωμα κατέστη προσόν. Τα ευέλικτα χαρακτηριστικά, σημείο επανερμηνείας σε τρία διαφορετικά πεδία (ανοσολογία, ψυχική υγεία και εργασιακή απασχόληση), κατέληξαν να εννοιολογούν «*μια κυρίαρχη αναπαράσταση ενός νέου είδους εαυτού*» (Wright n.d., 85).

Συνοψίζοντας, στο πέρασμα των δύο τελευταίων αιώνων όροι σαν την κρίση ή την ευελιξία απέκτησαν καινούργια δυναμική. Μετέφεραν έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης για μία πτυχή της ζωής σε άλλα πεδία, καθιερώνοντάς τον σταδιακά ως κυρίαρχο. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από την ιατρικοποίησή της η κρίση φυσικοποιήθηκε, οντολογικοποιήθηκε, κατέστη τελικά μια έννοια αυταπόδεικτη (Wright, ό.π.). Αντλώντας από τον Reinhart Koselleck (1988[1959]), η Ρόιτμαν την ανάγει σε ένα «*τυφλό σημείο*» (Roitman, 2013 :39), διότι κανείς δεν επικρίνει τις «*παραπλανητικές*» ή «*ανακριβείς*» αναπαραστάσεις που οδήγησαν στην κρίση, αντικατοπτρίζοντας την επιστημολογική της κατάσταση ως δεδομένη και όχι ως πιθανή³⁴. Κάθε χρηματοοικονομική, πολιτική και κοινωνική προσέγγιση που την επιστρατεύει ως αναλυτική κατηγορία, καταλήγει να την οντολογικοποιεί, ακριβώς γιατί αποτελεί την απαρχή της περιγραφής τους. «*Αν η κρίση αποτελεί πάντα μια εκ των προτέρων κατασκευή*», αναρωτιέται η Janet Roitman «*τι χάνουμε μελετώντας, αμφισβητώντας ή ερμηνεύοντας τα χρηματοοικονομικά η και πολιτικά τεκταινόμενα, βασιζόμενοι σε αυτήν την έννοια*» (Roitman, 2013 :35); Όπως και η ίδια το θέτει, η χρήση της

---

³³ Οι ιστορικές μελέτες και οι μελέτες της φιλοσοφίας της επιστήμης επικεντρώθηκαν στην εννοιολόγηση της κρίσης εστιάζοντας στο παρελθόν μέσα από στιγμές ρήξης και κατάρρευσης. Η κρίση κατανοούταν ως τομή σε μια διαδικασία, όπου η συνολικότερη αμφισβήτηση των εγγενών της λογικών τίθονταν υπό αμφισβήτηση, δίνοντας τη βάση για αλλαγή. (Marx, 2002 [1976], Koselleck 1988, Canguilhem 1991). Ειδικότερα, για μια ανάλυση της κρίσης ως «*διάγνωση χρόνου*» βλ. . (Koselleck 1988[1959]).

³⁴ Για την εννοιολόγηση της κρίσης ως γνωστικού αντικείμενου που «*παράγει νόημα από τον αυτοορισμό της*» ενώ παράλληλα η ίδια διαφεύγει ορισμού και περαιτέρω διερεύνησης βλ.(Koselleck 2006 [1972-97]:392).

δεν αποτελεί τίποτε παραπάνω από μια «πολιτική καταγγελία συγκεκριμένων καταστάσεων» (Roitman, 2013: 49) εντός της υπάρχουσας πραγματικότητας, μιας πραγματικότητας που ταυτίζεται με την κρίση, που αδυνατεί να αμφισβητήσει την πραγματικότητα ως κρίση.

Η κρίση ως περιγραφή του παρόντος, καταλήγει να συρρικνώνει αυτό το παρόν. Ακολουθώντας το επιχείρημα της Ρόιτμαν γύρω από την αποκαθήλωσή της ως γνωστικού αντικειμένου, θα επιχειρήσω να μελετήσω το πως οι πληροφορητές μου, μέσα από μια ήδη εγκαθιδρυμένη νοηματοδότηση της κρίσης, παράγουν νόημα για το παρόν που βιώνουν, επιστρατεύοντας ένα σύνολο πρακτικών προκειμένου να ανταπεξέλθουν σε αυτό.

Πως μπορούμε συνεπώς να αντιστρέψουμε το καθεστώς αλήθειας που μετατρέπει την κρίση σε υπερ-ιστορική αναλυτική κατηγορία; Πως μπορούμε να απογυμνώσουμε την κρίση από την γλωσσική υπεραξία με την οποία έχει επενδυθεί στην σύγχρονη εποχή; Έχουμε ήδη επιχειρήσει να χαρτογραφήσουμε τους αφηγηματικούς και λογοθετικούς περιορισμούς, μέσα από τους οποίους η κρίση συστήθηκε στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων. Θα μπορούσε ποτέ να καταστεί εφικτή η αντίληψή της εκτός αυτών των περιορισμών; Θα μπορούσε, άραγε, να διαμορφωθεί μια μη αναπαραστατική αντίληψη της κρίσης; Τα ερωτήματα αυτά καθίστανται ιδιαίτερα κρίσιμα, όταν τίθενται πάνω στο εθνογραφικό υλικό: Μέσα στα προποτζίδικα της παρούσας έρευνας, η 'κρίση' μοιάζει να μεταβολίζεται και να απελευθερώνει υβριδικές πιθανότητες παραγωγής, μέσα από ένα σύνολο των μαθημένων πρακτικών, το οποίο μας καλεί διαρκώς να σκεφτούμε την έννοια της κρίσης με διαφορετικούς τρόπους. Στην παρούσα εργασία επιχειρώ να δω το προποτζίδικο ως ένα χώρο κοινωνικού μεταβολισμού· ένα χώρο που θέτει απανωτές προκλήσεις: Να μελετήσεις το προποτζίδικο σαν να ήταν σύστημα, γιατί όπως επισημαίνει ο Luhmann, κάθε έννοια *«προκύπτει μελετώντας συστήματα ή 'εμπειρικά επιστημολογικά υποκείμενα' αλληλοδιάδρασης ανάμεσα σε βιολογικά, φυσικά ή κοινωνικά συστήματα ή περιβάλλοντα»* (Christis, 2001:333,345).

Κι ακόμα περισσότερες προκλήσεις: να μελετήσεις το προποτζίδικο ως *εργαστήριο*. Ο στοιχηματισμός στην Ελλάδα έχει αναλυθεί τόσο από τον Ευθύμιο Παπαταξιάρχη (1999) όσο και από τον Thomas M. Malaby (2003) σε ένα αρκετά διαφορετικό πλαίσιο από αυτό του προποτζίδικου. Ο Παπαταξιάρχης, εκτελώντας επιτόπια έρευνα σε καφενεία της Βόρειας Λέσβου, μελετάει πολιτικές της ταυτότητας στο Αιγαίο. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στις επιτελέσεις του εαυτού μέσα από τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της χαρτοπαιξίας. Η εθνογραφία του Μαλαμπι, αποκλειστικά αφιερωμένη στην πρακτική του στοιχηματισμού, διαπραγματεύεται εξίσου την τοπική ταυτότητα στα Χανιά της Κρήτης. Το τάβλι, τα χαρτιά και ο κόσμος του καφενείου του παρέχουν το πλαίσιο για να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο η έννοια της αβεβαιότητας, του ρίσκου και της τύχης, αντανακλώνται και σε άλλες πτυχές της ζωής των παικτών. Και οι δύο ανθρωπολόγοι επικεντρώνονται στη μικρή κλίμακα, μελετώντας πολιτιστικά χαρακτηριστικά σε επίπεδο κοινοτήτων. Η εκδοχή του προποτζίδικου τόσο ως εργαστήριο του παλιού όσο και του καινούργιου που προτείνω, επιχειρήσει να συνδέσει τις παρατηρήσεις της μικρής κλίμακας, όχι μόνο με ένα τοπικό ή εθνικό επίπεδο, αλλά και με ευρύτερα οικονομικά πεδία. Να επιστρέψουμε πίσω στην πρακτική, στο πεδίο, όπου οι παίκτες που οραματίζονται τα νούμερα είναι οι ίδιοι ή κάθονται

δίπλα σε αυτούς που υπολογίζουν την κάθε τους κίνηση. Σε παραδείγματα που ενσωματώνουν τη συνύπαρξη και εναλλαγή των πρακτικών από την πιο εξορθολογικοποιημένη τους μορφή, μέχρι την πιο υπερβατική τους. Πίσω στην παραγωγή υποκειμενικότητας που γεννά η κρίση, υποκειμενικότητας ικανών να αναδιπλώνονται και να προσαρμόζονται εξίσου σε αντιφατικές καταστάσεις, χωρίς να γεννούν αντιφατικούς εαυτούς, χωρίς να υποδηλώνουν ρήξεις, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια του κειμένου μου.

Τι θα γινόταν, λοιπόν, αν ξαναγυρνούσαμε στο εργαστήρι, έναν τόπο, όπου έτσι κι αλλιώς ο βιολογικός κι ο ιατρικός λόγος εδραιώθηκαν με πολλαπλούς τρόπους; Αν σε αυτήν την επιδημιολογία της κρίσης που υποτίθεται πως διαρκώς μεταδίδεται από τον έναν κοινωνικό χώρο στον άλλο, αναζητούσαμε το αντίδοτό της σε τόπους σαν το προποτζίδικο, εκεί όπου πολεμάν την 'αρρώστια με αρρώστια'; Αν ενσκήπταμε με περισσότερη εθνογραφική επιμονή πάνω στις υποκειμενικότητες που συστήνονται και αναπαράγονται εντός των προποτζίδικων και μεταβολίζουν το σύμπτωμα της κρίσης σε κάτι παραγωγικό;

Η Judith Butler συζητώντας την επισφάλεια υποστηρίζει ότι κάθε αναπαραγωγή είναι μία παραγωγή, αποκαλύπτοντας έναν μηχανισμό αντίστασης και ελπίδας ακριβώς εξαιτίας της αβεβαιότητας που ενυπάρχει εντός αυτών των μετασχηματιστικών μηχανισμών (Butler 2009, i-iii). Αν κάθε αναπαραγωγή δύναται να παράξει αποτελέσματα πέραν του αναμενόμενου, πέρα του ήδη προσδιορισμένου, μπορούμε να υποθέσουμε πως ο στοιχηματισμός λειτουργεί ως αντίδοτο για τα υποκείμενα που βιώνουν την κρίση μέσα στο προποτζίδικο. Μια απάντηση στην τρωτότητα που γεννιέται από τα ίδια της τα μέσα: Στο προποτζίδικο, στην οθόνη ενός υπολογιστή κάθε φορά που 'κλείνει ένα στοίχημα' εγκαινιάζεται ένα ολόκληρο σύμπαν πειραματισμών, απελευθερώνονται καινοφανείς πιθανότητες παραγωγής αξίας. Κάτι ενδιαφέρον φαίνεται να έχει συμβεί σ' αυτούς τους μπανάλ, στους πιο κοινότοπους τόπους του σύγχρονου καπιταλισμού· κάτι που τους κάνει να μοιάζουν απροσδόκητα κοντινοί με άλλους τόπους, φαινομενικά πιο καίριους και καινοτόμους όπως για παράδειγμα το χρηματιστήριο. Τι θα γινόταν αν αντιμετωπίζαμε τις πρακτικές οραματισμού, πρόβλεψης, υπολογισμού που υπάρχουν στον στοιχηματισμό με την ίδια βαρύτητα που υπάρχουν ως επιστήμη της πρόγνωσης στα χρηματοοικονομικά; Η παίκτρια που «οραματίζεται τα νούμερα»³⁵, το μέλλον μέσα από γραμμικότητες σε κουπόνια ΚΙΝΟ και αριθμούς είναι πιο κοντά στον στοιχηματισμό, την μαντική, την αστρολογία ή τα χρηματοοικονομικά (Soo-Young 2017);

---

³⁵ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζίδικο, 11/04/2016

Ας θυμηθούμε τα αποσπάσματα από τις κουβέντες με τον Πασχάλη, με τα οποία ξεκινήσαμε αυτό το κεφάλαιο. Τι είδους υποκείμενο περιγράφει το παραπάνω απόσπασμα; Είναι ένα υποκείμενο κερδοσκοπικό, ωφελμιστικό, άπληστο και ματαιόδοξο, που αναγάγει την κερδοσκοπία σε υπέρτατη αξία, αποβλέποντας στην αποκόμιση κέρδους τόσο μέσα από την μεγιστοποίηση των παθών όσο και μέσα από τον υπολογισμό (Appadurai 2016, Commarroff 2000). Ουσιαστικά, το απόσπασμα περιγράφει ένα υποκείμενο που κατασκευάζεται ως οφειλέτης, που συστήνει και συστήνεται επαναληπτικά μέσα από σχέσεις χρέους (Deleuze 1980, Graber 2011, Lazzarato 2014) · που ανυψώνει το προσωπικό χάρισμα της πρόβλεψης (συμπεριλαμβανομένων των ψυχαναγκασμών, των εμμονών και των προκαταλήψεών του) πάνω από το έδρανο του υπολογισμού (Appadurai, 2016). Βυθισμένη στο μαγικό ρεαλισμό του στοιχηματισμού, ενσωματώνοντας εξίσου τα ορθολογικά και υπερβατικά εργαλεία που διαθέτει, πόσο αλήθεια διαφέρει η εν λόγω θεώρηση του τζογαδόρου από αυτήν άλλων υποκειμένων (π.χ. επενδυτές, χρηματιστές, θεσμικούς οικονομικούς παράγοντες), τα οποία κινούνται σε διαφορετικές περιοχές του σύγχρονου οικονομικού τοπίου; Μήπως πρόκειται για οικονομικούς δράστες που αναδύονται εντός της ίδιας εποχής και ενστερνίζονται κοινές αξίες, στόχους, μέσα; Δεν χρησιμοποιούν εξίσου τα μαθηματικά; Και ίσως στη πιο εξορθολογικοποιημένη μορφή τους; Κανείς ωστόσο δεν θα καταγράψει με την ίδια σιγουριά τον σημερινό χρηματιστή ή οικονομολόγο ως «άρρωστο» ή τα χρηματοοικονομικά ως «μικρόβιο». Αυτά τα επίθετα ανήκουν μόνο στο πεδίο του τζόγου και αποτελούν μια πραγματική επιτυχία ιατροποίησης της σύγχρονης οικονομίας: συγκαλύπτουν τις κρίσιμες συνάψεις του στοιχηματισμού με την υπερκείμενη λογική του χρηματιστηριακού καπιταλισμού, καθώς εγκλωβίζουν τον πρώτο στα χαμηλά επίπεδα της νόσου και τον διαχωρίζουν από την εύρωστη και υψηλή σφαίρα της καθαυτό οικονομίας.

Μελετώντας τις πρακτικές στοιχηματισμού, η πρώτη μου παρατήρηση αφορούσε στις αισθήσεις χρονικότητας που αναδύονται από το πεδίο. Παίκτες του ΚΙΝΟ, ή άλλου τύπου λοταριών όπως το ΣΚΡΑΤΣ, φάνταζαν συνεπαρμένοι από την «τύχη της στιγμής»³⁶. «Είναι τζόγος που σου δίνει αμεσότητα. Έξυσα, κέρδισα. Σε ιντριγκάρει εκεί που το ξύνω, που τα ξύνω στην κυριολεξία, να κερδίσω 1.000.000 €. Είναι το εύκολο που αποζητάμε όλοι».³⁷ Οι παίκτες του «μελετημένου» ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ, αντίστοιχα, επιδίδονταν σε μια διαφορετική εννοιολόγηση της στιγμής: την εντόπιζαν στον κρίσιμο χρόνο που παράγεται το κέρδος. Είτε αναφέρονταν στο δευτερόλεπτο του γκολ που άλλαξε την τροπή του αγώνα, είτε στις στιγμιαίες αλλαγές αποδόσεων εντός των στοιχηματικών εταιριών, κατασκεύαζαν μια συνθήκη όπου μονίμως όλα κρίνονταν στη βάση ενός στιγμιαίου χρόνου³⁸. Και για τους δύο, όμως, η στιγμή αποκτούσε μια εκτατική διάσταση: Μέσα στα απειροελάχιστα της όρια, χωρούσαν ξαφνικά όλες οι επιθυμίες και οι στοχεύσεις τους. Η στιγμή για τους παίκτες συρρίκωνε το χρόνο σε ένα κέλυφος που όλα χωρούσαν εντός του: ώρες, ημέρες, μήνες στοιχηματικών εμπειριών. Μέσα από τις αφηγήσεις τους, η στιγμή διαστελλόταν απρόβλεπτα, καταλαμβάνοντας ολόκληρο τον χρόνο και συνωθώντας τον σε μιαν αίσθηση ενός *διεσταλμένου παρόντος*.

Η παραπάνω δομή της αίσθησης του χρόνου, η κυριαρχία δηλαδή ενός καταιγιστικού παρόντος που παρατηρώ στην μικρή κλίμακα του προποτζιδικού, μοιάζει πολύ με αυτό που ο François Hartog εντοπίζει στην μεγάλη κλίμακα της γενικής ιστορικής συνθήκης του ύστερου καπιταλισμού. Ο Αρτόγκ στο έργο του «Καθεστώς ιστορικότητας: παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου» (2014 [2003]), εισάγει τον *παροντισμό* (presentism) ως κυρίαρχο καθεστώς χρόνου, εννοιολογώντας τον ως «*τυραννία της στιγμής*»³⁹. Μέσα από το

³⁶ Ολόκληρη, άλλωστε, η διαφημιστική καμπάνια του «ΣΚΡΑΤΣ, ΤΥΧΗ ΣΤΗ ΣΤΙΓΜΗ», άλλωστε, οργανώθηκε γύρω από την αποθέωση της στιγμής.

³⁷ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές σε προποτζιδικό, απόσπασμα από κουβέντα με Νικήτα, 28/03/2016

³⁸ Η Mary Ann Doane στο έργο της *The Emergence of Cinematic Time: Modernity, Contingency, the Archive* κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο ο κινηματογράφος, μέσα από την «αιχμαλωσία της στιγμής» των διαδοχικών καρτέ, συμμετείχε στη διαμόρφωση των νεωτερικών αντιλήψεων γύρω από το χρόνο και τη συνέχεια (Doane 2002: 151-152).

³⁹ Ο Αρτόγκ περιγράφει το πώς το παρόν επεκτάθηκε τόσο στο παρελθόν όσο και στο μέλλον διαπραγματευόμενο την έννοια του χρέους: «Έτσι, το παρόν επεκτάθηκε τόσο προς το μέλλον όσο και προς το παρελθόν.» (Hartog 2014 [2003], 214), για να καταλήξει στα χαρακτηριστικά του «παροντισμού» ως σύγχρονης εμπειρίας του χρόνου: «[...] σε αυτό το διεσταλμένο παρόν, το φορτισμένο με το διπλό του χρέος, με τη διπλή του μνήμη του παρόντος και του μέλλοντος, ελλοχεύει η εντροπία. Η στιγμή, το εφήμερο, η αμεσότητα το καταπίνουν, και μόνον η αμνησία μπορεί να είναι η μοίρα του. Αυτά είναι τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του πολυσχιδούς και πολυδύναμου παρόντος: ένα παρόν τέρας. Είναι ταυτόχρονα τα πάντα (υπάρχει μόνον το παρόν) και σχεδόν τίποτα (η τυραννία

ενοσιολογικό εργαλείο των «καθεστώτων ιστορικότητας», διερευνά τους τρόπους με τους οποίους η σχέση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος κατανοήθηκε σε στιγμές κρίσης στην ιστορία. Ο παροντισμός, σε αντιδιαστολή με τον φουτουρισμό των προηγούμενων δεκαετιών που περιλάμβανε τη παραγωγή ενός νοήματος που προκειμένου να συγκροτηθεί είχε ανάγκη από ένα μέλλον, αναφέρεται σε ένα παρόν που έχει καταστεί «πανταχού παρόν», που αναπαράγει το παρελθόν και το μέλλον μόνο για να (από)δώσει αξία στο άμεσο.

Στο σημείο αυτό, ωστόσο, επιστρατεύοντας τον όρο «δισταλμένο παρόν» επιχειρώ κάτι πιο συγκεκριμένο: Επικεντρώνω στην ιδιαίτερη εκείνη συνθήκη της ψηφιακής εποχής⁴⁰ που απορρέει από μια ιδιόμορφη κατοίκηση σε περιβάλλοντα ταυτοχρονίας: εκεί όπου όλα μοιάζουν να συμβαίνουν την ίδια στιγμή και να διαρκούν μόνιμα. Το 'δισταλμένο παρόν' ορίζει από την αίσθηση ενός διαρκούς ενεστώτα. Η βασική αρχιτεκτονική που παράγει την αίσθηση αυτή στον λόγο των συνομιλητών έγκειται στη σύνθεση, συνύπαρξη, συνεκφορά και συνεκδοχή των αντιθέτων. Στο αρχικό απόσπασμα που παραθέτω έχουμε ήδη συναντήσει αυτήν την συνεκφορά, την οποία θα προσπαθήσω να αναδείξω διεξοδικότερα στη συνέχεια, αποπειρώμενη ένα εγχείρημα αποκάλυψης αυτών των παράδοξων συσχετίσεων που συνυπάρχουν κάτω από το θολό ερμηνευτικό πέπλο της 'κρίσης'.

Παρακολουθώντας τους πληροφορητές μου στην προσπάθειά τους να ανασυγκροτήσουν τις βιογραφίες τους και να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις που θέτει το παρόν τους, παρατηρούσα πως τα υποκείμενα μεταχειρίζονταν ό,τι γνώριζαν από το παρελθόν τους, επιστρατεύοντας κυρίως ένα σύνολο ήδη κατακτημένων και μαθημένων πρακτικών. Στο πεδίο του καθημερινού στοιχηματισμού, διέκρινα συναρθρώσεις του παλιού που διαρκώς μετουσιώνονταν σε κάτι νέο. Την ίδια στιγμή, στον λόγο τους η διάκριση των χρονικοτήτων, η σαφής τομή ανάμεσα στο παρόν, το παρελθόν και το μέλλον γινόταν ολοένα και πιο δυσδιάκριτη. Ποτέ δεν τραβούσαν ξεκάθαρα μία γραμμή. Οι περισσότεροι από τους πληροφορητές μου διέπονταν από ένα σύνολο μαθημένων πρακτικών, τις οποίες τη μια στιγμή ιστοριοποιούσαν, ανάγοντάς τες σε συγκεκριμένες στιγμές του παρελθόντος τους και λίγο αργότερα τις επαναφέρον εμπλέκοντάς τες στα δεδομένα της κρίσης του παρόντος τους. Σε κάθε περίπτωση πάντως, προσπαθούσαν να τις εγγράψουν σε ένα μεγαλύτερο σχήμα, μία ατομική αφήγηση που να νομιμοποιείται μέσα σ' ένα μεγαλύτερο αφήγημα. Η

της στιγμής, της αμεσότητας) [...] Αυτό είναι λοιπόν το πρόσωπο του παροντισμού αυτού του παρόντος [...]» (Hartog 2014 [2003], 216-217)

⁴⁰ Για μια ανάλυση της «συνδεδετικής μνήμης» στην ψηφιακή συνθήκη, όπου η στιγμή της σύνδεσης με το παρελθόν ανάγεται ως η στιγμή της μνήμης βλ. (Hoskins 2011). Για μία ανάλυση της 'ταυτοχρονίας' σε ψηφιακά περιβάλλοντα βλ. (Μπιλάλης 2015, 108-125).

δημιουργία ισχυρών αφηγήματα για το παρελθόν, εξάλλου, αποτελεί μια αποτελεσματική στρατηγική προκειμένου τα υποκείμενα να ανταπεξέλθουν στην αστάθεια του παρόντος (Μπιλάλης 2015, 109).

Μέσα από αυτές τις διαρκείς χρονικές μετατοπίσεις, οι παίκτες έφταναν τελικά σε μια δική τους εννοιολόγηση της κρίσης, η οποία αποκτούσε ξεχωριστό ενδιαφέρον. Οι κουβέντες τους δεν κατέτειναν προς μια θεωρητικοποίηση της συγκεκριμένης έννοιας. Δεν τους αφορούσε εάν είναι συστημική ή εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού⁴¹. Υπό το πρίσμα του βιωμένου χρόνου και της εργασίας που έμαθαν να επιτελούν στα προποτζίδικα, μιλάν για το παρόν τους και ορίζουν την κρίση ως έλλειψη *ευκαιριών*, μια έλλειψη που λειτουργεί προσθετικά σε μία ήδη υπάρχουσα και παρατεταμένη ασυμμετρία ευκαιριών και ανισότητας. Για τους πληροφορητές μου, ο στοιχηματισμός αποκτά κεντρική σημασία ως ευκαιρία επαναπροσδιορισμού. Οι ίδιοι, επενδύοντας τις παραγωγικές τους δυνάμεις στο παιχνίδι, βρίσκουν μια διέξοδο στην απραξία και την ανεργία που εννοιολογούν ως συμπτώματα της κρίσης. Υπό αυτήν την έννοια, η κρίση φαντάζει ως ευκαιρία για αυτούς: μια ευκαιρία, ωστόσο, που δεν έχει να κάνει με τον κυρίαρχο λόγο της εποχής περί των υποτιθέμενων ευκαιριών που παρέχει η κρίση στα 'υγιή' οικονομικά υποκείμενα. Για τους παίκτες η κρίση είναι ευκαιρία, διότι τους επιτρέπει να διεκδικήσουν μια νέα σχέση με τον χρόνο. Οι δράσεις τους, τοποθετημένες στο διεσταλμένο παρόν του στοιχηματισμού, συγκροτούν επιτελεστικά εγχειρήματα, στοχεύοντας στο εγγύς μέλλον. Στο καιρό της κρίσης, τα υποκείμενα του καθημερινού στοιχηματισμού «*περιμένουν να...*»: να αλλάξει κάτι, κάτι να διορθωθεί, ενώ στον ενδιάμεσο χρόνο *πράττουν*. Η *αναμονή*, έννοια βαθύτατα χρονική συνάμα δε και δυναμικά παραγωγική, καθίσταται κρίσιμη ποιότητα των νέων μορφών υποκειμενικότητας που αναδύονται στο εθνογραφικό μου πεδίο. Ουσιαστικά, μέσα στο

---

⁴¹ Για αναλύσεις γύρω από τη σχέση κρίση/υποκειμενικότητα στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού βλ. (Hardt και Negri, 2009) (Lazzarato 2014) και (Clarke, 2009). Για μια ανάλυση της κρίσης μέσα από τις αντιθέσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης βλ. (Harvey 2010). Για μελέτες που διαπραγματεύονται τη σχέση κρίσης/μέλλοντος γύρω από την αύξηση της αβεβαιότητας, την δυνητικοποίησή του μέλλοντος και τη μεταβολή των χρονικοτήτων βλ. (Mbembe and Roitman 1995; Ferguson 1999; Lomnitz 2003). Για μια ανάλυση της κρίσης μέσα από το χρέος και στο προοδευτικά εύθραυστο σύστημα χρηματοδότησης που συστήνει βλ. (Cooper, 2008). Για την κρίση στο χρηματοπιστωτικό τομέα και τις αλυσιδωτές αντιδράσεις που εγείρει βλ. (Poon, 2010) Για μια επισκόπηση της κρίσης στην Ελλάδα βλ. συλλογές δοκιμίων «Beyond the 'Greek Crisis': Histories, Rhetorics, Politics» (Papailias 2011) και «Greece is Burning» (Faubion, Georges και Van Steen, 2016), διαθέσιμα στον ιστότοπο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στις: <https://culanth.org/fieldsights/243-beyond-the-greek-crisis-histories-rhetorics-politics> και <https://culanth.org/fieldsights/865-greece-is-burning>, αντίστοιχα.

πεδίο αυτό, ο στοιχηματισμός συγκροτείται ως πρακτική που αποικίζει την συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία της κρίσης, ως χρονικότητα του μέλλοντος που συστήνεται μεταξύ ματαίωσης και προσδοκίας· ως αβεβαιότητα στην πιο παραγωγική της διάσταση, ως μια εθνογραφία για την ελπίδα, την υπόσχεση και τη δυνατότητα.

9,73 ΑΣΤΟ... ΕΡΑ: 17:19

Κλάδοι ΧΑ...

Σύνθεση δεικτών...

ΥΜΠΕ

ΟΠΑΠ

ΟΠΤΡΟΝ

ΟΡΑΟΡΑ

ΟΤΕ

1,770

6,190,0,32%

1,770

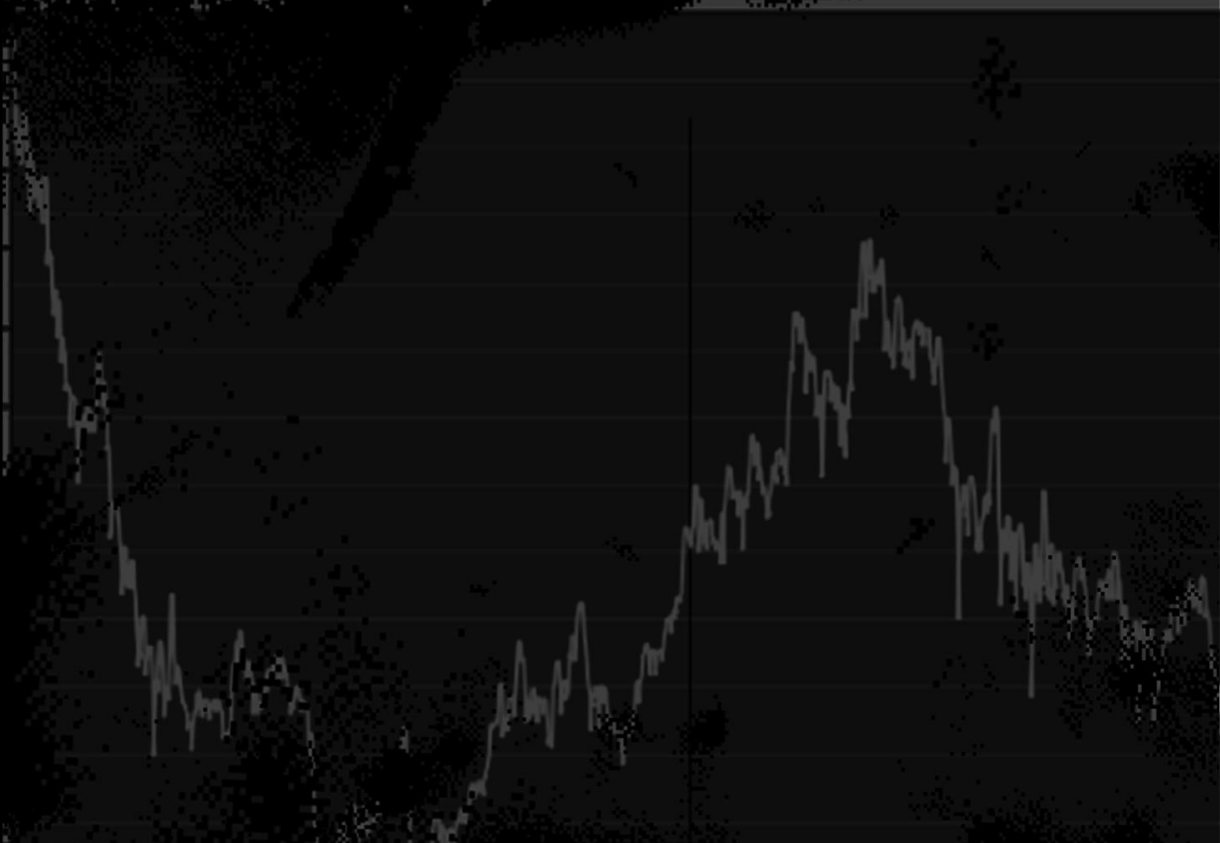
2,290

10,290

<< >> Ανανέωση

ΔΟΥΡΟ	ΕΥΔΑΠ	ΙΝΤΚΑ	ΚΟΥΑΛ	ΛΟΓΟΣ	ΜΛΣ	ΝΤΟΠΛΕΡ	ΠΕΙΡΤΠ
ΦΡΟΜΕ	ΕΥΠΙΚ	ΙΟΝΑ	ΚΟΥΕΣ	ΛΟΥΛΗ	ΜΟΗ	ΝΤΡΙΑΡΤ	ΠΕΡΣ
ΑΓΡΟΥΚ	ΕΥΡΟΜ	ΚΑΘΗ	ΚΟΥΜ	ΛΥΚ	ΜΟΝΤΑ	ΕΥΛΑΚ	ΠΕΡΦ
ΠΑΔΑΚ	ΕΥΡΩΒ	ΚΑΜΠ	ΚΡΕΚΑ	ΜΑΘΙΟ	ΜΟΤΟ	ΕΥΛΠ	ΠΕΤΖΚ
ΕΥΤΕ	ΕΥΡΩΒ	ΚΑΜΠ	ΚΡΕΚΑ	ΜΑΤΙΩ	ΜΟΥΖΚ	ΟΛΑΘ	ΠΕΤΡΟ
ΒΘΒΟΤ	ΕΥΡΩΒ	ΚΑΜΠ	ΚΡΕΚΑ	ΑΠΟΚΑ	ΕΠΕΛΑ	ΠΕΡ	ΡΗΓΑΣ
ΕΜΑΚΟ	ΕΧΑΕ	ΚΑΡΤΖ	ΚΡΙ	ΜΕΒΔ	ΜΠΟΠΑ	ΟΔΥΜΠΕ	ΠΛΑΙΣ
ΕΜΔΠΟ	ΗΡΑΚ	ΚΗΛΑ	ΚΗΛΑ	ΜΕΝΤΙ	ΜΠΤΚ	ΟΠΑΠ	ΠΛΑΚΡ
ΕΝΒΙ	ΗΡΑΚ	ΚΕΠΕΝ	ΚΥΤΡ	ΜΕΝΤΙΕ	ΜΥΤΙΑ	ΟΠΤΡΟΝ	ΠΠΑΚ
ΕΝΚΛΟ	ΙΑΣΩ	ΚΕΡΑΔ	ΚΥΡΙΟ	ΜΕΡΚΟ	ΝΑΚΑΣ	ΟΡΑΟΡΑ	ΠΡΑΞΚ
ΕΝΤΕΡ	ΙΑΣΩΕ	ΚΛΕΜ	ΚΥΡΜ	ΜΕΤΚ	ΝΑΥΠ	ΟΤΕ	ΠΡΑΞΠ
ΕΠΛΑΕ	ΕΥΡΩΒ	ΙΑΤΡ	ΚΑΜ	ΜΗΧΚ	ΝΑΥΤ	ΟΤΟΕΛ	ΠΡΔ
ΕΠΩΕ	ΕΠΩΕ	ΙΚΤΙΝ	ΚΛΩΝΚ	ΜΗΧΠ	ΝΕΛ	ΠΑΙΡ	ΠΡΕΖΤ
ΕΥΠΩ	ΕΣΥΜΩ	ΙΛΥΔΑ	ΚΛΩΝΠ	ΔΑΜΨΑ	ΜΙΓ	ΝΕΩΡΣ	ΠΑΝΓΑΙΑ
ΕΛΓΕΚ	ΕΤΕ	ΙΝΚΑΤ	ΚΜΟΛ	ΔΑΝΑΚ	ΜΙΓΡΕ	ΝΗΡ	ΠΑΠ
ΕΥΑΝ	ΕΤΕΤΠ	ΙΝΛΟΤ	ΚΟΜΠ	ΔΕΒΚ	ΜΙΝ	ΝΙΚΑΣ	ΠΑΡΝ
ΕΥΚΘ	ΕΥΒ	ΙΝΤΕΚ	ΚΟΡΔΕ	ΔΕΒΠ	ΜΙΝΟΒ	ΝΙΟΥΣ	ΠΑΣΑΔ
ΕΥΒ	ΕΥΒ	ΙΝΤΕΤ	ΚΟΡΡΕΣ	ΔΙΒΑΝ	ΜΛΑΝΤ	ΝΤΟΚΧΟ	ΠΕΙΡ
							ΣΑΟΣ
							ΤΕΣΤ
							ΦΡΑΚ

ΡΙΣΚΟ

ΚΙΝΔΥΝΟΣ

«...Για να κερδίσεις πρέπει να αντέχεις να βλέπεις να χάνεις... Βέβαια και η απώλεια είναι μέσα στο πρόγραμμα. Το 1.10 είναι ξεφτίλα απόδοση. Εάν βάλεις 1 ευρώ, 0,10 είναι το κέρδος. Για να θγάλεις πρέπει να δώσεις»⁴²

Το παραπάνω παράθεμα αποτελεί απόσπασμα από την συνέντευξη του Χρήστου και συγκροτεί μια πολύ διαδεδομένη αντίληψη περί ρίσκου, την οποία εντόπισα ευρύτερα στην εθνογραφία μου. Η αντίληψη αυτή είναι σημαντική, διότι φαίνεται να εγκαινιάζει μια καινούργια διαλεκτική μεταξύ ήττας/νίκης, μια νέα οντολογία της αντοχής. Τι σημαίνει να αντέχει κανείς να χάνει; Ο Χρήστος μας μιλάει για μία απώλεια, που δεν νοείται ως απώλεια. Στα λόγια του, αντίθετα, η χασούρα κατανοείται ως προϋπόθεση για την επίτευξη κέρδους. Ο λόγος του συμπυκνώνει μία ρητορική όπου «τα μεγάλα ρίσκα έχουν μεγάλες αποδόσεις»⁴³, θέτοντας τη βάση για ολοένα περισσότερη διακινδύνευση, για ολοένα μεγαλύτερο κίνδυνο. Υπόθεση εργασίας μου στο κεφάλαιο αυτό, είναι πως η εξοικείωση με τον κίνδυνο, που συνεπάγεται την αποδοχή της απώλειας και τη 'θυσία', δεν περιορίζεται στον χώρο του προποτζίδικου αλλά αφορά συνολικά τους τρόπους που οι σύγχρονες κοινωνίες επανανοηματοδοτούν την έννοια του ρίσκου.

Πότε, λοιπόν, εξοικειωθήκαμε με την απώλειά, θεωρώντας την εγγενή χαρακτηριστικό της νίκης; Προκειμένου να κατανοήσουμε πώς άλλαξαν τα επίπεδα αντοχής στο ρίσκο και στον κίνδυνο⁴⁴, όπως διαφαίνεται στο λόγο του Χρήστου, οφείλουμε να κατανοήσουμε μία διαδικασία που έχει ήδη συντελεστεί στη συγκυρία του ύστερου καπιταλισμού: την αλλαγή στην ιδεολογία του κέρδους και την μεταμόρφωση του ρίσκου από κίνδυνο σε πολύτιμο (μετα)αγαθό⁴⁵.

Τη δεκαετία του 1990 οι κοινωνιολόγοι Anthony Giddens και Ulrich Beck στο έργο τους «Κοινωνίες διακινδύνευσης», εισήγαγαν τον εν λόγω όρο προκειμένου να περιγράψουν τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται οι νεωτερικές κοινωνίες ως απάντηση στον κίνδυνο.

---

⁴² Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

⁴³ Σημειώσεις πεδίου, 11/05/2016

⁴⁴ Για τον Luhmann «η αβεβαιότητα ενυπάρχει σε σχέση με την μελλοντική απώλεια». Για την ακρίβεια, ορίζει τον κίνδυνο ως «δυναμική απώλεια» ο οποίος εννοιολογείται «ως συνέπεια μιας απόφασης» (Luhmann, 1993: 21-22).

⁴⁵ Για μελέτες γύρω από τη σχέση παραγωγής και κατανάλωσης του ρίσκου στον στοιχηματισμό βλ. ενδεικτικά (Ritzer 2000), (Cassidy, Pisac και Loussou, Qualitative Research in Gambling: Exploring the Production and Consumption of Risk 2013) (Neary and Taylor 2006). Ιδιαίτερα για μια προσέγγιση συρτής της σχέσης από τη σκοπιά της κοινωνικής ανθρωπολογίας βλ. ενδεικτικά (Klima 2006; Rizzo 2004; Reith 2007; Schull 2012; Reith, 1999; Schüll 2016).

Σύμφωνα με τον βρετανό κοινωνιολόγο Άντονι Γκίντενς, η κοινωνία κινδύνου είναι «μια κοινωνία που ασχολείται προκαταβολικά με ολοένα και αυξανόμενο ρυθμό με το μέλλον (και με την ασφάλεια) που παράγει η έννοια του ρίσκου», ενώ ο Γερμανός κοινωνιολόγος Ούλριχ Μπεκ την χαρακτηρίζει ως «το συστηματικό τρόπο να ανταπεξέρεσσαι στους κινδύνους και τις ανασφάλειες που εισήχθησαν και εισέβαλαν από τον ίδιο τον εκσυγχρονισμό» (Beck 1992: 21), ορίζοντας την νεωτερικότητα ως τον ορατό δείκτη μιας βαθιάς αναδιάρθρωσης ολόκληρης της κοινωνικής δομής. Γενικότερα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ως τα τέλη του προηγούμενου αιώνα είχε συγκροτηθεί μια εκτενής βιβλιογραφία, η οποία ενέσκηψε πάνω στην έννοια του ρίσκου, ταξινομώντας την και διαχωρίζοντάς την συχνά σε διαφορετικά είδη. Όλες αυτές οι αναλύσεις παρήγαγαν διαφορετικές εννοιολογήσεις του ρίσκου, οι περισσότερες από τις οποίες, ωστόσο, δεσμεύονταν από μια κοινή παραδοχή: Στην βιβλιογραφική αυτή παραγωγή, ο κίνδυνος κατανοήθηκε ως μια σχεδόν οντολογική συνθήκη της νεωτερικής οικονομίας, μια συνθήκη εντός της οποίας το ρίσκο έρχεται είτε να διαχειριστεί είτε να απομειώσει την αβεβαιότητα που αυτή παράγει (Luhmann 1993, Adams κ.ά. 2009, Collier κ.ά 2004)⁴⁶.

Ωστόσο, είμαστε ακόμα σε θέση να σκεφτόμαστε το ρίσκο στις σημερινές οικονομικές διαστάσεις μόνο μέσα από αυτήν την διαλεκτική της διαχείρισης/αποφυγής του κινδύνου. Μήπως το ρίσκο λειτουργεί πλέον πέραν αυτής της διαλεκτικής;

Στο άρθρο του «Gambling, Capitalism and the State. Towards a New Dialectic of the Risk Society?» (2010) ο Martin Young διερευνά τον τρόπο με τον οποίο ο κίνδυνος κατάφερε να μαζικοποιηθεί επιτυχώς μέσα από τη διαρκή κυριαρχία του τζόγου εντός των κοινωνιών διακινδύνευσης. Υποστηρίζει πως η προσπάθεια των κοινωνιών διακινδύνευσης για ελαχιστοποίηση του κινδύνου και η μαζικοποίηση του ρίσκου μέσω του στοιχηματισμού, συνδέονται διαλεκτικά. Με άλλα λόγια, οι κοινωνίες διακινδύνευσης δημιουργούν ως φυσική συνέπεια μια απαίτηση ρίσκου, η οποία στηρίζεται στην εμπορευματοποιημένη εκδοχή της τύχης μέσω των τυχερών παιχνιδιών. Η αντίφαση ενός κινδύνου αφενός προς αποφυγή, αφετέρου προς κατανάλωση, επιλύεται μέσω της εμπορευματοποιημένης τύχης

---

⁴⁶ Τα συγκεκριμένα έργα θέτουν τον κίνδυνο υπό το πρίσμα της αβεβαιότητας για το μέλλον, όπου η παρεμβατικότητα στο παρόν, της απέδιδε μια παραγωγική διάσταση. Η προβληματικοποίηση, ωστόσο, της σχέσης αβεβαιότητας-κινδύνου-ρίσκου έχει ήδη τεθεί νωρίτερα από την σημερινή οικονομική συγκυρία. Ο Frank H. Knight (1921) στις αρχές του αιώνα επιχείρησε μια θεμελιώδη διάκριση μεταξύ κινδύνου και αβεβαιότητας. Σύμφωνα με τον ίδιο, το ρίσκο ενέπλεκε λήψη αποφάσεων που διατηρούσαν την απροσδιοριστία των αποτελεσμάτων τους, αλλά οι κατανομές των πιθανοτήτων τους ήταν ήδη γνωστές μέσα από κανόνες διασποράς. Αντίθετα, η αβεβαιότητα αφορούσε τη λήψη αποφάσεων όπου η κατανομή της πιθανότητας ήταν παντελώς άγνωστη.

ως μια μορφή ελέγξιμου, περιχαρακωμένου και εξατομικευμένου ρίσκου, ενός ρίσκου που δύναται να καταναλωθεί ελεύθερα και ευκολότερα μπροστά στις μεγαλύτερες αγωνίες που ενέχουν οι κοινωνίες διακινδύνευσης· ενός ρίσκου που μέσα από τη φαντασίωση της ‘μεγάλης νίκης’, μεταμορφώνεται σε υπέρτατο μετα-αγαθό του σύγχρονου καπιταλισμού (Reith 2007; Neary and Taylor 2006; Reith 1999). Στα επόμενα δύο υποκεφάλαια, θα επιχειρήσουμε να εμβραθύνουμε στο τρόπο με τον οποίο η νεωτερική διαλεκτική της διαχείρισης/αποφυγής του κινδύνου, μεταμορφώνεται σε διαλεκτική αναζήτησης και εκμετάλλευσης της αβεβαιότητας, παράγοντας το ρίσκο ως το υπέρτατο προϊόν της.

Οι Comaroff στο βιβλίο τους *Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming* (Comaroff και Comaroff, *Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming* 2000) επιστρατεύουν μία σύνδεση της λειτουργίας του ύστερου καπιταλισμού με αυτής των χιλιαστικών κινημάτων, προκειμένου να εντοπίσουν σε ποια σημεία διαφέρει αυτή η συγκεκριμένη στιγμή του καπιταλισμού από την προηγούμενη. Αντλώντας από την μαρξική ανάλυση των σχέσεων παραγωγής και την προτεσταντική ηθική, καταλήγουν ότι η μετάβαση κατά την ύστερη φάση του καπιταλισμού σε «στοιχηματικό καπιταλισμό» (Strange, 1986:1-3) αποτελεί το αποτέλεσμα της πτώσης του έθνους-κράτους, των αλλαγών στον τομέα παραγωγής και της γιγάντωσης του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Η πρωτοκαθεδρία της άυλης παραγωγής ήταν αυτή που μετασημάτισε ριζικά τις αντιλήψεις της ίδιας της κοινωνίας: επέφερε ουσιαστικά μια νέα *ιδεολογία του κέρδους*, όπου η ιδέα ότι μπορεί κάποιος να κερδίσει εύκολα, γρήγορα και χωρίς προσπάθεια κατέστη πλέον διάχυτη. Η εξάλειψη της παραγωγής και η εδραίωση του χρηματοοικονομικού συστήματος (ενός συστήματος που δεν συσχετίζει πάντα ορθολογικά μέσα και σκοπούς με αποτελέσματα), άλλαξε τις αντιλήψεις για τον τρόπο με τον οποίο το κεφάλαιο αναπαράγεται. Η άποψη ότι «το χρήμα γεννά χρήμα» (Marx 2002 [1867]), μια ιδεολογία περί κέρδους, η οποία κατέστη σταδιακά ηγεμονική, υπήρξε ικανή να προάγει και να εγκαθιδρύσει το ρίσκο στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής. Εδραίωσε κατά βάση το φαντασιακό μιας αξίας αποσπασμένης από τις συνθήκες παραγωγής της, με ελάχιστη γειννίαση με την υλικότητα. Ένα κέρδος *μεταφυσικό*.

Στον ύστερο εικοστό αιώνα και κυρίως στον επόμενο αιώνα, ο στοιχηματισμός, είτε αναφερόμαστε στην ταχεία εξάπλωσή των τυχερών παιχνιδιών στον ευρύτερο πληθυσμό, είτε στον εκδημοκρατισμό του χρηματιστηρίου, είτε ως κυρίαρχη πρακτική διαχείρισης της δημόσιας περιουσίας και των ασφαλιστικών ταμείων, κατέστη πλέον βασικό κομμάτι στο παζλ της χρηματοποίησης της καθημερινής ζωής. ο σύγχρονος κόσμος κατά τον Φιντέλ Κάστρο «έχει μετατραπεί σε ένα τεράστιο καζίνο»⁴⁷ (Comaroff & Comaroff, 2000: 297). Ολοένα και περισσότερα κομμάτια πληθυσμού αναλαμβάνουν πρόθυμα κομμάτια κινδύνου ενσωματωμένα σε ροές κεφαλαίων, που γίνονται ολοένα και περισσότερο προσβάσιμες. Η πρωτοκαθεδρία του στοιχηματισμού απαντάται πλέον σε κάθε έκφανση του κοινωνικού. Δεν αποτελεί πια μια πρακτική αποκεντρωμένη από τον πυρήνα ζωής, εγκατεστημένη σε κέντρα σε ένα μεταίχμιο νομιμότητας- παρανομίας. Η μετεγκατάσταση αυτή του στοιχηματισμού

⁴⁷ Fidel Castro, "Castro: World Has Become a Huge Casino," *Sunday Independent* (Johannesburg), 6/9/1998, 4, το άρθρο αποτελεί αντίγραφο της ομιλίας που δόθηκε στο νοτιοαφρικανικό κοινοβούλιο.

στο κέντρο του κοινωνικού και του οικονομικού βίου δεν θα μπορούσε να καταστεί εφικτή εάν δεν συνοδευόταν κι από μια αλλαγή στην ηθική του τζόγου. Αν δηλαδή δεν ήταν ικανή να τον μετατρέψει «από κοινωνική ασθένεια, σε κοινωνική πολιτική»⁴⁸ με τον τζόγο και τα παράγωγά του να γεμίζουν τα ταμεία του κράτους. «Μαλακό χρήμα, σε σκληρούς καιρούς» και πληθυσμούς παρασυρμένους από την φρενίτιδα της 'μεγάλης νίκης' (Reith, 2007) «προσπαθώντας να νικήσουν τον καπιταλισμό στο δικό του παιχνίδι, αντλώντας ένα νικηφόρο αριθμό» από τη λαχειοφόρο (Comaroff & Comaroff, 2000: 297), ή νομίζοντας, όπως χαρακτηριστικά μου επισήμανε ένας πληροφορητής μου, «ότι θα νικήσουν το σύστημα με το να γίνονται πελάτες του»⁴⁹.

Ας επιμείνουμε λίγο περισσότερο στις αλλαγές στο πεδίο της ηθικής του στοιχηματισμού. Μελετώντας συνολικά τον ύστερο καπιταλισμό ως *αποκρυφιστική οικονομία* οι Comaroff διακρίνουν δύο διαστάσεις: μια υλική και μια ηθική. Η υλική διάσταση έγκειται στις τεχνικές που επιστρατεύονται για την συσσώρευση ή τον υπολογισμό του πλούτου, τεχνικές οι οποίες απομακρύνονται ολοένα και περισσότερο από αιτιολογικές ή ερμηνευτικές αρχές. Η ηθική διάσταση έγκειται σε (αντι)δράσεις που εγείρει η παραγωγή αξίας μέσα από *μαγικές πρακτικές*.⁵⁰ Οι Comaroff αποκαλούν «μαγικές» αυτές τις πρακτικές γιατί το χρηματοοικονομικό κεφάλαιο επιστράτευε κατεξοχήν μη ορθολογικοποιημένες σχέσεις ανάμεσα σε σκοπούς και μέσα. Γι' αυτούς ο χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός αποτελεί «*μια χίμαιρα που ταυτοποιείται μόνο μέσα από τα αποτελέσματά της*» (Comaroff & Comaroff, 2000: 310), όπου η αγορά αναγορευεται στη νέα θησκεία, ως πηγή βεβαιότητας.

Προκειμένου να απαντήσουν στο πως επιτυγχάνεται η παραγωγή αξίας εντός αυτού του συστήματος, οι συγγραφείς του συγκεκριμένου έργου, επιστρατεύουν μία ανάλυση του ρίσκου. Υποστηρίζουν πως κάθε μετασχηματισμός στο πεδίο της παραγωγής του σύγχρονου καπιταλισμού δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από τροπικότητες και μετασχηματισμούς μιας αποϋλοποιημένης αξίας. Αντλώντας από τις παλαιές μεσαιωνικές πρακτικές έναν

---

⁴⁸ Will George, "Hooked on Gambling." On the Harvard Medical School study, βλ. Brett Pulley, "Compulsion to Gamble Seen Growing," *New York Times*, 7 December 1997, 22.

⁴⁹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Ηλία, 30/04/2016 .

⁵⁰ Για μια ανάλυση των μαγικών πρακτικών του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού βλ. (Callon 1998) και συλλογικό τόμο (Callon, Yuval and Fabian 2007). Ειδικότερα, για μία μελέτη του ρόλου των αναλυτών στη διαμόρφωση των (χρηματοπιστωτικών) τίτλων βλ. (Beunza και Garud 2007). Για την πρακτική του αρμπιτράζ (κερδοσκοπία από τη ταυτόχρονη αγοραπωλησία του ίδιου χρηματοπιστωτικού μέσου σε διαφορετικές αγορές) στην Wall Street βλ. (Beunza και Stark 2004). Για μια ανάλυση γύρω από τους μηχανισμούς πρόβλεψης των τιμών των χρηματοπιστωτικών τίτλων μέσω της τεχνικής ανάλυσης (οικονομικά γραφήματα προηγούμενων διακυμάνσεων) έναντι της πιο εμπειριστατωμένης θεμελιώδους ανάλυσης βλ. (Preda 2007). Για την παραγωγή αξίας μέσω της καινοτομίας των «παραγωγών» τόσο στο χρηματοπιστωτικό, όσο και στο επίπεδο της γλώσσας βλ. (Appadurai 2015).

πειραματισμό εγκαθιδρυμένο στο μετασχηματισμό των υλικότητων που στόχευε στην παραγωγή χρυσού από μη πολύτιμα μέταλλα, σχολιάζουν το πώς «το χαρτί γίνεται χρυσός» (Comaroff & Comaroff, 2000 : 297), πώς μετατρέπεται η μετοχή σε αξία, ανάγωντάς την συμβολικά σε αλημεία. Στο ηθικό πλαίσιο του ύστερου καπιταλισμού, δεν είναι μόνο η πίστη μεταφυσική. Το ίδιο το κέρδος καθίσταται μεταφυσικό, αφού αποσπάται από τις συνθήκες παραγωγής. (Comaroff & Comaroff, 2000: 313)

Και όμως η παραγωγή δεν εξαλείφεται. Επιστρέφει με άλλες υλικότητες, άλλες μεθόδους, νέα μετα-αγαθά. Είναι σημαντικό να δούμε πως το σύστημα επαναδομείται μέσα από τις νέες φασματικές τεχνολογίες του, μέσα από τη μετατροπή του ρίσκου σε αξία. Στις σελίδες που ακολουθούν, θα επιχειρήσουμε να εμβαθύνουμε στην μετατροπή αυτή, στρέφοντας την ματιά μας σε ένα προβιομηχανικό τοπίο εξόρυξης αξίας: στα ορυχεία χρυσού. Μέσω της επίκλησης του ορυχείου, θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε στο εθνογραφικό παράδειγμα του προποτζίδικου τους συγκεκριμένους τρόπους, με τους οποίους το ίδιο το ρίσκο μεταμορφώνεται στον χρυσό της εποχής, θέτοντας σε καινούργια πλαίσια τη νοηματοδότηση της αξίας.

Υπάρχει στο μυαλό μου καρφωμένη μια φωτογραφία. Ένα τοπίο ανθρώπων αποθανατισμένο το '80 από το Sebastiao Salgado. Εργάτες που σκάβουν. Εργάτες στα ορυχεία της Serra Pelada στη Βραζιλία. Άνθρωποι κρεμασμένοι σε κάθετα λαγούμια, σε μικροσκοπικά «οικόπεδα» ιδιοκτησίας εμβαδού 2x2. Ανεβοκατεβαίνουν σε σκάλες 400 μέτρα μέχρι την επιφάνεια του ορυχείου, κουβαλώντας φορτίο 60 κιλών. Πληρώνονται 20 σεντς για κάθε διαδρομή, πληρώνουν 3 δολάρια για κάθε λίτρο νερού που πίνουν. Σώματα δουλεμένα μέσα στη λάσπη και την ελπίδα, στον πυρετό του χρυσού. Βαθιά λαγούμια, χώμα ασταθές. Ένα τοπίο πτωμάτων.

«Κανείς δεν εξαναγκάζεται, αλλά άπαξ και έρθουν, γίνονται όλοι δούλοι του χρυσού και της ανάγκης για επιβίωση. Όταν μπουν μέσα, είναι αδύνατο να βγουν έξω... Κάθε φορά που κάπου βρεθεί χρυσός, οι άντρες που κουβαλούν τα σακιά με τη λάσπη και το χώμα έχουν, σύμφωνα με τον νόμο, το δικαίωμα να πάρουν ένα από τα σακιά που κουβάλησαν. Και εκεί μέσα μπορεί να βρίσκονται τα πλούτη και η ελευθερία τους. Έτσι ζωή τους γίνεται το τρελό, συνεχόμενο ανεβοκατέβασμα στις σκάλες, κάτω στην τεράστια τρύπα και έξω, στην άκρη του ορυχείου, κουβαλώντας ένα σακί με λάσπη και τις ελπίδες για χρυσό»⁵¹.

Η συγκεκριμένη φωτογραφία αναδεικνύει με emphaticό τρόπο υποκείμενα πρόθυμα να ανταλλάξουν την εργατική τους δύναμη έναντι μιας αμφίβολης αμοιβής: τσουβάλια γεμάτα χώμα ή χρυσό. Συνάμα, φέρνει στο προσκήνιο ένα κρίσιμο πολιτικό ζήτημα, την ανάδυση, δηλαδή, σύγχρονων υποκειμένων διακινδύνευσης μέσα από την οικειοθελή τους προσχώρηση σε μια αμφίβολη υπόσχεση. Η διαζευκτική δυναμική που φέρει η εν λόγω υπόσχεση αναδεικνύεται πιο παραστατικά μέσα από αυτό που ο Arjun Appadurai αποκαλεί στοιχηματισμό με παράγωγα (derivative gambling) (Appadurai, 2016:521).

Πιο συγκεκριμένα, ο Απαντουράι θα στήσει το επιχείρημα ενός διπλού στοιχηματισμού πάνω στο παράδειγμα του καλβινιστή πιστού (αντικείμενο μελέτης του Weber) που προσδοκά τη Θεία χάρη και σωτηρία. Στην σύγχρονη αργκό της θεωρίας παιγνίων, ο διπλός στοιχηματισμός θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένα παίγνιο με παράγωγα, ένα στοίχημα πολύ διαφορετικό από τον απλό στοιχηματισμό πάνω στη έκβαση ενός αποτελέσματος. «Ένα στοίχημα πάνω στο στοίχημα» (Appadurai, 2016:521). Πού

---

⁵¹ Απόσπασμα από την μαρτυρία που καταθέσει ο Σεμπασιάο Σαλγκάδο στο βιογραφικό ντοκιμαντέρ του Βιμ Βέντερς για τη ζωή του, « Το αλάτι της γης», σχολιάζοντας τις φωτογραφίες του και τη διαδικασία εξόρυξης χρυσού.

στοιχηματίζει αυτός ο πιστός συσσωρεύοντάς κοσμικό πλούτο μέσα από μια μεθοδολογία ασκητικού ορθολογισμού; «*Το πρώτο επίπεδο του στοιχηματισμού έγκειται στην πιθανότητα του να είναι ο εκλεκτός (μια πιθανότητα ήδη προκαθορισμένη, αλλά παντελώς άγνωστη)*». Ο δεύτερος στοιχηματισμός έγκειται στο επιτελεστικό επίπεδο. «*Με το να δρα κάποιος σαν να ήταν ένας από τους εκλεκτούς, είναι πιθανό να εξασφαλίζει και τη θεία εύνοια*», να δρα δηλαδή προς μια κατεύθυνση που ενισχύει τη Θεία εύνοια. Ή σύμφωνα με τους όρους του J. L. Austen, ο «*μη εκλεκτός που ενεργεί ως εκλεκτός*» (με αρετή δηλαδή και όχι κακόβουλα) «*είναι σαν να σώθηκε*» (Appadurai, 2016:521).

Τι σημαίνει αυτή η αλλαγή στη φύση του στοιχηματισμού, η μετατόπισή του δηλαδή από μια θέση πάνω σε ένα αποτέλεσμα προς μια θέση πάνω στις ίδιες τις οντολογικές συνθήκες της ύπαρξης; Τι σημαίνει αυτήν η επιτελεστική λογική «σαν να ήταν, μα χωρίς να είναι» για την παραγωγή της υποκειμενικότητας, ιδιαίτερα δε μέσω στο πεδίο της συγκεκριμένης εθνογραφικής έρευνας; Για να το πούμε διαφορετικά, τί σημαίνει να λειτουργεί κάποιος σαν να ήταν ο εκλεκτός της τύχης, σαν να ήταν ο πλούσιος, ο 'καπιταλιστής';

«Παίζει ο πατέρας μου κάθε μέρα, χαλάει 1.000 €. Αν κερδίσει ένα 50αρικο θα γυρίσει σπίτι θριαμβευτής. Ο Μ. Αλέξανδρος μπήκε στην Περσία. Αυτή η εορταστική ψυχολογία που κρατάει ελάχιστα. Και αυτοί πάντα ξεχνάνε πόσα έχουν χάσει για να κερδίσουν αυτά τα λίγα... τόσα χρόνια έχει χάσει εκατομμύρια! Θα κερδίσει 500 και θα πει "Να, βλέπετε... αξίζει που παίζω." Εγώ πάντα έβαζα τη λογική "Πόσα έχασες για να τα κερδίσεις;"».⁵²

Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο πατέρας του Ηλία γυρνάει στο σπίτι σαν θριαμβευτής, σαν υπερ-τυχερός, σαν νικητής, χωρίς ποτέ να κατατάσσει τις νίκες του σε μία καθαρή εύνοια της τύχης ή μια πεισματική αυτοχρηματοδότηση από την πλευρά του. Στη συνείδησή του καταγράφεται ως νικητής, με τη κάθε του νίκη (έστω και αν πρόκειται για μοναδική ή μηδενική συγκριτικά με τις συνολικές του απώλειες) να δικαιώνει τη συνεχή του προσπάθεια και την επανεπένδυση κεφαλαίων στον στοιχηματισμό.

Στη διάρκεια της έρευνάς μου μέσα στους χώρους του στοιχηματισμού, ερχόμουν συνεχώς σε επαφή με υποκείμενα που αισθάνονταν νικητές. Η συγκεκριμένη αίσθηση δύσκολα μπορούσε να υποκύψει σε μια λογική διάκριση μεταξύ του μακρόχρονα χαμένου και του βραχυπρόθεσμα κερδισμένου. Σε αυτές τις διαρκείς μεταστροφές νίκης και ήττας οι

---

⁵² Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Ηλία, 30/04/2016.

παίκτης των τυχερών παιχνιδιών νομιμοποιούσαν τη δράση τους, επιτελώντας ένα διαρκές «στοίχημα πάνω στο στοίχημα»: Αν κάποιος λειτουργούσε σαν νικητής, ήταν σαν να νίκησε. Από αυτήν τη σκοπιά, ο καλβινιστής πιστός, ο μεταλλωρύχος στη Βραζιλία και ο παίκτης στο προποτζίδικο του Βόλου, έρχονταν απρόσμενα κοντά: Δεν είχε νόημα, τελικά, αν ο εν λόγω πιστός θα γινόταν ποτέ ο εκλεκτός. Δεν έχει σημασία εάν εργάζεται στο ορυχείο χωρίς να αμείβεται. Δεν πειράζει εάν διαρκώς χάνει τα νούμερα στο Κίνο ή τα πονταρίσματα στο Πάμε Στοίχημα. Το γεγονός ότι μπορεί να λειτουργεί σαν να ήταν κερδισμένος, παρακάμπει την αναγκαιότητα του να γίνει.

«Για ρίξ' το... Για 10 συνεχόμενα»⁵³ λέει η Ευτυχία, ενώ η συνταγή του Χρήστου έγκειται στο να «ακολουθείς μια ομάδα στους αγώνες μίας σεζόν και ποντάρεις συνέχεια το ίδιο αποτέλεσμα στους αγώνες, π.χ. όλο άσσο ή όλο Χ. Πρέπει να μην χάσεις κανέναν αγώνα και κάθε φορά που ποντάρεις να διπλασιάζεις τον στοιχηματισμό. Η νίκη έγκειται στο να μη βγεις από το παιχνίδι, να μην κάνεις πίσω».⁵⁴ Το ρίσκο γίνεται αυτοσκοπός, οδηγός της δράσης των υποκειμένων, παράγοντας ριψοκίνδυνους οικονομικούς δράστες που δεν αποζητούν την αποφυγή ή την απομείωσή του, αλλά, αντίθετα, την αναζήτηση και εκμετάλλευσή του πηγαίνοντάς κόντρα στα προγνωστικά και στις «ορθολογικές προβλέψεις» (Appadurai, 2016:534) με χαρακτηριστικό παράδειγμα «την περίπτωση δύο φοιτητών από τα Λεχώνια που παίζοντας 3 συνεχόμενες ανατροπές, κέρδισαν με 0,50 €, 310.000 €.»⁵⁵ Στην διάρκεια της εθνογραφικής μου παρατήρησης, έβλεπα τα προποτζίδικα να μετατρέπονται σε εργώδη ορυχεία, χωρίς οι παίκτες ποτέ να προσμετρούν πόσα έχασαν και θυσιάσαν στο όνομα μιας πολυπόθητης νίκης· πόσες διαδρομές πραγματοποίησαν, πόσα τσουβάλια χώμα κουβάλησαν, τα υλικά και άυλα μέσα που καταναλώθηκαν στον πυρετό αναζήτησης αυτού

---

⁵³ Σημειώσεις πεδίου από προποτζίδικο, 26/03/2016.

⁵⁴ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016.

⁵⁵ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζίδικο, 11/04/2016. Η περίπτωση που αναφέρει ο Λέανδρος, αντιστοιχεί σε πραγματικό γεγονός, με τη διαφορά ότι οι συνεχείς ανατροπές ήταν τέσσερις αντί για τρεις. Παραθέτω το αντίστοιχο απόσπασμα από την τοπική εφημερίδα «Ταχυδρόμος» όπου ενδεικτικά αναφέρεται: «ΚΕΡΔΙΣΕ 300.000 ΕΥΡΩ ΣΤΟ ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ : 'Σήκωσε το ταμείο' την Τρίτη 5 Απριλίου ο μεγάλος παίκτης του ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ σε πρακτορείο στα Κάτω Λεχώνια Αρτέμιδας Βόλου που είχε έμπνευση και επέλεξε σωστά τα Ημίχρονα /Τελικά αποτελέσματα τεσσάρων αγώνων. Παίζοντας μια τετράδα σε ένα δελτίο αξίας 50 λεπτών με αγώνες Μπαρσελόνα – Ατλέτικο Μαδρίτης (διπλό ημίχρονο/άσσο τελικό), Μίλτον Κέϊνς Ντόνς – Γούλθς (άσσο ημίχρονο/διπλό τελικό), Όλντερσοτ – Γκρίμσμπι (άσσο ημίχρονο/διπλό τελικό) και Όλντριχαμ – Ντόβερ Αθλέτικ (άσσο ημίχρονο/διπλό τελικό) κέρδισε 301.840 ευρώ» βλ. (ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ, 08/04/2016), διαθέσιμο στη: <http://www.taxydromos.gr/%CE%A4%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%AC/220339-kerdise-300-000-eyrw-sto-pame-stoixhma.html>

του χρυσού· πόσο βαθιά έσκαψαν αναζητώντας τελικά το πιο πολύτιμο ορυκτό, δηλαδή το *ίδιο το ρίσκο*, το αλάτι που νοστιμίζει, δίνει μια γεύση κινδύνου, μα και ελπίδας στη ζωή τους.

ΜΑΘΗΤΕΙΑ | ΓΝΩΣΗ | ΕΝΟΡΑΣΗ

ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στη «μεταφυσική» του τζόγου. Ωστόσο, είναι το κέρδος που προκύπτει από τη διαδικασία του στοιχηματισμού μεταφυσικό; Το κύριο συστατικό των «μελετημένων»⁵⁶ τυχερών παιχνιδιών έγκειται στη τύχη ή στην μελέτη; Αφορά μια επίκληση στο πεδίο του υπερβατικού ή σε ένα σύνολο αλληλοδιαπλεκόμενων δεξιοτήτων; «Πρέπει να είσαι τυχερός...», αποφαινεται ο Πασχάλης «αλλά η τύχη πάει με τον καλύτερο στον τζόγο»⁵⁷. Τι σημαίνει καλύτερος στο τζόγο; Πώς η τύχη και η ικανότητα, δύο ποιότητες ριζικά αντιφατικές, συνδυάζονται;

«-Τι κοιτάς; Αποδόσεις;

-Προποτζίτικο έχω να παίξω πολύ καιρό. Pre-game κοιτάω αποδόσεις. Αν θα παίξω live, παίξω διαφορετικά. Έχω τσεκαρισμένες τις αποδόσεις και συνήθως περνάει. Κοιτάω την εξέλιξη ... πως πηγαίνει το αστέρι της ομάδας, δηλαδή, ο καλός παίκτης – βαρόμετρο. Αν πιάσει αυτός απόδοση, η ομάδα θα το κερδίσει... Κοιτάω το κίνητρο που έχει η ομάδα... ανατροπές στην τελευταία περίοδο... Κάποιες αποδόσεις στα προγνωστικά μου στατιστικά περνάνε. Π.χ. η 1,44 βγαίνει, η 1,53 σπάει. Προσπαθώ να αναλύσω την απόδοση... τι μου λέει... που θέλει να με στείλει, γιατί αυτός θέλει να με στείλει εκεί που δεν θα κερδίσω... Η απόδοση εξαρτάται από την δυναμική της ομάδας και το κίνητρο του αγώνα. Έχουμε έναν αγώνα, ποιο είναι το κίνητρο; Η ομάδα είναι αδιάφορη βαθμολογικά. Και η άλλη ομάδα θέλει να κερδίσει τον αγώνα, για να πάρει το πρωτάθλημα, ή για να παραμείνει στην κατηγορία. Συνήθως στις τελευταίες αγωνιστικές συμβαίνει αυτό... να έχω βαθμολογικό κίνητρο που κρίνεται η χρονιά. ..Την μικρή απόδοση θα την πάρει το φαβορί. Αυτός που πιστεύει ο book ότι θα κερδίσει ή αυτός που πιστεύει ο book ότι η μάζα θα στοιχηματίσει να κερδίσει.

-Πως κυμαίνονται οι αποδόσεις;

-Η μεγάλη απόδοση μπορεί να φτάσει και μέχρι το 20. Αλλά αν το δεις, σημαίνει 100% ότι δεν θα κερδίσει. Για να μην παίξουν όλοι στο 1,10 θα δώσει ένα 5% (των παικτών) να πάει στο 20 (απόδοση) και καλά στη έκπληξη, για να ελαχιστοποιήσουν τη ζημιά.....Έχεις μέτρο. Συγκρίνεις... Τι κοιτάς; Να είμαι κερδισμένος χωρίς το ρίσκο του να βγω χαμένος.»⁵⁸

---

⁵⁶ Για τα «μελετημένα» παιχνίδια και τη διάκρισή τους από τα «τυχερά» βλ. (εισαγωγή) σελ. 9.

⁵⁷ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με τον Πασχάλη, 23/04/2016

⁵⁸ Σημειώσεις πεδίου, Απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

Τι σημαίνει μία στρατηγική δήλωση όπως « *Να είμαι κερδισμένος χωρίς το ρίσκο του να βγω χαμένος*»; ⁵⁹ Αποτελεί μια ένδειξη ότι η τύχη τιθασεύεται; Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ίδια η τύχη υπακούει σε νόμους; Με ποιον τρόπο χτίζεται το φαντασιακό της εξημέρωσής της ή καλύτερα της βαθιάς πίστης των παικτών των «μελετημένων» τυχερών παιχνιδιών ότι η ικανότητα, η ενασχόληση, ο υπολογισμός και η μαθητεία, αποτελούν τις απόλυτες τεχνολογίες της νίκης;

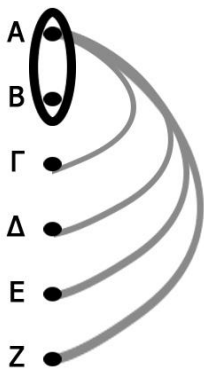
---

⁵⁹ Σημειώσεις πεδίου, Απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

Από τα πρώτα κιόλας στάδια της εθνογραφικής μου έρευνας, μου έγινε σαφές πως οι παίκτες των τυχερών παιχνιδιών επιχειρούν κατά κόρον μία διάκριση σε «τυχερό» και «μελετημένο». Στα τυχερά παιχνίδια συγκαταλέγονται οι διάφοροι τύποι λοταριών: «ΚΙΝΟ», «ΛΟΤΤΟ», «ΤΖΟΚΕΡ» κ.λπ., ενώ την πρωτοκαθεδρία του «μελετημένου» κατέχει το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ». Ένας πολύ καλός τρόπος ανίχνευσης της αντίληψης των παικτών γύρω από το στοιχηματισμό, αποτελούν οι ερωτήσεις γύρω από το πώς πιστεύουν ότι θα νικήσουν:

«Παλιά ασχολούμουν πολύ... ούτε έχασα ούτε κέρδισα... Αλλά δεν έχει νόημα γιατί παίζει πολύ στήσιμο, δεν μπορείς να το προβλέψεις. Ο μόνος τρόπος που είχε νόημα για να βγάλεις κάνα φράγκο ήταν η στατιστική. Τα υπόλοιπα στοιχεία ήταν πολύ εύκολα να αλλάξουν.

Ας πούμε έπαιζα αγώνες με ποσοστά, σημεία 6,5-7 απόδοση. Αυτά σε ένα κουπόνι⁶⁰ 400-500 αγώνες υπήρχαν 10-15. Αυτά τα σημεία είναι σχεδόν αδύνατο να τα πιάσεις γιατί σε κάθε δελτίο πρέπει να παίξεις 2-3 παιχνίδια. Πες ότι παίζεις με απόδοση 2. Να βάλω 10 € να πάρω 20 €, δεν το θέλω! Αυτό έχει νόημα να έχεις 10.000 € και να έχεις πληροφορία σίγουρη. Εγώ δεν έχω φράγκα. Δεν μπορώ να βγάλω μέσα στην εβδομάδα 100 € με τέτοια ποσά. Και για να τα βγάλω πρέπει να ασχοληθώ 4-5 ώρες την ημέρα. Δεν το αντέχω.

Σκαρίφημα 1

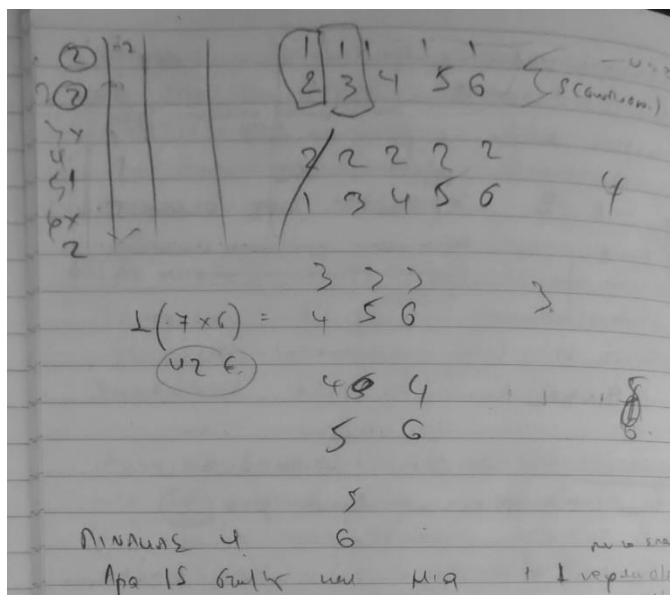
Διάλεγα λοιπόν από το κουπόνι (= εβδομαδιαία εφημερίδα) σημεία που είχαν απόδοση μέχρι 8. Τα χωρίζα σε 2 ομάδες. Συνήθως έβαζα ένα δελτίο με έξι αγώνες και ένα δεύτερο με άλλους 6. Από το κάθε δελτίο έρχονταν από 2-5. Συνήθως έρχονταν από 2-3. Κρατούσα συνήθως το 12. Και από την κάθε εξάδα ζητούσα να έρθουν μόνο 2.

Ζητούσες από όλες τις αποδόσεις να βγούνε μόνο 2, ανεξαρτήτως ποιες. Αν τύχαινε και έβγαιναν 3, τότε έβγαζες πολλά φράγκα γιατί οι δυάδες σου πολλαπλασιάζονταν. Συνολικά έπαιζα 16 στήλες, 15 στήλες και μία έπαιζα να 'ρθουν όλα μαζί, μπας και... Έτσι μειώνονταν πολύ οι στήλες που παίζεις. Αν ζητούσες 2-3, οι στήλες παν πολύ. Από 15 γίνονταν κατευθείαν 50! Εγώ περίμενα συνήθως να έρθουν τα 2. Έτσι μειώνεις πολύ τους συνδυασμούς και το κόστος, γιατί κάθε στήλη την πληρώνεις.

⁶⁰ Το «κουπόνι» είναι εβδομαδιαία εφημερίδα για το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» όπου αναγράφονται συνοπτικά οι επερχόμενοι αγώνες και οι αντίστοιχες αποδόσεις τους.

$10,30 \times 15 = 4,50 \text{ €/δελτίο}$
 $0,30 \times 7 \times 6 = 0,30 \times 42 = 12,60$
 30 € κέρδος γιατί το κόστος ήταν 2 δελτία.

Το κουπόνι έβγαίνει 2 φορές την εβδομάδα. Με τις δυάδες είχες σίγουρο κέρδος αλλά δεν μπορούσες να βγάλεις μεροκάματο. Τα έπαιζες μπας και σου κάτσει μία τριάδα και πάνω.

Σκαρίφημα 2

Όλοι ασχολούνται με το στοίχημα. Το καλύτερο παιχνίδι είναι το ΠΡΟΠΟ – ΓΚΟΛ και δεν το ξέρει κανείς! Η πιο καλή φάση! Έχει περίπου 1400 συνδυασμούς. Ξέρεις πόσο έχει το ΛΟΤΤΟ; 14.500.000 συνδυασμούς!»⁶¹

Στον λόγο του Βαγγέλη κάθε πρόταση υπογραμμίζει την βαθιά προσήλωση του παίκτη στην αναγκαιότητα του υπολογισμού · ενός υπολογισμού που δεσμεύεται από τις αρχές της στατιστικής διαχείρισης των πιθανοτήτων. Ακόμα και όταν σταματά να μου μιλά και δανείζεται το μολύβι μου προκειμένου να μου σχεδιάσει επί χάρτου τα συστήματα που χρησιμοποιεί, ζωγραφίζει πίνακες δεδομένων διπλής εισόδου, σύνολα και συνδυασμούς, σχεδιαγράμματα κατανομών. Η στατιστική ήταν παντού (βλ. σκαρίφημα 2): στα λόγια, στα σχέδια, στους συλλογισμούς του.

Ωστόσο, η βαθιά αυτή πίστη στη στατιστική δεν είναι καινούργια. Μετρά ήδη διαδρομές δύο τουλάχιστον αιώνων, διαδρομές που διανύθηκαν όχι μόνο στην επικράτεια του στοιχηματισμού αλλά και σε πολλαπλά άλλα κρίσιμα εδάφη του νεωτερικού βίου. Ο Ian Hacking στο βιβλίο του «The taming of chance» (1990), κατέδειξε τα πραγματικά θεμέλια αυτής της επιστήμης, τοποθετώντας την στις απαρχές του 19ου αιώνα όταν η διάβρωση του ντετερμινισμού, παρέδωσε τη σκυτάλη σε μια νέα αναπτυσσόμενη θεωρία: στον νόμο των πιθανοτήτων. Η κυριαρχία των αριθμών ξεκινάει κατά τα τέλη της ναπολεόντειας περιόδου, μέσα από έναν καταγιοσμό καταγραφών που αφορούσε φορολογικά δεδομένα, γεννήσεις και

⁶¹ Σημειώσεις πεδίου, Απόσπασμα κουβέντας με τον Βαγγέλη, 24/04/2016. 45 χρονών, χρόνια άνεργος, τις καλοκαιρινές περιόδους δουλεύει ως μάγειρας.

θανάτους. Η ανθρώπινη συμπεριφορά μαθηματοποιείται και καταγράφεται συστηματικά. Δεδομένα συσπειρωμένα στην εννοιολόγηση του μέσου όρου και της διασποράς σχηματοποιούν μια νέα ιδέα περί ανθρώπινης κανονικότητας, οδηγώντας σε έναν νέο τύπο κοινωνικής μηχανικής, νέες μεταρρυθμίσεις επιθυμητών και ανεπιθύμητων «κλάσεων». Οι νόμοι της κοινωνίας ξεπηδούν πλέον από στατιστικούς πίνακες δεδομένων.

Οι παραπάνω αλλαγές στη καταγραφή και διαχείριση των δεδομένων και η σύλληψη στατιστικών επεξηγηματικών μοντέλων επέφεραν δύο ριζικές αλλαγές: Πρώτον, ο νόμος των πιθανοτήτων θεωρήθηκε αυταπόδεικτος, επεκτείνοντας την εξουσία του πάνω στα κοινωνικά και φυσικά φαινόμενα, μέσω ενός νέου είδους «αντικειμενικής γνώσης» που δύναται να προσφέρει. Δεύτερον, επιφέροντας τάξη στο χάος και όντας πλέον νομιμοποιημένος, γέννησε τη βεβαιότητα ότι η τυχαιότητα εξημερώνεται (Hacking, 1990: vii).

Στην κληρονομία, συνεπώς, της παραπάνω μακράς παράδοσης, ο συνεπής παίκτης παρακολουθώντας συστηματικά, καταγράφοντας και αναλύοντας τα δεδομένα του (νίκες, προγνωστικά, αποδόσεις και συχνότητες) πιστεύει πως μπορεί να αποκρυπτογραφήσει τον «νόμο της τύχης» που διέπει ένα «μελετημένο» παιχνίδι. Τα συστήματα που χρησιμοποιούν οι παίκτες και η ανάλυση όλων των παραπάνω πληροφοριών είναι τα στοιχεία που κατατάσσουν την πρόβλεψη όχι σε μια μαντική ικανότητα, αλλά σε μια φιλτραρισμένη δεξιότητα ανίχνευσης αίτιου – αιτιατού, υπό το πρίσμα των πιθανοτήτων. Τρόπον τινά η πρόβλεψη αγκυροβολεί σε ένα παρόν, σε πίνακες δεδομένων που έχουν ήδη εγγράψει τη πληροφορία των αποτελεσμάτων εντός τους. Οι εκβάσεις των αγώνων για τους παίκτες των «μελετημένων παιχνιδιών» δεν ανήκουν στο «τυχαίο» ή στη «μοίρα». Μέσα σε έναν ωκεανό πιθανοτήτων, υπάρχει το πιο πιθανό να συμβεί, και είναι ενδεικτικό, αναγνώσιμο, έως και προδεδικασμένο, γιατί υπακούει πιστά στους νόμους της αλληλουχίας των γεγονότων που το διέπουν. *Ποσοστικοποιημένη ενδεχομενικότητα*: η μέτρηση της πιθανότητάς ανάγεται στον κινητήριο μοχλό μιας πίστης που ενεργοποιείται για να ξεθωριάσει την αβεβαιότητα. Η τύχη εξημερώνεται γιατί υπακούει σε νόμους, ή καλύτερα η πιθανολόγησή της αποτελεί πλέον ένα ανιχνεύσιμο και μετρήσιμο σημείο αναφοράς, ικανό να παράγει συμπαγείς διαβεβαιώσεις και προβλέψεις που θα αντιστοιχούσαν περισσότερο σε φυσικά φαινόμενα. Τι επέτρεψε, τελικά, σε παίκτες σαν το Βαγγέλη η εξίσωση των νόμων της τυχαιότητας με κανόνες γενικής ισχύος, όπως λόγου χάρη με το νόμο της βαρύτητας; Να μιλάνε για το αβέβαιο, με βαθμίδες βεβαιότητας.

Με τον τρόπο αυτό, ένα υποκείμενο του 21^{ου} αιώνα που φαντασιώνεται την εξημέρωση της τύχης μέσα από τον υπολογισμό, την κερδοσκοπία μέσα από τη πρόβλεψη, έρχεται απρόσμενα κοντά προς ένα υποκείμενο του 19^{ου} αιώνα που καταγράφει τα πάντα

μανιωδώς. Μοιάζει με εκείνον που στην αυγή της επιστημονικής επανάστασης στον 17^ο αιώνα μετρά, υπολογίζει, κατακτά. Με έναν παράδοξο, λοιπόν, τρόπο, πληροφορητές σαν τον Βαγγέλη δείχνουν να συνεχίζουν με συνέπεια την παράδοση του ουμανισμού και των μετέπειτα μοντέρνων καιρών, κόβοντας τους δεσμούς με το ανορθολογικό και το υπερβατικό, προσερχόμενοι σε μια νέα επιστημολογία για τον κόσμο⁶². Ποια είναι, ωστόσο, τα θεμέλια αυτής της νέας επιστήμης; Και σε ποιο βαθμό καταφέρνει να αποτάξει αυτό που πολεμά; Την πίστη.

---

⁶² Για μια κριτική θεώρηση της σχέσης πίστης και υπολογισμού βλ. (Aupers & Houtman, 2010:)

Τόσο στις συνεντεύξεις όσο κυρίως στη διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησης στα προποζίδια προέκυπτε διαρκώς η διαπίστωση πως οι άνθρωποι που ασχολούνται συστηματικά με τον τζόγο, όπως και περιφερειακοί λόγοι που εκφέρονταν γύρω από αυτόν, τον ανήγαγαν σε επιστήμη. Ποια είναι αυτή η επιστήμη της πρόβλεψης, του δανεισμού, ικανή να προσφέρει ελπίδα, όσο και να παγιδεύει, να δημιουργεί αντίμετρα και ευκαιρίες, να εκπαιδεύει και να παιδεύει; Πώς ακριβώς συγκροτείται αυτός ο αναδυόμενος λόγος περί επιστημονικότητας;

Ο όρος επιστήμη με την ευρεία έννοια αρχικά δήλωνε το οργανωμένο σώμα της εξακριβωμένης και τεκμηριωμένης γνώσης, μια εκδοχή που ενέγραφε μορφές σαν τον Γαλιλαίο ως παραδειγματικές εκδοχές επιστημονικότητας. Στη σύγχρονη εποχή, ο όρος είναι πιο περιορισμένος και δηλώνει το σύστημα απόκτησης γνώσης με βάση την επιστημονική μεθοδολογία, που βασίζεται στην επιστημονική έρευνα, καθώς και στην οργάνωση και ταξινόμηση με αυτόν τον τρόπο γνώσης. Η πρώτη εκδοχή αναφέρεται σε μία βεβαιότητα, η δεύτερη σε μία γνώση που κατοχυρώνεται πρωτίστως σε εμπειρικό επίπεδο, καθώς ενσωματώνει τη διαδικασία μάθησης μέσα από έρευνα, παρατήρηση, σύγκριση, ταξινόμηση και μεθοδολογική ανάλυση των δεδομένων. Οι τελευταίες πρακτικές φαντάζουν πολύ κοντινές προς εκείνες των παικτών του «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ». Είναι ικανή ωστόσο, αυτή η εγγύτητα των πρακτικών να τους αναγάγει σε 'επιστήμονες';

Η έννοια του «μελετημένου» έγκειται σε μια λεπτομερή ενημέρωση των παικτών του «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» γύρω από τις ομάδες και τους παίκτες τους, φάσεις και αποτελέσματα του πρωταθλήματος όπως και σε μια συστηματικοποιημένη ανάγνωση των προγνωστικών και των αποδόσεων. Οι παίκτες μελετούν, συγκρίνουν, υπολογίζουν, λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω μεταβλητές ως *μεταβλητές*: ως δυναμικά, δηλαδή, δεδομένα που μπορούν να αλληλεξαρτώνται και να αλληλοεπηρεάζονται. Λαμβάνουν υπόψη, επίσης, τον ρόλο της γκανιότας, του μεσάζοντα που αποκομίζει πάντα ένα σταθερό ποσοστό επί του κέρδους της συμμετοχής. Η τύχη απορρίπτεται σταδιακά ως μη αποτελεσματικός τρόπος παιζίματος. Στη θέση της εγκαθιδρύεται η τεχνική και θεμελιώδης ανάλυση.

Το μεγαλύτερο μερίδιο ιδιοκτησίας της πρόβλεψης - γνώσης ανήκει στους επαγγελματίες ειδικούς (εφημερίδες, site, φόρουμ κ.λπ.). Ωστόσο, κάθε προποζιδικό έχει κατ' ελάχιστο έναν «καθηγητή». Πρόκειται για ιδιαιτέρως έμπειρους παίκτες - θαμώνες που κατέχουν μια παραδειγματική κατάρτιση:

«Βλέπε από τον Λέανδρο και να παίζεις... Δάσκαλος».⁶³

Παίκτες σαν το Λέανδρο υποστηρίζουν τη γνώμη τους και τις προβλέψεις τους επιχειρηματολογώντας, κάνοντας αναδρομή στην ιστορική πορεία των ομάδων, αναφέροντας λεπτομερή στιγμιότυπα των αγώνων και συνήθως επισημαίνοντας την ορθότητα προγενέστερων προβλέψεών τους. Είναι οι αυθεντίες του είδους. Οι υπόλοιποι παίκτες τους συμβουλεύονται και σέβονται αναγνωρίζοντάς τους μια ιεραρχική θέση, καθώς στην μορφή του δασκάλου ενσαρκώνεται το σώμα της επιστημονικής και τεκμηριωμένης γνώσης.

Η έννοια της μαθητείας, άλλωστε, αποτέλεσε την κεντρική ιδέα της διαφημιστικής καμπάνιας του « ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ » με κυρίαρχο αφηγηματικό μοτίβο τον «Καθηγητή». Στα περισσότερα από δέκα βίντεο που περιλαμβάνει η καμπάνια αυτή ο «Καθηγητής» λαμβάνει διάφορες μορφές που μας ταξιδεύουν στον ιστορικό χρόνο: Σωκράτης στην αρχαία Ελλάδα, Γαλιλαίος στον 17^ο αιώνα και εκπαιδευτικός στη σύγχρονη εποχή. Παράλληλα τα βίντεο είναι γεμάτα από αναφορές στη σχολική ζωή: «πρόχειρο διαγώνισμα»,⁶⁴ «μελέτη»,⁶⁵ «αντιγραφή»,⁶⁶ μαθητές που «παίζουν» την ώρα της παράδοσης,⁶⁷ «εισαγωγικές εξετάσεις»⁶⁸. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου ξανάφερα στο μυαλό μου αρκετές φορές τις εικόνες από αυτά τα βίντεο. Βλέποντας για παράδειγμα την ιδιοκτήτρια ενός προποτζιδικού να καρφίτσώνει τα αποκόμματα στο «πίνακα ανακοινώσεων που κολλάν τα στοιχήματα και τα ΣΚΡΑΤΣ που κερδίζουν ... σαν φροντιστήρια που βγάζουν τα αποτελέσματάτων επιτυχόντων»,⁶⁹ ή παρακολουθώντας τους παίκτες να μελετούν καθισμένοι, μεταμορφώνοντας τα τραπέζια σε θρανία,⁷⁰ το προποτζιδικό σε σχολείο, αποκόμιζα την αίσθηση πως η κύρια εργασία που επιτελείται εντός των χώρων αυτών είναι η μαθητεία.

---

⁶³ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα από καταγραφές στο προποτζιδικό της Μάρθας, 26/03/2016 όπου παίκτης συμβουλεύει το φίλο του να μαθητεύσει δίπλα στο Λέανδρο προκειμένου να καταφέρει να «πάει ταμείο» (έκφραση νίκης που χρησιμοποιούν οι παίκτες από την εξαργύρωση των κερδών).

⁶⁴ Βλ. διαφημιστική καμπάνια «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» με θέμα τη μαθητεία (ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΠΡΟΧΕΙΡΟ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΑ (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΟΠΑΠ) 2012)

⁶⁵ Ό.π. (Διαφήμιση Πάμε Στοίχημα - Γαλιλαίος - Η Μελέτη 2013)

⁶⁶ Ό.π. (ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΟΠΑΠ) 2012)

⁶⁷ Ό.π. (ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΕΝ ΩΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ; (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΟΠΑΠ) 2012)

⁶⁸ Ό.π. (Διαφήμιση Πάμε Στοίχημα - Καθηγητής - Δεν Πέρασα 2012)

⁶⁹ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζιδικό, 11/04/2015

⁷⁰ Είναι χαρακτηριστικό πως το 2013 ο ΟΠΑΠ άλλαξε το σχεδιασμό του εσωτερικού χώρου των προποτζιδικών αντικαθιστώντας τα παλαιά καθίσματα των παικτών με μεγάλα τραπέζια που παραπέμπαν σε θρανία.

Χαρακτηριστικά στιγμιότυπα από τη διαφημιστική καμπάνια του ΟΠΑΠ –ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ που απεικονίζουν τον «καθηγητή» και τους «μαθητές», βλ. (ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΠΡΟΧΕΙΡΟ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΑ, 2012) (ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ – ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ, 2012) και (ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΔΕΝ ΠΕΡΑΣΑ, 2012)⁷¹.

Στα παραπάνω βίντεο ο κακός μαθητής που αντιγράφει τον καλό, ο Γαλιλαίος που σιγοψιθυρίζει το κοινό σύνθημα του ηχοτοπίου του προποτζιδικού δηλώνοντας ελπίδα και ανατροπή «Κι όμως γυρίζει...»⁷², και όσο γυρίζει «τίποτα δεν έχει κριθεί»⁷³, γίνονται πρωταγωνιστές μιας υπόγειας, σιωπηλής επιστήμης που χτίζεται στα προποτζιδικά, νομιμοποιώντας τον εαυτό της ως τέτοια. Μια επιστήμη ωστόσο, που χτίζεται στον αντίποδα της «επίσημης», καθώς ο κάθε «κακός» μαθητής του σχολείου μπορούσε να γίνει «καθηγητής» στο προποτζιδικό. Πράγματι, στις συνεντεύξεις που πήρα από τους πληροφορητές μου διαπίστωσα ότι οι περισσότεροι από αυτούς που «αριστεύουν» στο προποτζιδικό, ήταν «κακοί» μαθητές στο σχολείο. Είχαν απορρίψει ή αποδομήσει το κυρίαρχο πρόταγμα της θεσμικής παιδείας. Η καινούργια, μεταμορφωμένη έννοια της μαθητείας χτυπάει στην καρδιά ενός συστήματος που επιβραβεύει συγκεκριμένες μορφές γνώσης, για να αντιπροτείνει έναν «τρόπο» - με τη σπινοζική χρήση του όρου- που περιλαμβάνει εξίσου κόπο και δέσμευση χρόνου. Όπως είδαμε στα αποσπάσματα από τον λόγο του Βαγγέλη στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, οι ίδιοι οι παίκτες του «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» κατανοούν την ενασχόλησή τους με το συγκεκριμένο παιχνίδι ως επιστήμη, κατοχυρώνοντας τα υλικά και άυλα μέσα που επενδύονται σε αυτό. Διαπραγματευόμενοι επίπεδα επιστημονικότητας, διεκδικούν μία εξίσωση όπου ο πειραματισμός και η πρακτική εγκαθιδρύουν ένα ισοδύναμο της επιστήμης.

Αξίζει ωστόσο να επιμείνουμε λίγο περισσότερο πάνω στη σύμπτωση που κάνει τον Γαλιλαίο, αυτήν την εμβληματική μορφή του 17ου αιώνα, πρωταγωνιστή σε μια διαφημιστική καμπάνια για τον στοιχηματισμό στις αρχές του 21ου αιώνα. Αξίζει να θυμηθούμε ότι ο Γαλιλαίος συμβολοποιεί την ιστορική εκείνη στιγμή που γεννιέται μια νέα

⁷¹ Τα βίντεο είναι διαθέσιμα στις:

<https://www.youtube.com/watch?v=j8qL0u4ZmQI>, <https://www.youtube.com/watch?v=F2m7SBkrrw>, και <https://www.youtube.com/watch?v=7aDbzD5JODQ>, αντίστοιχα.

⁷² https://www.youtube.com/watch?v=q_ADluaRxFU

⁷³ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζιδικό, 11/04/2016. “Είναι σημαντικό να κοιτάω ποιος παίζει πού, αλλά ο Λεάνδρος λέει «αν κοιτάς μόνο τις αποδόσεις, είναι σα να λες ότι όλα είναι προδεδικασμένα. Όμως οι ομάδες παίζουν, και όσο παίζουν ο αγώνας δεν έχει κριθεί».

επιστημολογία για τον κόσμο, παλαντζάροντας ανάμεσα σε σκληρές επιστημονικές γραμμές και σε πειραματικές αφετηρίες γνώσης. Ο συγκεκριμένος, μάλιστα, διανοητής συνέβαλε τα μέγιστα στην αντικατάσταση της υποθετικής-επαγωγικής μεθόδου με την πειραματική και εισηγήθηκε τη μαθηματοποίηση της φυσικής. Ο Γαλιλαίος, υπήρξε μια μορφή βαθύτατα επιστημονική γιατί ακριβώς άδραξε την δυνατότητα (ή την υποχρέωση) να στέκεται αιρετικά στην ίδια του την επιστήμη. Δεν είναι, άλλωστε, κάθε «πιστός» εξ' ορισμού αιρετικός, ενστερνιζόμενος συγκεκριμένα κομμάτια του εκάστοτε δόγματος, διατηρώντας και διεκδικώντας το δικαίωμα αμφισβήτησης ή ανακάλυψης; «Τα πάντα ρει»⁷⁴ και «(η γη) γυρίζει», αποτελούν ρήσεις που μας υπενθυμίζουν αυτή τη δυναμική, ότι όλα αλλάζουν· μια ανατροπή που προκύπτει από τον ίδιο τον αναστοχασμό της επιστήμης και των μεθόδων της. «Τι λέει το ένστικτό σου;»⁷⁵ ρωτάει ο μαθητής σε ένα από τα βίντεο της καμπάνιας, υπογραμμίζοντας μια κρίσιμη συνύπαρξη: Πλάι στη σκληρή, μαθηματοποιημένη μορφή γνώσης που αντιστοιχεί σε αυτό που αντιπροσώπευσε ο Γαλιλαίος ως κατασκεύασμα του 17^{ου} αιώνα, στο στοιχηματικό σύμπαν του 21ου αιώνα αναζητά κι ένα άλλο είδος γνώσης, ικανό να ερμηνεύει το υπερβατικό εντός ενός εξορθολογισμού, εξίσου αιρετικού.

1 Στιγμιότυπα από τη διαφημιστική καμπάνια του ΟΠΑΠ που απεικονίζουν τον «καθηγητή» ως Γαλιλαίο. «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ - ΜΕΡΟΣ Α (ΤΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ).» Πηγή: [youtube.gr](https://www.youtube.com/watch?v=q_ADluaRxFU). 24 10 2012, διαθέσιμο στη: https://www.youtube.com/watch?v=q_ADluaRxFU.

---

⁷⁴ Η γνωστή ρήση του Ηράκλειτου, προσαρμόζεται στις ανάγκες της διαφήμισης, βάζοντας το Καθηγητή να λέει «Τα πάντα Χ», βλ. (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ: Τα πάντα Χ (Διαφήμιση) 2013).

⁷⁵ Βλ. διαφήμιση καμπάνια (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ - ΜΕΡΟΣ Α (ΤΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ) 2012), διαθέσιμο στη: https://www.youtube.com/watch?v=q_ADluaRxFU

Είδη γνώσης

Ο Σπινόζα στην «Ηθική» κάνει λόγο για τρία είδη γνώσης⁷⁶, ιεραρχώντας τα ως γνωστικές βαθμίδες από την ασθενέστερη στην ανώτερη, ως εξής: Το πρώτο είδος, αντιστοιχεί στην *opinio*, «γνώση από γνώμη ή φαντασία»⁷⁷ (Σπινόζα 2009, 204) «Αντιλαμβάνομαι τα αντικείμενα στη τύχη των συναντήσεων, σύμφωνα με το αποτέλεσμα που έχουν πάνω μου», σχολιάζει ο Gilles Deleuze, αφού η πηγή του πρώτου είδους αντιστοιχεί σε «σημεία» και «μεταβλητές ενδείξεις» (Deleuze, 2002 [1968]:357). Η γνώση που παράγεται από το πρώτο είδος ορίζεται ως συγκεχυμένη και ανεπαρκής καθώς βασίζεται σε «θολή εμπειρία», αισθητηριακές ενικές αναπαραστάσεις και μνήμες. Ανακαλούμε και ο τρόπος με τον οποίο φανταζόμαστε ή θυμόμαστε τα πράγματα, σχηματίζει ιδέες για αυτά.

Η παρατήρηση και η αντίληψη αντιστοιχούν στο δεύτερο είδος γνώσης. Η γνώση αυτή εγκιβωτίζει κοινές έννοιες και αυτοτελείς ιδέες τις οποίες τηρούμε για τις ιδιότητες των πραγμάτων. Συγκρίνουμε αυτό που καλούμαστε να αντιληφθούμε με κάτι οικείο ή γνωστό, εξάγοντας συμπεράσματα από την αντιπαραβολή του με μία ήδη κατακτημένη γνώση. Επομένως η *ratio*, «Λόγος» ή λογική, αποτελεί την κοινή⁷⁸ γνώση βάσει της οποίας γνωρίζουμε τις ιδιότητες, αλλά όχι την ουσία τους (Σπινόζα 2009, 204).

Το τρίτο είδος γνώσης για το Σπινόζα είναι η «ενορατική επιστήμη»⁷⁹ (*scientia intuitiva*), η οποία ενσωματώνει και προϋποθέτει όλα τα προηγούμενα είδη. Η ενόραση «βαίνει από την ταιριαστή ιδέα της μορφικής ουσίας κάποιων κατηγορημάτων του Θεού προς την ταιριαστή γνώση της ουσίας των πραγμάτων» (Σπινόζα 2009, 204) που δεν είναι άλλη παρά η γνώση του ίδιου του Θεού, αφού στο αξιακό σύστημα του Σπινόζα όλα τα ενικά πράγματα (ψυχή, σώμα, συνείδηση, χώρος κ.λπ) ορίζονται όχι ως υποστάσεις, αλλά ως

---

⁷⁶ Ο Σπινόζα στην «Πραγματεία για την Διόρθωση της Νόησης » αναφέρεται σε τέσσερις τρόπους αντίληψης, στους οποίους θα επανέλθει αργότερα στην «Ηθική», συγκεκριμενοποιώντας τους στα τρία είδη γνώσης.

⁷⁷ Τα τρία είδη γνώσης του Σπινόζα αναφέρονται στην Ηθική, Β' μέρος, Θεώρημα 40, σχόλιο 2. Στη μετάφραση του 1913, ο Ν. Κουντουριώτου αναφέρεται σε αυτά ως «είδη γνώσης» αποκαλώντας το πρώτο είδος ως «δόκησιν ή φαντασίαν» (Spinoza, 1913: 90) , ενώ η μεταγενέστερη μετάφραση του 2009 του Ε. Βανταράκη, τα αναφέρει ως «γένη γνώσης», με το πρώτο να αποτελεί την «γνώμη ή φαντασία» (Σπινόζα, 2009: 204).

⁷⁸ Η ανακάλυψη των κοινών εννοιών, ιδεών που είναι αιώνιες, σταθερές, με πολλαπλά πεδία εφαρμογής που λειτουργούν ως ένα είδος γενικού ισχύοντος κανόνα, υπήρξε το θεωρητικό εργαλείο της «Ηθικής» καθώς εμπεριέχουν μια καθολικότητα που εφαρμόζεται σε όλα τα σώματα και αναδιπλώνουν τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων (Deleuze 2002 [1968], 372).

⁷⁹ Στη μετάφραση του Ν. Κουντουριώτου ο όρος «*scientia intuitiva*» μεταφράζεται ως «*διαίσησιν*» (Spinoza, 1913: 90), ενώ ο Ευάγγελος Βανταράκης τον αποδίδει ως «ενορατική επιστήμη» (Σπινόζα, 2009: 204).

κατηγορήματα ή ιδιότητες μίας και ενιαίας ουσίας. Για τον Σπινόζα η μοναδική ουσία είναι ο Θεός, ο οποίος είναι ασύλληπτος. Πώς μπορεί ωστόσο ο ανθρώπινος νους να Τον συλλάβει αφού αποτελεί κατά βάσει μια γνώση απροσπέλαστη; Μόνο μέσα από πεπερασμένα πράγματα (ως πεπερασμένα όντα), είναι η απάντηση, και ειδικότερα μέσω «της γνώσης των τρόπων (*modi*) των κατηγορημάτων (*attributa*) της ουσίας»⁸⁰ (Μολύβας, 2000:42). Η εννοιακή επιστήμη έγκειται στη βαθύτερη κατανόηση ουσίας των πραγμάτων, μία ταυτόχρονα ολιστική και επιμεριστική σύλληψη των αιτιών τους που ταυτίζει την ιδέα με τη γνώση. Η γνώση των ιδιοτήτων ή κατηγορημάτων του Θεού είναι μια γνώση που διαρκώς επιστρέφει από και προς αντικείμενα, από και προς υποκείμενα ικανή να απαντήσει στα βαθύτερα ερωτήματα «τί είναι ο Θεός», «τι μπορεί να είναι», «τι μπορεί ένα Είναι». « Ένα τρίγωνο που συνενώνει τις εντελείς ιδέες του εαυτού μας, του Θεού και των άλλων πραγμάτων» (Deleuze 1996, 89), γιατί τελικά μόνο μέσα από το δικό μας Είναι, το δικό μας σώμα «ιδιαιτέρως»⁸¹ μπορεί κανείς να αντιληφθεί το σχεσιακό σύμπαν δράσης, νόησης και αιτιών. Πως συλλαμβάνεται αυτός ο μηχανισμός εγγύτητας και απόστασης; Συλλαμβάνοντας την ολότητα μέσα στο επιμέρους. Ένα τώρα, ένα εδώ που μας παραδίδεται «από τη σκοπιά της αιωνιότητας».

Η επίκληση της σπινοζικής έννοιας της εννοιακής επιστήμης δεν είναι χωρίς σημασία: Όσο περισσότερο συναναστρεφόμουν με ανθρώπους που έχουν εντάξει τη ρουτίνα του προποτζίδικου και του στοιχηματισμού στην καθημερινότητά τους, τόσο περισσότερο

---

⁸⁰ «Κατηγόρημα» και «ουσία» αποτελούν δύο λέξεις κλειδιά για την σπινοζική κοσμοθεωρία. Χρειαζόμαστε επομένως μία επεξήγηση για τον τρόπο που τα χρησιμοποιεί, και η διάκριση που επιχειρεί ο Σπινόζα μεταξύ «ουσίας» και «τρόπου» έρχεται μέσα από έναν ιδιότυπο ορισμό της έννοιας του κατηγορήματος, αφού για τον ίδιο μια υπόσταση συνίσταται από πολλά και διαφορετικά κατηγορήματα, αντί ενός ουσιαστικού. Το κατηγόρημα είναι το όχημα που επιστρατεύει η διάνοια προκειμένου να αντιληφθεί ποιος συγκροτεί και μέσα σε τι συγκροτείται η ουσία, πώς το «είναι» και οι λουπές συγγενικές εκδοχές του εκφράζονται με ρηματικό τύπο και η σύλληψή του είναι αρκετά περιορισμένη· ο ανθρώπινος νους μπορεί να συλλάβει μόνο δύο: το σώμα και την σκέψη. Οι «τρόποι» αντίστοιχα αποτελούν τα αντιληπτικά μοτίβα με τα οποία ο Θεός εμφανίζεται στα πράγματα. Ο «τρόπος» για να υπάρξει, «πρέπει να υπάρξει μέσα σε κάτι άλλο», σε αντίθεση με την «ουσία» που ορίζεται ως αυτό που «είναι μέσα στον εαυτό του και γίνεται αντιληπτό μέσα από τον εαυτό του», (Sruton, 1986:37), είναι δηλαδή η ίδια η αιτία του εαυτού του. (Sruton, 1986:37-42)

⁸¹ Ανάγνωση του G. Deleuze, για το σπινοζικό σχήμα γνώσης της ουσίας των ενικών πραγμάτων : «Συνεπώς, η υπέρτατη γνώση συμπεριλαμβάνει τρία δεδομένα. Πρώτον μία εντελή ιδέα του εαυτού μας ή της δικής μας ουσίας (ιδέα που εκφράζει την ουσία του σώματός μας από την άποψη της αιωνιότητας): ο καθένας σχηματίζει την ιδέα της δικής του ουσίας, και αυτήν την ιδέα εννοεί ο Σπινόζα όταν λέει ότι “το τρίτο είδος γνώσης δείχνει πώς μία επιμέρους ουσία εξαρτάται από το θεό”(παραπομπή Ηθική V, θεώρ. XXXVI, σχ). Δεύτερον μία εντελή ιδέα του μεγαλύτερου αριθμού πιθανών πραγμάτων πάντοτε μέσα στην ουσία τους ή από την άποψη της αιωνιότητας. Και, τρίτον, μία εντελή ιδέα του θεού, καθόσον ο θεός περικλείει όλες τις ουσίες, και τις περικλείει όλες μέσα στην παραγωγή της καθεμίας (και άρα μέσα στην παραγωγή της δικής μας ιδιαιτέρως)» (Deleuze 2002, 376-377).

εμφανές μου γινόταν ένα τρίγωνο πίστης ανάμεσα στους ίδιους, σε άγνωστες δυνάμεις και στη δυναμική του παιχνιδιού. Συνομιλούσα με ανθρώπους που πιστεύουν ότι αυτό που επιτελούν είναι επιστήμη, πιστεύουν στη νίκη, στις προβλέψεις τους, στον υπολογισμό και ταυτόχρονα σε προκαταλήψεις, δημιουργώντας ένα σύνθετο πεδίο δράσης όπου παίζουν, ελπίζουν, μελετούν και πειραματίζονται. Ένωθα πως ψηλαφούσα έναν μηχανισμό, ικανό όχι μόνο να αποκαλύπτει αυτό το σύστημα πίστης, αλλά και να ερμηνεύει πως η εν λόγω πίστη ακουμπάει και αντλεί από άλλα πεδία της πραγματικότητας, πεδία εναπόθεσης νοήματος. Στην ερμηνευτική μου απόπειρα, συνεπώς, επιχειρώ να επιστρατεύσω την ενόραση ως αναλυτική κατηγορία του στοιχηματισμού, ως η καταλυτική και συνάμα αιρετική γνώση, που εμπλέκοντας τους πεπερασμένους «τρόπους» και πρακτικές τους καθορίζει εξίσου ως δεισιδαιμονικά και υπολογιστικά «κατηγορήματα».

Καθεστώτα γνώσης

Σύμφωνα με τον Deleuze, ο Σπινόζα μας παραθέτει μια προοδευτική αντικατάσταση των ιδεών στην ανθρώπινη νόηση: από τις ατελείς ιδέες στις κοινές έννοιες και από εκεί στις εντελείς ιδέες⁸² (Deleuze, 2002[1968]:344). Αυτή η εξελικτική πορεία των ιδεών αντικατοπτρίζεται στα τρία είδη γνώσης που συνυπάρχουν εντός του πεδίου, δημιουργώντας διάφορα «καθεστώτα αλήθειας» (Foucault 1991)⁸³ που την κατανέμουν ασύμμετρα και δημιουργούν ιεραρχίες.

Το πρώτο είδος γνώσης κατά τον Deleuze, αποτελεί το αποτέλεσμα μιας συνάντησης «σημείων» που βασίζεται σε *ασαφή εμπειρία*. «Το ασαφές παραπέμπει ετυμολογικά στο τυχαίο χαρακτήρα των συναντήσεων» (Deleuze, 2002[1968]: 357). Στο πεδίο του προποτζίδικου η έννοια του σημείου έχει μια πραγματολογική και μια συμβολική διάσταση. «Σημείο» αποτελεί ένα στίγμα, «μια μεταβλητή ένδειξη», ένα μελλοντικό στιγμιότυπο με αμφίβολο ενδιαφέρον που οι παίκτες σχεδόν σκοντάφτουν πάνω του. Οι παίκτες του Στοιχήματος ψάχνουν «κόκκινα σημεία»,⁸⁴ αγώνες δηλαδή που επιδέχονται τον στοιχηματισμό τους ως μονάδες, αποδίδοντας ένα νικηφόρο δελτίο στον παίκτη εξαρτώμενο μόνο από τη συγκεκριμένη έκβαση του αγώνα και όχι από συνδυασμό περισσότερων αποτελεσμάτων ως είθισται. Παίκτες μουντζουρώνουν αριθμούς σε κουπόνια ΚΙΝΟ και αν η κλήρωση τους ανταμείψει, θεωρητικοποιούν αναλόγως τη νίκη ή τη χασούρα, τυχερούς αριθμούς και συστήματα. Η τυχειότητα αποκρυσταλλώνεται από βίωμα σε γνώση και η θολή εμπειρία καθίσταται σαφής.

«Τα σημεία φαίνεται να μας λένε εκείνο που πρέπει να κάνουμε για να επιτύχουμε ένα δεδομένο αποτέλεσμα, για να πραγματοποιήσουμε ένα δεδομένο σκοπό» (Deleuze 2002 [1968], 358). Η κύρια εφαρμογή του πρώτου είδους γνώσης ενέχεται στο πεδίο της φήμης⁸⁵,

---

⁸² Ένα σχήμα που ο Σπινόζα χρησιμοποιεί για να καταλήξει στην «εντελή γνώση της ίδιας της ουσίας του Θεού». (Deleuze, 2002 [1968]: 345)

⁸³ Για το ρόλο των «καθεστώτων αλήθειας» του Φουκώ και τη λειτουργία τους στην πολιτική διεκδίκηση της εξουσίας, βλ. (Gordon 1977)

⁸⁴ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Λέανδρο, 11/04/2016. Ο Λέανδρος προσπαθεί να μου εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο μπορεί κάποιος να διαβάσει το κουπόνι, την εβδομαδιαία εφημερίδα του ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ, βάσει των μεγάλων διαφορών που υπάρχουν στις αποδόσεις: «Στις αποδόσεις που είναι εξαιρετικά μεγάλες να κοιτάω ποιος διεκδικεί και την προϊστορία της ομάδας. Η βαθμολογική διεκδίκηση έγκειται στο ποιος έχει το πιο πολύ ενδιαφέρον (να νικήσει)...Κοιτάς τους πόντους για να μην πέσει κατηγορία η ομάδα. Ο άλλος είναι αδιάφορος... “Κόκκινα σημεία” είναι ο μονός αγώνας, μπορείς δηλ. να το ποντάρεις μόνο του.»

⁸⁵ Ο πρώτος τρόπος αντίληψης που μας παραδίδει ο Σπινόζα στην «Πραγματεία για την Διόρθωση της Νόησης» αντιστοιχεί στην *εξ ακοής εμπειρία*, μια πληροφορία που έρχεται σε μας μέσα στη τύχη των

μέσα στα σχόλια του ηχοτοπίου του προποτζίδικου, μέσα στα προγνωστικά των στοιχημάτων:

«Υπήρχε ένας τύπος που λεγόταν Παρασκευάς. Ήταν ο βασιλιάς του τζόγου. Έλεγε όλο τον τζόγο στην Ευρώπη ... έδινε προγνωστικά. Φρόντιζε όμως πάντα από τις 30 προγνώσεις π.χ. να χάνεις 1-2. Σου έδινε ωστόσο πολλά σημεία. Ήταν δικιά σου επιλογή, μπορούσες να μην τα βάλεις όλα.»⁸⁶

Στο παραπάνω παράθεμα διαφαίνεται ήδη η μετάβαση σε ένα δεύτερο είδος γνώσης που σχηματοποιείται μέσα στους χώρους του στοιχηματισμού. Πιο συγκεκριμένα, στα λόγια του Βαγγέλη, φαίνεται να «αναπτύσσεται κι ένα δεύτερο είδος σημείων» που ξεπερνούν τον ενδεικτικό τους χαρακτήρα μεταμορφώνονται σε «επιβεβλημένα» (Deleuze 2002 [1968], 358). Συσχετίζοντας, οι παίκτες του ΚΙΝΟ αρχίζουν να αναζητούν σχέσεις ανάμεσα στα σημεία, σημειώνουν συστάδες κοντινών αριθμών, αναλύουν γραμμικότητες στα κουπόνια ενώνοντάς τους⁸⁷. Αποπειρώνται να σπάσουν την αυθαιρεσία της τυχαιότητας μέσα από τη γεωμετρία των ιχνών της, προσπαθούν πλέον να «αποκρυπτογραφήσουν τον αλγόριθμο».⁸⁸ Το δεύτερο είδος γνώσης αντιστοιχεί σε μαθηματικοποιημένη γνώση, περνάει από κοινούς κανόνες, ψάχνει αξιώματα, νόμους με καθολική ισχύ. Σε αυτό το είδος έγκειται και η εξημέρωση της τύχης, η βαθιά ανάγκη αναγωγής της τυχαιότητας και των νόμων της ίδιας της ζωής σε ποσοτικοποιημένα σενάρια, μερίδια τύχης μετρήσιμα, ενσαρκωμένα σε

συναντήσεων, που ορίζεται αυθαίρετα και τη πληροφορούμαστε τυχαία, χωρίς περιθώρια επαλήθευσής της.

⁸⁶ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Βαγγέλη, 28/04/2016.

⁸⁷ Μια κλήρωση ΚΙΝΟ διαρκεί πέντε λεπτά. «Κληρώνει 20 νούμερα από τα 80. Διαλέγεις μέχρι 12. Κερδίζεις όταν πετύχεις πάνω από τα μισά που έχεις παίξει. Στα μισά παίρνεις πίσω το ποσό που πόνταρες.» (Πασχάλης, σημειώσεις πεδίου από προποτζίδικο, 26/03/2016). Οι παίκτες τείνουν να σημειώνουν συστάδες κοντινών αριθμών που βασίζονται στα αποτελέσματα των προηγούμενων κληρώσεων, στοιχηματίζουν δηλαδή σε μοτίβα ή γραμμές που προκύπτουν από τους προηγούμενους τυχερούς αριθμούς – σημεία. Μια γραμμή ορίζεται από δύο σημεία και εκτείνεται στο άπειρο. Έχει ενδιαφέρον να δει κανείς πως οι παίκτες αρχίζουν να παράγουν νόημα αντλώντας από τον παραπάνω ορισμό, να καταλαβαίνει κανείς τη διαδικασία στην επακριβή δομική της λογική, τι σημαίνει δηλαδή να ενώνει κανείς τα σημεία και μέσα από αυτό να παράγει γνώση

« Για ριζ' το... Για 10 συνεχόμενα». Η κοπέλα φεύγει αφήνοντας το τελευταίο της δελτίο. Δίνει 5 ευρώ. Νομίζω ότι στοιχηματίζει από 50 λεπτά, πάνω στους ίδιους αριθμούς για 10 συνεχόμενες φορές, ελπίζοντας να κερδίσει τις πιθανότητες. Από την στιγμή που έχω έρθει, έχει ριξεί άλλα τρία 5ευρα. Δεν στοιχηματίζει ακριβώς πάνω σε αριθμούς, αλλά σε ομάδες αριθμών. Τα δελτία της παρουσιάζουν πυκνώσεις, έχουν δηλαδή σημειωμένους 4 κοντινούς αριθμούς π.χ. 4-5-14-15. Το τραπέζι της έχει πάνω τσαλακωμένα τουλάχιστον 12 δελτία.» (Σημειώσεις πεδίου από προποτζίδικο, 26/03/2016)

⁸⁸ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζίδικο, 29/03/2016.

παραδείγματα παικτών όπως ο Βαγγέλης που παίζουν με συστήματα. Επιστρατεύουν μοντέλα, πιθανότητες, μέσους όρους και ποσοστά. Συγκρίνουν με μια πρότερη γνώση, με κάτι ήδη οικείο και γνωστό παράγοντας γνώση μέσω της καθολικότητας των κοινών ιδεών.

Ας επανέλθουμε στο αρχικό απόσπασμα του παρόντος κεφαλαίου:

«Κοιτάω αποδόσεις ... Έχω τσεκαρισμένες τις αποδόσεις και συνήθως περνάει. Κοιτάω την εξέλιξη ... πως πηγαίνει το αστέρι της ομάδας, δηλαδή, ο καλός παίκτης – βαρόμετρο... Κοιτάω το κίνητρο που έχει η ομάδα... ανατροπές στην τελευταία περίοδο... Κάποιες αποδόσεις στα προγνωστικά μου στατιστικά περνάνε. Π.χ. η 1,44 βγαίνει, η 1,53 σπάει. Προσπαθώ να αναλύσω την απόδοση... τι μου λέει... που θέλει να με στείλει, γιατί αυτός θέλει να με στείλει εκεί που δεν θα κερδίσω... Έχουμε έναν αγώνα, ποιο είναι το κίνητρο; Η ομάδα είναι αδιάφορη βαθμολογικά. Και η άλλη ομάδα θέλει να κερδίσει τον αγώνα, για να πάρει το πρωτάθλημα, ή για να παραμείνει στην κατηγορία... Την μικρή απόδοση θα την πάρει το φαβορί. Αυτός που πιστεύει ο book ότι θα κερδίσει ή αυτός που πιστεύει ο book ότι η μάζα θα στοιχηματίσει να κερδίσει ... Η μεγάλη απόδοση μπορεί να φτάσει και μέχρι το 20. Αλλά αν το δεις, σημαίνει 100% ότι δεν θα κερδίσει. Για να μην παίξουν όλοι στο 1,10 θα δώσει ένα 5% (των παικτών) να πάει στο 20 (απόδοση) και καλά στη έκπληξη, για να ελαχιστοποιήσουν τη ζημιά... Έχεις μέτρο. Συγκρίνεις...»⁸⁹

Ο Χρήστος τσεκάρει τα προγνωστικά, κοιτάει τις εξελίξεις στην ομάδα και φτιάχνει ένα μοντέλο αποδόσεων που ελέγχει βάσει στατιστικής την επαλήθευσή του. Η βασικότερη διάκριση μεταξύ δεύτερου και τρίτου είδους γνώσης έγκειται στο ότι με το δεύτερο είδος, η λογική (Λόγος) μας παρέχει τη δυνατότητα να γνωρίζουμε τις κοινές ιδιότητες των πράγματων, ενώ με το τρίτο μπορούμε να γνωρίσουμε την ουσία ενός ενικού πράγματος.⁹⁰ Ποια είναι ωστόσο αυτή η ουσία; Πώς τεκμηριώνεται στο πεδίο η διαφορά μεταξύ ουσίας και ιδιότητας και γιατί το παράδειγμα του Χρήστου, ενώ φαινομενικά θα μπορούσε να ενταχθεί στο δεύτερο είδος, ανήκει στο τρίτο ;

---

⁸⁹ Σημειώσεις πεδίου, Απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

⁹⁰ Για μια ανάλυση της διάκρισης μεταξύ δεύτερου και τρίτου είδους γνώσης, αναφορικά με το σημείο εκκίνησης και άφιξής τους βλ. (Matheron, 199, σ. 11). Όπως ενδεικτικά αναφέρει: «Υπό την αυστηρή έννοια, η διορατική επιστήμη, είναι επαγωγική γνώση, η οποία αρχικά κατασκευάζει την έννοια του αντικειμένου της, και στη συνέχεια το κατασκευάζει με αφετηρία την έννοια η οποία είναι η καταγωγή κάθε [οριζόμενης] έννοιας με διαφορετικά λόγια, [την κατασκευάζει] με αφετηρία την καταγωγή κάθε πράγματος: Με αφετηρία την έννοια του θεού».

Ενώ το τρίτο είδος γνώσης (ενόραση) εμπεριέχει μία λανθάνουσα διαδικασία συλλογισμού, δεν ταυτίζεται με το δεύτερο είδος γνώσης «τη γνώση διά του συμπερασμού», η οποία περιλαμβάνοντας τη σχέση αίτιου – αιτιατού, διαδραματίζει το ρόλο του γενικού κανόνα που συνδέει το Α με το Β. Η ενόραση περιλαμβάνει ένα είδος διορατικού συμπερασμού που παραλείποντας τη χρήση γενικών κανόνων μειώνει σημαντικά τον χρόνο του συλλογισμού. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα του τρίτου είδους γνώσης, αποτελεί το παράδειγμα των ανάλογων αριθμών της ευκλείδειας γεωμετρίας όπως μας το παραδίδει ο Σπινόζα:⁹¹

“Έχουμε, παραδείγματος χάριν, τρεις αριθμούς και πρόκειται να βρούμε έναν τέταρτο που να είναι προς τον τρίτο ό,τι ο δεύτερος προς τον πρώτο. Οι έμποροι δεν θα διστάσουν να πολλαπλασιάσουν τον δεύτερο με τον τρίτο και να διαιρέσουν το γινόμενο με τον πρώτο. [...] Αλλά, με τους απλούστερους [simplicissimis] αριθμούς, δεν χρειάζεται κανένα μέσο. Δοθέντων, παραδείγματος χάριν, των αριθμών 1, 2, 3, δεν υπάρχει άνθρωπος που να μην βλέπει ότι ο τέταρτος ανάλογος αριθμός είναι ο 6, και αυτό [το βλέπει] περισσότερο ξεκάθαρα, λόγω της σχέσης που με την διαίσηση⁹² βλέπουμε πως έχει ο πρώτος με τον δεύτερο, συμπεραίνουμε τον τέταρτο” (Spinoza, Ηθική 1913 [1677], 91).

Η ενόραση καθίσταται μια γνώση απαγωγική, άμεση, σχεσιακή, που δεν χρειάζεται να ανακαλεί και να εφαρμόζει κάθε φορά τον γενικό κανόνα προκειμένου να βεβαιώνει ότι ισχύει.

Ας επιστρέψουμε και πάλι στο απόσπασμα. Τι είναι αυτό που κάνει τον Χρήστο να ξέρει ότι η απόδοση «1.44 βγαίνει, η 1.53 σπάει»; Ο ίδιος μέσα από τη τριβή, την ενασχόληση, τη σύγκριση και την παρατήρηση, διαδικασίες οι οποίες έχουν μορφοποιήσει με τη σειρά τους κανόνες μέσω της επαλήθευσής τους ή μη, είναι σε θέση να «διαβάξει» έναν αριθμό και να ξέρει διαισθητικά, χωρίς να δαπανά χρόνο, χωρίς να ανατρέχει στο κανόνα. Είναι η γνώση της βαθιάς ουσίας ενός πράγματος (στην περίπτωση μας μιας απόδοσης), και όχι απλά των ιδιοτήτων του, που περιλαμβάνει και εσωκλείει τον ίδιο τον κανόνα εντός της. Μια γνώση

---

⁹¹ Ο Deleuze εντάσσει το παράδειγμα των ανάλογων αριθμών στο δεύτερο είδος γνώσης και όχι στο τρίτο. Σύμφωνα με τον ίδιο αναπαριστά την πράξη που «οφείλουμε να κάνουμε με τρεις αριθμούς για να βρούμε τον τέταρτο» (Deleuze, 2002 [1968]: 358), συνδέοντάς την με τη σύγκριση και τη λογική που διέπει τις κοινές έννοιες. ό.π.: 360).

⁹² Για το παράδειγμα των ανάλογων αριθμών προτιμάται το κείμενο του 1913 όπου Ν. Κουντουριώτου μεταφράζει τον όρο «*intuitus*» ως «εκ διαισθήσεως» (Spinoza, 1913: 91), σε αντιδιαστολή με τη μετάφραση του Ε. Βανταράκη που το αποδίδει «με μια ματιά», (Σπινόζα, 2009 :205). Στο παρόν απόσπασμα η απόδοση «με την διαίσηση» αντιστοιχεί στη μετάφραση της Μίνιας Ζωγράφου το 1970, η οποία αποτελεί μεταφορά της μετάφρασης του 1913 από την καθαρεύουσα, στη δημοτική γλώσσα.

που γεννιέται σχεδόν αυτόματα μες στη ταυτοχρονία αντίληψης - συμπερασμού, που κάνει ένα σώμα να ξέρει.

Προνομιούχα υποκείμενα

Μέσα από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν, μπορούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο τα τρία είδη γνώσης του Σπινόζα ενσαρκώνονται στο πεδίο. Πώς σχετίζονται αυτές οι άνισες και διαφορετικές σχέσεις γνώσης στο κοινωνικό επίπεδο του προποτζιδικού; Ποιο είδος θεωρείται κυρίαρχο; Γιατί ο Χρήστος καθίσταται προνομιούχο υποκείμενο σε σχέση με τους υπόλοιπους παίκτες, ακόμη σε σχέση με τον Λέανδρο που τιτλοφορείται ως «δάσκαλος»;⁹³ Γιατί τον 21ο αιώνα να είναι επιθυμητή μια ενορατική γνώση, μια γνώση που φαινομενικά υπερβαίνει τη λογική, ενώ το κυρίαρχο μοντέλο παραμένει η επιστημονική προσέγγιση, ένα πρότυπο πολύ πιο κοντά στην κατασκευή του Γαλιλαίου;

Ας προσπαθήσουμε, λοιπόν, να εμβαθύνουμε στο είδος γνώσης που διεκδικεί ο Χρήστος μέσω της ενορατικής του προσέγγισης κατά τον στοιχηματισμό. Ποιος είναι ο κώδικας που κατέχει; Καταρχάς ξέρει ότι μία απόδοσή δεν είναι ποτέ απλά και μόνο ένας αριθμός. Είναι μία σειρά περίπλοκων σχέσεων και αλληλοδιαπλεκόμενων συμφερόντων που κρύβονται από πίσω του. Εκφράζει μία δυναμική, μία παράσταση, την οποία ο κάτοχος του τρίτου είδους γνώσης είναι σε θέση να αποκαλύπτει. Γιατί ξέρει ότι κάθε φορά που μια στοιχηματική εταιρεία δομεί μία απόδοση, αυτός ο μαγικός αριθμός περιλαμβάνει και μία σαφή κατεύθυνση. Γνωρίζει ότι ο book κάπου θέλει να τον στείλει και «θέλει να με στείλει εκεί που δεν θα κερδίσω».

Ας πάρουμε ένα υπαρκτό παράδειγμα που προέκυψε στο πεδίο στη διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησης. Εκείνη την περίοδο, έτυχε να διεξάγεται ο ποδοσφαιρικός αγώνας ΠΑΟΚ - Ατρόμητος, παιχνίδι που θεωρούνταν «σιγουράκι»⁹⁴ λόγω της θεώρησης του ΠΑΟΚ ως ποιοτικά ανώτερης ομάδας, ένα καθαρό φαβορί, που τελικά δεν κατόρθωσε να νικήσει. Τι απόδοση θα έπαιρνε ο ΠΑΟΚ; 1,10. Και ο Χρήστος εξηγεί: «Τη μικρή απόδοση θα την πάρει το φαβορί. Αυτός που πιστεύει ο book ότι θα κερδίσει ή αυτός που πιστεύει ο book ότι η μάζα θα στοιχηματίσει να κερδίσει... Το 1.10 είναι ξεφτίλα απόδοση. Εάν βάλεις 1 ευρώ, 0.10 είναι το κέρδος». Μικρές αποδόσεις για μικρά ρίσκα. Τι θα σήμαινε ωστόσο για μία στοιχηματική, αν όλοι ποντάραν πάνω σε αυτή την μικρή, μα ταυτόχρονα σχεδόν βέβαιη απόδοση, έναντι ενός ελάχιστου κέρδους; Και ο Χρήστος πάλι ξέρει πως η στοιχηματική θα αντισταθμίσει το κόστος της με ένα δέλεαρ, μια εξωφρενικά μεγάλη απόδοση. «Η μεγάλη

---

⁹³ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές στο προποτζιδικό της Μάρθας, «Όλοι συμβουλεύονται το Λέανδρο ο οποίος λέει ότι το ΣΤΟΙΧΗΜΑ είναι “επιστήμη ολόκληρη”», 11/04/2016

⁹⁴ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα από καταγραφές στο προποτζιδικό της Μάρθας, 11/04/2017 «...έπαιξε ένα σιγουράκι ΠΑΟΚ – ΑΤΡΟΜΗΤΟΣ. Ο ΠΑΟΚ έπαιξε στο γήπεδο του άλλου με απόδοση 1,10 και το έπαιξε με τη λογική να αυξήσει το μεροκάματο».

απόδοση μπορεί να φτάσει και μέχρι το 20. Αλλά αν το δεις, σημαίνει 100% ότι δεν θα κερδίσει. Για να μην παίξουν όλοι στο 1,10 θα δώσει ένα 5% (των παικτών) να πάει στο 20 (απόδοση) και καλά στην έκπληξη, για να ελαχιστοποιήσουν τη ζημιά....».

Το υποκείμενο που κατέχει την ενορατική γνώση «διαβάζει» έναν αριθμό και καταλαβαίνει τη συνάρτηση που υπάρχει από πίσω, αποκρυπτογραφεί στιγμιαία τον αλγόριθμο⁹⁵ που τον συντελεί ως αποτέλεσμα. Ως αλγόριθμος⁹⁶ ορίζεται «*μια πεπερασμένη σειρά ενεργειών, αυστηρά καθορισμένων και εκτελέσιμων σε πεπερασμένο χρόνο, που στοχεύουν στην επίλυση ενός προβλήματος*».⁹⁷ Ουσιαστικά, ένας αλγόριθμος κατατέμνει μια σύνθετη εργασία σε διακριτά βήματα, αποτελούμενα από σαφείς εντολές που έχουν αρχή και τέλος και που πραγματώνονται μέσα από μια αλληλουχία πράξεων. Η εν λόγω η κατάτμηση οδηγεί προς το επιθυμητό αποτέλεσμα μέσα από διαφορετικές αλληλουχίες εντολών. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση που δεν έχουμε μια απλή αλλαγή της σειράς των βημάτων, αλλά των εξοβελισμό τους; Αν η ενορατική επιστήμη επιτρέπει στο υποκείμενο που την κατέχει να φτάσει κατευθείαν από το Α στο Β (από την αφετηρία στο αποτέλεσμα), ή καλύτερα από το Β στο Α, ως γνώση απαγωγική, αυτό συμβαίνει ακριβώς επειδή κατέχει την ουσία των πραγμάτων. Γιατί δύναται να παραλείπει βήματα.

Το κλειδί για αυτήν την γνώση που μπορεί να παραλείπει βήματα, βρίσκεται στον χρόνο. Ένας παίκτης σαν τον Χρήστο μοιάζει να κατέχει έναν τύπο άμεσα εξαργυρώσιμης γνώσης που δύναται να αποφέρει αιφνίδιο κέρδος, ακριβώς επειδή μπορεί να αποφαίνεται ταχύτερα, παραλείποντας βήματα από τις ακολουθίες που δομούν τη στοιχηματική αξία. Αν

---

⁹⁵Έχει ενδιαφέρον να δούμε ότι ενώ η βιβλιογραφία γύρω από τις αλγοριθμικές κοινωνίες ξεκίνησε από το παιχνίδι (gaming), επεκτάθηκε ως θεωρία κατά βάσει σε κοινωνικά δίκτυα όπως το «Facebook», σηματοδοτώντας μία ανοιχτή, ενεργή και διαρκώς διαμορφωθείσα διαδικασία συνδέσμων και προτάσεων που στηρίζονται στις προτιμήσεις των χρηστών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το πως λειτουργούν οι διαφημίσεις. Στην περίπτωση του στοιχήματος, οι αποδόσεις κατασκευάζονται αλγοριθμικά σε συνάρτηση με τους συσχετισμούς των αντίπαλων ομάδων. Στην περίπτωση των ιντερνετικών στοιχηματικών, διαμορφώνονται σύμφωνα με την ζωντανή εξέλιξη του αγώνα. Η εκάστοτε στοιχηματική, αξιολογεί τα δεδομένα (τα πονταρίσματα που επίκεινται να κερδίσουν) και προτρέπει τους παίκτες να «κλείσουν στοιχημα», αποδίδοντάς τους μια μικρότερη απόδοση πριν τη λήξη του αγώνα. Σε κάθε περίπτωση, είτε αναφερόμαστε σε παραδοσιακό στοιχηματισμό και την απονομή δελεαστικών αποδόσεων στις λιγότερο ισχυρές ομάδες είτε στην παρεμβατική διαμόρφωση των ιντερνετικών αποδόσεων, η αλγοριθμική συνάρτηση των αποδόσεων εξασφαλίζει τη μείωση κόστους των στοιχηματικών εταιριών.

⁹⁶ Για την παρουσία των αλγόριθμων σε διαφορετικές πτυχές του κοινωνικού και τον οργανωτικό τους ρόλο στη σκέψη και δομή των «αλγοριθμικών κοινωνιών», βλ. (Seyfert και Roberge 2016). Για το πέρασμα από την κυβερνητικότητα των αλγόριθμων στο ψηφιακό «καθεστώς αλήθειας» των «μεγάλων αριθμών» (big data), βλ. (Rounroy and Stiegler 2016).

⁹⁷ Ορισμός λήμματος «αλγόριθμος», βλ. (NIST, Dictionary of Algorithms and Data Structures, 1998 : algorithm και decidable problem)

αναλογιστούμε τα περιβάλλοντα συμπίεσης μέσα στα οποία ζούμε, και τον τρόπο με τον οποίο έχουν αλλάξει οι συνθήκες παραγωγής μέσα από τις ποικίλες τροπικότητες και μετασχηματισμούς του χρόνου και της αξίας, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ένα είδος γνώσης καθίσταται κυρίαρχο όταν μπορεί να απελευθερώνει άμεσα τη λήψη αποφάσεων και μέσα από το διάκενο παράκαμψης να παράγει υπεραξία. Όταν τείνει να μηδενίσει τον χρόνο.

Το υποκείμενο που κατέχει αυτή τη γνώση καθίσταται ένα προνομιούχο υποκείμενο. Αναλαμβάνει μια κυρίαρχη θέση ανάμεσα σε όχι τόσο ικανούς ή ενορατικούς παίκτες στοιχηματίζοντας «και για άλλους γιατί εμπιστεύονται τις ικανότητές του στο τζόγο»⁹⁸. Οι τελευταίοι αναγνωρίζουν στον πρώτο την παραπάνω ιδιότητα εμπιστευόμενοι τα κεφάλαιά τους, ακόμη και αν οι ίδιοι δεν είναι σε θέση να παρακολουθήσουν ή να επαληθεύσουν την πορεία της επένδυσής τους. «Έχει βρει μια κυρία, που είναι φίλης της μάνας του και “την μαδάει”⁹⁹. Στηριζόμενος σε ένα σύστημα που έχει ανακαλύψει «για σίγουρο και χοντρό κέρδος που βασίζεται σε πιθανότητες. Βάσει μιας μαθηματικής εξίσωσης, ακολουθείς μια ομάδα στους αγώνες μίας σεζόν και ποντάρεις συνέχεια το ίδιο αποτέλεσμα στους αγώνες, π.χ. όλο άσσο ή όλο Χ. Πρέπει να μην χάσεις κανέναν αγώνα και κάθε φορά που ποντάρεις να διπλασιάζεις τον στοιχηματισμό (άρα τα επενδυόμενα ποσά αυξάνονται γεωμετρικά, όχι αριθμητικά !!!). Η νίκη έγκειται στο «να μη βγεις από το παιχνίδι, να μην κάνεις πίσω».¹⁰⁰

Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια απλουστευμένη εκδοχή της θεωρίας παιγνίων, προερχόμενη από έναν παίκτη εικοσιτριών χρονών. Στο σημείο αυτό, εκείνο που έχει σημασία δεν είναι εάν όντως η μαθηματικοποιημένη εκδοχή του παιχνιδιού μέσα από την ενορατική επιστήμη που επιστρατεύει ο Χρήστος επαληθεύεται στην πράξη, αλλά τι έχει η εν λόγω ιστορία να μας πει μέσα στα κοινωνικά της συμφραζόμενα. Αναζητώντας τους λόγους για τους οποίους το συγκεκριμένο υποκείμενο καθίσταται πειστικό μέσα στον μικρόκοσμο του στοιχηματισμού, θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε ομοιότητες με άλλες υποκειμενικότητες της εποχής που μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, ικανά να μετατρέπουν

---

⁹⁸ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016.

⁹⁹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016. Σχόλια του Πασχάλη που αναφέρεται στην επικερδή επιχείρηση του έχει φτιάξει ο Χρήστος παίζοντας για άλλους. Αφενός εξασφαλίζει την παραμονή του στο παιχνίδι, γιατί όσο υπολογιστική, ψύχραιμη ή κερδοσκοπική προσπαθεί να είναι η προσέγγιση του Χρήστου συνεχίζει να καθίσταται ιδιαίτερα επιρρεπής, αφετέρου έχει βρει έναν εξαιρετικό τρόπο να πραγματώνει σε μεγάλο βαθμό χωρίς να ρισκάρει δικά του κεφάλαια. Ο Χρήστος απαντάει στα σχόλια του Πασχάλη: «Ναι, αλλά όταν της έχωσα τα 2.500 μέσα στη μούρη, το βούλωσε...». Πήρε 2.500 ευρώ που είχε κερδίσει από άλλο στοίχημα και της είπε να τα πάρει και να λύσουν τη μεταξύ τους συμφωνία. Το βασικό του επιχείρημα ήταν ότι για να κερδίσεις πρέπει να αντέχεις να βλέπεις να χάνεις και ότι αυτά τα είχαν ξεκαθαρίσει από την αρχή. Και αυτή του είπε ότι τον εμπιστεύεται και κατέληξε να του ζητήσει και συγγνώμη που αμφέβαλε για αυτόν. Μέχρι στιγμής το χρέος του ανέρχεται πάνω από 12.000 ευρώ».

¹⁰⁰ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016.

την εργασία σε υπεραξία. Ο ρόλος του δασκάλου προϋποθέτει μια διαδικασία εκμάθησης, να μαθητεύσεις δίπλα σε έναν έμπειρο παίκτη: «Κοίτα τον Λέανδρο να μαθαίνεις»¹⁰¹. Ο ρόλος του Χρήστου προϋποθέτει ένα επίπεδο ανάθεσης, έναν αναδυόμενο επιχειρηματία, «του εαυτού του» όπως θα συμπλήρωνε ο Φουκώ (Lazzarato, 2014: 60).

Για να το πούμε διαφορετικά, ο Χρήστος λειτουργεί ως ένας νέος επενδυτής, ως ένας άλλος τύπος μεσάζοντα που επιβιώνει ανάμεσα σε μεσάζοντες· όχι μεσσίας μα διαμεσολαβητής. Οπλισμένος με την εννοιακή του επιστήμη, όταν κάθεται «μπροστά από μια οθόνη υπολογιστή κλείνοντας στοίχημα»¹⁰² φαντάζει για εκείνους που του εμπιστεύονται τα χρήματά τους σαν ένα αγόρι που με το άγγιγμα του Μίδα μπορεί να μετατρέπει το χαρτί (κουπόνι)¹⁰³ σε χρυσό μέσα από ψηφιακές αλχημείες· σαν ένα ακόμα χρυσό αγόρι, ανάμεσα στα χρυσά αγόρια (*golden boys*) της ψηφιακής εποχής.

---

¹⁰¹ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από το προποτζίδικο της Μάρθας, 30/03/2016

¹⁰² Σημειώσεις πεδίου, Απόσπασμα κουβέντας με τον Πασχάλη, 23/04/2016

¹⁰³ Εβδομαδιαία εφημερίδα για το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» όπου αναγράφονται οι επερχόμενοι αγώνες και οι αποδόσεις τους.

Η Αλχημεία υπήρξε μια αποκρυφιστική τεχνουργία και πρακτική που εκκινεί από τους αρχαίους χρόνους και εφαρμόστηκε κυρίως τον Μεσαίωνα επιδιώκοντας δύο βασικούς στόχους: τη μετατροπή των μη πολύτιμων μετάλλων σε χρυσό ή ασήμι και την παρασκευή του ελιξίριου της ζωής που θα εξασφάλιζε την αθανασία. Καταγινόταν, συνεπώς, με έναν διττό σκοπό. Μετάλλαξη *ύλης και χρόνου*. Ας γυρίσουμε, λοιπόν, πάλι πίσω στον 17ο αιώνα, σε μία εποχή γενικευμένου πειραματισμού που εδραιώνει νέου τύπου υλικότητες μέσα από τις εκλεκτικές συγγένειες των στοιχείων: ανάλυση και καθαρισμός μεταλλευμάτων, επεξεργασία μετάλλων, τεχνικές διαχωρισμού, ανακάλυψη νέων χημικών στοιχείων και οξέων. Το αλχημικό γένος της χημείας (chymistry) (Newman, 2006: 16) ετοιμάζεται να γεννήσει μια νέα επιστήμη. Ποια είναι η θέση του πειραματισμού σε αυτήν την νέα επιστημολογία; Παρά τη συνεισφορά των Αλχημιστών στις σύγχρονες «χημικές» πρακτικές, η αλχημεία υποτιμάται και καταδικάζεται ως «ψευδοεπιστήμη» από τους ίδιους που την εξασκούσαν, σε μια προσπάθεια να σπάσουν τους δεσμούς με το σκοτεινό παρελθόν¹⁰⁴.

Ο William R. Newman στο βιβλίο του «Atoms and alchemy: Chymistry and the experimental origins of the Scientific Revolution» προσπαθεί να αποκαταστήσει τη σημασία της αλχημείας τεκμηριώνοντάς την ως «ομοζυγωτική αδελφή» της Επιστήμης στο πλαίσιο του 17^{ου} αιώνα. Το κεντρικό του επιχείρημα συνοψίζει εν πολλοίς αυτή τη σχέση στη νέα εκδοχή περί υλικότητας που εγκαινιάζει ο συγκεκριμένος αιώνας, για την οποία το πιο πειραματικό πεδίο υπήρξε τελικά η αλχημεία και όχι τόσο η επιστήμη. Μήπως στον ψηφιακό 21^ο αιώνα, στον οποίο επανακαθορίζεται ριζικά για άλλη μια φορά το πεδίο της υλικότητας, έχει ενδιαφέρον να σκεφτούμε πάνω στις «ψηφιακές αλχημείες» ως κεντρικό πεδίο επαναπροσδιορισμού της παραγωγής της αξίας;

Ξαναγυρνάμε, λοιπόν, στην αυγή της νεωτερικότητας, μεταβιβάζοντας καίρια ερωτήματα του ψηφιακού μας παρόντος. Επιστρέφουμε στη στιγμή που οι νεωτερικές τεχνολογίες ήταν πειραματικές, στη στιγμή της γέννησής τους, αναζητώντας απαντήσεις για

---

¹⁰⁴ Ο Robert Boyle, πατέρας της σύγχρονης Χημείας και πρώην αλχημιστής γράφει στα μέσα της δεκαετίας του 1650 ένα άρθρο συζητώντας τη συμβατότητα μεταξύ πίστης και επιστήμης. Στην προσπάθειά του να κατοχυρώσει τα θεμέλια της νεοσύστατης πειραματικής επιστήμης, εδραιώνει μια θέση ρήξης και διαχωρισμού, αρνούμενος κατά βάσει την πιο πειραματική της πηγή. (Newman 2006, 15-17). Είναι ο ίδιος Μπόιλ που πειραματίζεται με το κενό αέρος σε μια αντλία και βγάζει εκτός τον κόσμο του εργαστηρίου, προσπαθώντας να επικυρώσει με εξίσου πειραματικές τεχνικές τα αποτελέσματα των πειραμάτων. Αποτελέσματα που θα αντιμετώπιζονταν με ιδιαίτερη δυσπιστία, εάν δεν ενισχύονταν από την επικύρωση της δημόσιας μαρτυρίας. Για μια εξαιρετική ανάλυση της εξόδου του κόσμου του εργαστηρίου στο κοινωνικό και την εγκαθίδρυση των πρακτικών μέσω των δικτύων τους βλ. (Latour, 2000 [1991: 33-54] και (Latour & Callon, 1981)

την παραγωγή της αξίας στους χρηματοπιστωτικούς και στοιχηματικούς πειραματισμούς της ύστερης νεωτερικότητας. Τι έχει το αληθιμό γένος, σε ένα πεδίο ακραίου πειραματισμού όπως ο 17^{ος} αιώνας, να μας πει για το παρόν μας; Τι συμβαίνει με την καθυπόταξη του υλικού στο άυλο, με τη σωρεία της διαμεσολαβημένης ύλης που λειτουργώντας υπό το φίλτρο του άυλου αποκρύπτει όλες εκείνες τις συναφείς συνάψεις που προσγειώνουν την αξία πάνω σε μία ύλη στον κόσμο; Σημείο ενδιαφέροντος, ωστόσο, δε αποτελεί μόνο η γείωση σε μία πραγματικότητα που ορίζει την υλικότητα ως τελικό προϊόν, αλλά η εμφάνιση ή εξαφάνιση της στη διαδικασία με την οποία η αξία παράγεται εντός κοινωνικοοικονομικοπολιτικών συναρθρώσεων. Είναι, λοιπόν, η αλημεία στον 21^ο αιώνα μια πρακτική απαρχαιωμένη, μια υπόθεση των λίγων; Ή, μήπως, αντίθετα οι σύγχρονες ψηφιακές κοινωνίες δομούνται κυριολεκτικά γύρω από τη διττή μετάλλαξη ύλης και χρόνου; Μήπως η αλημεία έχει καταστεί πλέον μια μαζική τεχνολογία παραγωγής του κέρδους;

Οι αλημιστικές λογικές του χρηματιστηρίου που θέτουν οι Comaroff (2000:297) είναι μόνο μία πτυχή του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Από τη στιγμή που το ίδιο το χρήμα είναι παραστατικό, δεν αντιπροσωπεύει δηλαδή την αξία του σε χρυσό ¹⁰⁵ (Graeber, 2013 [2011]: 520), συνεχίζουμε να χρειαζόμαστε μια υπέρτατη συγκριτική και πολύτιμη ουσία που να αποτιμά την αξία. Αν ο χρυσός της εποχής έχει μεταλλαχθεί ποια είναι τα στοιχεία που φιγουράρουν στις όψεις των νομισμάτων του;

Η συζήτηση γύρω από την αλημεία ως εκδοχή οικονομικού πειραματισμού πάνω στη παραγωγή της αξίας, είναι πάνω και πέρα από το δίπολο άυλο-υλικό. Το άυλο έχει ήδη καταγράψει μια νίκη πάνω στους περιορισμούς του χρόνου ως μετουσιωμένη ύλη, άφθαρτη, αθάνατη και κυρίως πανταχού παρούσα μέσω των μετασχηματισμών της. Αυτή η καινούργια διάσταση της ύλης ως παραμόρφωση του χρόνου, μέσα από τη συμπίεση ή ακόμα την εξάλειψή του τελευταίου, επιστρέφει και πάλι για να προσδιορίσει την αξία (Harvey, 2009).

---

¹⁰⁵ Ο ανθρωπολόγος David Graeber ισχυρίζεται ότι η 15/08/1971, ημερομηνία αποσύνδεσης του Αμερικάνικου δολαρίου από τον κανόνα του χρυσού, εγκαινιάζοντας το καθεστώς νομισμάτων ελεύθερης διακύμανσης που ισχύει μέχρι σήμερα, υπήρξε η αρχή μιας εποχής όπου «το χρήμα δεν έχει ουσία» (Graeber 2013 [2011], 531). Μετά την κίνηση του Νίξον, χώρες όπως η Γαλλία απαιτούν χρυσό, ενώ αντίθετα οι φτωχότερες χώρες διατηρούν τα αποθεματικά τους σε δολάρια. Ο χρυσός εκτινάσσεται, το δολάριο κατακρημνίζεται. Απόρροια των παραπάνω είναι μια μαζική μεταφορά πλούτου από φτωχότερες χώρες που δεν διέθεταν χρυσό σε πλουσιότερες όπως η ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία. Η παραπάνω πολιτική είχε ως αποτέλεσμα της συνέπειες: Το αμερικάνικο δολάριο, με ολοένα μικρότερη αξία, καθίσταται «παραστατικό» χρήμα. Μπαίνει μπροστά ένας μηχανισμός εξαναγκασμών και πειθούς, προκειμένου να αντιμετωπίζεται σαν να έχει αντίκρισμα. Η Ομοσπονδιακή Τράπεζα έχει την εξουσία να τυπώνει χρήμα. Οι τράπεζες που δανείζονται από αυτήν, δεν μπορούν να κόβουν, αλλά μπορούν να δημιουργούν εικονικό χρήμα υπό τη μορφή δανείων (με απλές χρεοπιστώσεις στο ενεργητικό τους), βάση ενός ποσοστού που τους ορίζει. Τα δολάρια των τραπεζών ουσιαστικά υποκαθιστούν τον χρυσό ως παγκόσμιο αποθεματικό νόμισμα (δηλαδή ως απόλυτη αποθεματική αξία), δημιουργώντας τεράστια οικονομικά πλεονεκτήματα για τις ΗΠΑ. (Graeber 2013 [2011], 515-523)

Στο κρίσιμο πεδίο των νέων υλικοτήτων της ψηφιακής εποχής μας ενδιαφέρουν τα μεταστοιχειωμένα εκείνα προϊόντα που ενσωματώνουν οντολογικά ή εννοιολογικά μια *διφυή αντίληψη χρόνου και ύλης*. Η μεταστοιχειωμένη αυτή ύλη, ο νέος χρυσός, συνδέει τον χρόνο και την αξία σε μίαν αξεδιάλυτη ενότητα, κάνοντας τους να μοιάζουν ως δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Αν οι διάδοχοι του χρυσού είναι το ρίσκο, ο χρόνος ή οι ευκαιρίες, έννοιες οι οποίες δεν αντλούν το ρεπερτόριο της ισχύος τους από ένα συγκριτικό πλεονέκτημα πλούτου αλλά μέσα σε συνθήκες γενικευμένης κρίσης, είναι σημαντικό να δούμε τους όρους αυτής της μεταστοιχείωσης, όπως θα λέγαμε με όρους χημείας· τους διαφορετικούς πειραματισμούς που μετατρέπουν τον χρόνο σε αξία, την αξία σε χρόνο, ολόκληρο το εγχείρημα που αντιστοιχεί την αξία σε πλούτο πάνω στη γη. Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε τους οικονομικούς πειραματισμούς παραγωγής και εξόρυξης χρηματικής αξίας στις ψηφιακές αλχημείες του στοιχηματισμού, τις νέες εκδοχές τις υλικότητας που προκύπτουν από την ανάμειξη της εννοιατικής γνώσης, της εργασίας και του συναισθήματος, συνοψισμένες στη διαχείριση των παθών, της επιθυμίας και της προσδοκίας. Να κοιτάξουμε τριγύρω προκειμένου να εντοπίσουμε αυτούς τους νέους αλχημιστές, στο μεταίχμιο επιστήμονα – ψευδοεπιστήμονα, υποκείμενα που παράγουν οι κοινωνίες του ψηφιακού καπιταλισμού, ορίζοντας παράλληλα και το όριο του πειραματισμού τους. Γιατί αυτό το κοινωνικό όριο είναι που καθορίζει κάθε στιγμή τη φαντασίωση και τα όρια της υπέρβασης, που καλείται να αποφασίσει αν ο εκάστοτε πειραματισμός ξεπερνάει το όριο του αποδεκτού και που αποφαίνεται εντέλει για τη συμβατότητα πίστης και επιστήμης.

Μα εκείνο που φαντάζει πιο επείγον μέσα σ' αυτήν την διαδικασία αναζήτησης είναι να δούμε ποιο είναι το νέο παραγόμενο προϊόν της αλχημιστικής παραγωγής. Επιστρέφοντας στα υποκείμενα του εθνογραφικού πεδίου, είναι σημαντικό να αναζητήσουμε ποιά ακριβώς είναι τα μεταστοιχειωμένα προϊόντα που ενοποιούν τον χρόνο, το ρίσκο και την αξία μέσα από τη δράση των «μικρών αλχημιστών» του στοιχηματισμού. Ο Πασχάλης εξηγώντας τις ριζικές διαφορές μεταξύ παραδοσιακού και ψηφιακού στοιχηματισμού, καθώς και τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από το δεύτερο, ισχυρίζεται:

«Για ένα ματς ποδοσφαιρικού αγώνα, με το να πας σε ένα πρακτορείο δεν έχεις καμία επιλογή κατά τη διάρκεια του αγώνα. Ο,τι έχεις παίξει είναι προδεδεικασμένο. Ενώ στο on line έχεις τη δυνατότητα να 'το κλείσεις', όσον αφορά τη BET365. Δηλαδή αν έχεις παίξει 3 αγώνες και έχεις κερδίσει τους 2 και ο ένας δεν έχει παιχτεί ακόμα, η BET 365 σου δίνει ένα ποσό μεγαλύτερο από αυτό που έπαιξες και τζόγαρες, χωρίς να ρισκάρεις να κριθεί το επόμενο

αποτέλεσμα του 3^{ου} αγώνα, άρα είσαι κερδισμένος. Οπότε μιλάμε για μια πολύ σημαντική επιλογή»¹⁰⁶

Η επιλογή των ιντερνετικών στοιχηματικών που θέτει ο Πασχάλης βασίζεται σε ένα διάκενο χρόνου που «τίποτα δεν έχει κριθεί»¹⁰⁷. Οι περισσότεροι, άλλωστε, παίκτες χρησιμοποιούν το «κλείνω στοίχημα» σε μια λογική κερδοσκοπίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα επίτευξης κέρδους μέσα από τη διαφορά αποδόσεων, αποτελεί μια ιστορία που μου αφηγήθηκε ο Νικήτας για μια «συγκεκριμένη περίπτωση παίκτη που έχει βρει στοιχηματική ιντερνετική εταιρία με διαφορά χρόνου λίγων δευτερολέπτων. Επομένως μπορούσε να χτυπήσει τις αποδόσεις, γιατί μπορούσε να δει τα γκολ και π.χ. να στοιχημάτιζε μια εξωφρενική απόδοση σε ένα εξωφρενικά αναπάντεχο αποτέλεσμα.»¹⁰⁸

Η περίπτωση που περιγράφει ο Νικήτας, περιλαμβάνει δύο αγορές και μία θέση. Ο παίκτης, δηλαδή, στοιχηματίζει ταυτόχρονα σε δύο στοιχηματικές, όπου η πρόγνωση της μιας μετατρέπεται στη βεβαιότητα της άλλης. Επιχειρεί την ταυτόχρονη 'αγοραπωλησία' ενός στοιχήματος που στο ταμπλό της μιας στοιχηματικής έχει κριθεί, ενώ στη δεύτερη είναι ακόμη υπό διαπραγμάτευση.

Το πεδίο μου ήταν γεμάτο από παίκτες που επαννανοηματοδοτούσαν διαρκώς την έννοια της αξίας, κυνηγώντας τη μεταστοιχείωσή της μέσα από τον χρόνο των στοιχηματικών εταιριών και το ρίσκο της ορθής πρόβλεψης. Στο κυνήγι αυτό, ο χρόνος διαρκώς σμικρυνόταν και η αξία διαρκώς μεγάλωνε. Ο Χρήστος, στοιχημάτιζε ποσά που αντιστοιχούσαν σε τετραψήφια νούμερα. «Δεν θα κάτσω να ασχοληθώ με το στοίχημα των 10 ευρώ» δήλωνε «αυτό το έχει κάνει η BET 365»¹⁰⁹. Και τούτο, διότι κατανοούσε την έννοια της επένδυσης με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που την κατανοεί ένας χρηματιστής: μεγάλα κεφάλαια που επενδύονται σε κρίσιμα κλάσματα του δευτερολέπτου μέσα από αύλα τέχνηρα της ψηφιακής οικονομίας (πλαστικές κάρτες, παράγωγα, ψηφιακά νομίσματα, κ.α.).

Παίκτες σαν τον Χρήστο επέμεναν να διακρίνουν το χρήμα σε «πραγματικό» και σε «πλαστικό», διαβλέποντας στη νέα ύλη της «pay safe» ένα μέσο πληρωμής μα και πλούτου. Συγκροτούν τους μικρο-πειραματιστές της ψηφιακής εποχής που επιχειρούν διαρκώς να μεταμορφώσουν το «χαρτί» και το «δελτίο» σε χρυσό, λειτουργώντας ως μικρογραφίες ενός κόσμου που στη μεγάλη του κλίμακα κάνει ακριβώς το ίδιο: Αποσύρεται σε υπεράκτιους (off-

---

¹⁰⁶ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με τον Πασχάλη, 23/04/2016

¹⁰⁷ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζίδικο της Μάρθας, κουβέντα με Λέανδρο, 11/04/2016.

¹⁰⁸ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζίδικο της Μάρθας, κουβέντα με Νικήτα και Πασχάλη, 30/03/2016.

¹⁰⁹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

---

shore) χρηματοοικονομικούς παραδείσους μεταμορφώνοντας τα «χαρτιά» του σε χρυσό, μέσα από διαδοχικές μεταμορφώσεις/εξαερώσεις της αρχικής αξίας, αλλάζοντας διαρκώς την μορφή και την υλικότητά της. Είναι η προέκταση ενός κόσμου που ποντάρει σε ψηφιακά κρυπτο-νομίσματα (bitcoins) (Maurer, Nelms και Swartz 2013), προσδοκώντας σε έναν πολλαπλασιασμό της αξίας χωρίς προηγούμενο. Ενός κόσμου (χρηματιστές, μεσάζοντες, επενδυτές παραγώγων κ.λπ.) που δομείται διαρκώς στην βάση μιας χρονικότητας κατά την οποία «τίποτα και ποτέ δεν έχει κριθεί», καθώς η Αξία βιώνεται πλέον ως διαρκής *Μεταμόρφωση*.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήσαμε πολλαπλές επιστροφές: στην αλημεία, στο Γαλιλαίο, στην ενόραση, στη γέννηση μιας νέας επιστημολογίας για τον κόσμο κατά τον 16ο αιώνα. Οι επιστροφές αυτές υπαγορεύθηκαν από ένα ερώτημα, το οποίο όσο προχωρούσε η εθνογραφική μου έρευνα, γινόταν ολοένα και πιο συγκεκριμένο: Μήπως η έντονη σύζευξη επιστήμης, μαθητείας και ενόρασης, μια σύζευξη η οποία συγκρότησε τον παλιό κόσμο, έρχεται ξανά να ενεργοποιηθεί στις αρχές του 21ου αιώνα για να δώσει καινούργιες απαντήσεις σε έναν κόσμο που περιμένει να επανασυγκροτηθεί; Απαντήσεις πάντως, εντός του ορίζοντα της βαθιάς νεωτερικότητας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που δεν είναι ούτε μετά- ούτε προ-, αλλά απλά και επίμονα καπιταλιστικός;

ΟΥΕΦΑ Τσάμπιονς Λιγκ
Ρεάλ ν Μαν. Σίτι

Ρεάλ Μαδρίτης 1.50
 Ισπαλία 4.33
 Μάντσεστερ Σίτι 6.50

LIVE
0-0

- Κορυφαία Κουπόνια**
- Ευρωπαϊκό Κουπόνι >
  - NBA >
  - Στοιχημα αγώνα >
  - Πλήρες κουπόνι >

Δελτίο 11:00 AM

Κλείστε Στοιχημα

Κλείστε το ποσοστό χαρτομπαγιών κυλίστες

ΣΟΥΠΕΡ ΤΕΣΣΕΡΙΣ **Όλα** **116 Γεγονότα**

Αγώνας	Κατάσταση	Χρόνος
Ρεάλ Μαδρίτης vs Μάντσεστερ Σίτι	0-0	01:49
Ρεάλ Μαδρίτης vs Ισπαλία	0-0	7.00
Ντόρτμουντ vs Ντόρτμουντ	0-1	44:45
Ντόρτμουντ vs Ισπαλία	0-0	40
Ντόρτμουντ vs Φόρεστ Γκρήν	0-1	1.57
Μπόρνεο vs Φέρεντ Βέρνιμπερ	0-0	00:00
Χάρντσεϊ Τσάιλντ vs Φίλντε	0-0	02:42
Βύργουητ vs Σέφφιλντ Γιουνάιτεντ	0-0	02:27
Τσέλσι vs Τσέλσι	0-0	01:06
Λίβερπουλ vs Λίβερπουλ	0-0	00:00
Λίβερπουλ vs Λίβερπουλ	1-1	46:53
Φλουμινένσε vs Φλουμινένσε	0-0	45:00

Κόπα Λιμπεταδόρες
Ρίβερ Π. ν Ιντεπ. Βάλε

- Τελικό Αποτέλεσμα**
- Ρίβερ Πλάτ 1.30
  - Ισπαλία 5.00
  - Ιντεπεντιέντε ντελ Βάλε 11.00

- Ακριβές Σκορ**
- Ρίβερ Πλάτ 1-0 6.00
  - Ρίβερ Πλάτ 2-0 6.00
  - Ρίβερ Πλάτ 2-1 8.50
  - Ιντεπεντιέντε ντελ Βάλε 1-0 23.00

Κόπα Λιμπεταδόρες
Ατλέτικο Μινέρο

- Τελικό Αποτέλεσμα**
- Ατλέτικο Μινέρο 1.57
  - Ισπαλία 3.60
  - Ραϊνίγκ Κλουμπ 6.50

- Ακριβές Σκορ**
- Ατλέτικο Μινέρο 1-0 7.00
  - Ατλέτικο Μινέρο 2-0 7.50
  - Ατλέτικο Μινέρο 2-1 8.50
  - Ραϊνίγκ Κλουμπ 1-0 15.00
  - Ραϊνίγκ Κλουμπ 2-0 29.00
  - Ραϊνίγκ Κλουμπ 2-1 19.00

- Σύνολο Γκολ**
- Under 2.5 1.90
  - Over 2.5 1.90

ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ

Αγώνας	1	X	2
Μάντσεστερ Σίτι vs Μάντσεστερ Σίτι	1.50	4.75	7.00
Ντόρτμουντ vs Ντόρτμουντ	1.65	4.20	5.50
Μπαρτσελόνα vs Μπαρτσελόνα	1.80	3.75	5.00
Λίβερπουλ vs Λίβερπουλ	1.80	3.50	4.50
Μάντσεστερ Σίτι vs Μάντσεστερ Σίτι	4.50	3.50	1.80
Μουθ ν Γουέστ Χαμ vs Μουθ ν Γουέστ Χαμ	1.85	3.50	4.20
Βίλα ν Νιούκαστλ vs Βίλα ν Νιούκαστλ	5.50	4.00	1.57
Βόλ Πάλας ν Στόουκ vs Βόλ Πάλας ν Στόουκ	1.95	3.30	4.00

Όλες οι τιμές είναι με τον συντελεστή 100.00

Ισπαλία
 Κλείστε Στοιχημα

ΣΕ
 Τελικό Αποτέλεσμα

Γιούβε
 Τελικό Αποτέλεσμα

Αργεντινή
 Τελικό Αποτέλεσμα

Νικητή Παγκόσμιας
 Τελικό Αποτέλεσμα

Μπαρτσελόνα
 Τελικό Αποτέλεσμα

ΧΕΛΣΙ
 Τελικό Αποτέλεσμα

Γερμανία
 Τελικό Αποτέλεσμα

Παράσιτοι
 Τελικό Αποτέλεσμα

ΣΟΠΑ
 Τελικό Αποτέλεσμα

ΚΛΕΙΣΙΜΟ
 Τελικό Αποτέλεσμα

Κορυφαία Κουπόνια
 Τελικό Αποτέλεσμα

ΟΥΕΦΑ Γιουρόπα Λιγκ
 Τελικό Αποτέλεσμα

Λίβερπουλ
 Τελικό Αποτέλεσμα

Μπάγερν Μονάχου
 Τελικό Αποτέλεσμα

Ρεάλ Μαδρίτης
 Τελικό Αποτέλεσμα

Σεβίλλη
 Τελικό Αποτέλεσμα

Τελικό Αποτέλεσμα
 Τελικό Αποτέλεσμα

Ελλάδα
 Τελικό Αποτέλεσμα

Ευρώπη
 Τελικό Αποτέλεσμα

ΕΥΡΩ
 Τελικό Αποτέλεσμα

Το παρόν κεφάλαιο δανείζεται το όνομά του από μία κομβική λέξη του πεδίου: «ευκαιρίες». Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου οι παίκτες, προσπαθώντας να αναλύσουν τον βασικό λόγο ενασχόλησής τους με τα τυχερά παιχνίδια, επέστρεφαν επίμονα σε αυτήν την έννοια. Οι συζητήσεις μαζί τους, συζητήσεις που αφορούνταν από το παρόν τους και κατέληγαν στη κρίση, αναδείκνυαν μια κεντρική αντίληψη περί κρίσης ως γενικευμένη *έλλειψη ευκαιριών*. Στο πλαίσιο της ήδη υπάρχουσας εργασιακής, οικονομικής, και κοινωνικής ανισότητας, ο στοιχηματισμός αποτελούσε μια ευκαιρία επαναπροσδιορισμού για τους ίδιους.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσω να αναλύσω γιατί ο στοιχηματισμός, εισέρχεται ολοένα και πιο δυναμικά ως κυρίαρχη πρακτική, σε μία εποχή που εννοιολογείται ως κρίση. Ποιοι είναι οι λόγοι που ο τζόγος απαντά τόσο καλά στην εν λόγω συγκυρία; Υποστηρίζω ότι η απάντηση είναι αρθρωτή και περνάει από διαφορετικές ποιότητες - *φάσματα ευκαιριών* που υπόσχεται. Τα φάσματα αυτά διαπραγματεύονται τη βελτίωση της ζωής των παικτών μέσω της αύξησης του οικονομικού εισοδήματος. Η βασική τους διαφοροποίηση έγκειται στον χρόνο: Το πρώτο έχει να κάνει σε μία μακροπρόθεσμη εξασφάλιση που περνάει μέσα από ένα άμεσο, γρήγορο και υπέρογκο κέρδος ικανό να λύσει τα προβλήματα μίας ζωής, ενώ το δεύτερο στήνεται βραχυπρόθεσμα και επαναληπτικά, ανάμεσα στα όρια της ρουτίνας και της καθημερινής πρακτικής, προσφέροντας μια ανάγνωση του στοιχηματισμού ως εναλλακτική μορφή εργασίας ή μια αφορμή για να ξανασκεφτούμε πάνω στην εργασία. Πάνω στη διάκριση μακροπρόθεσμης – βραχυπρόθεσμης ευκαιρίας, ο στοιχηματισμός, προσγειωμένος στο παράδειγμα των τυχερών παιχνιδιών και κατά κύριο λόγο στο «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ», αναλαμβάνει δύο βασικές μορφές, οι οποίες θα αναλυθούν στα δύο επόμενα υποκεφάλαια: *εμπόριο ελπίδας*, το οποίο υπόσχεται μια οριστική λύση μέσα από την εύνοια της τύχης και *μεροκάματο*, μια (αντ)αμοιβή, δηλαδή, την οποία η εργασία έξω από το πεδίο του στοιχηματισμού αδυνατεί πλέον να προσφέρει.

Στη συνέχεια επιχειρώ ένα άνοιγμα πάνω στην επαναεννοιολόγηση της εργασίας εν καιρώ κρίσης. Αφορμώμενη από τα ευρήματα του πεδίου επιχειρώ να αναδείξω τα χαρακτηριστικά των τυχερών παιχνιδιών που αλλοιώνονται και καταλήγουν να μετατρέπουν τις πρακτικές που εμπλέκει ο στοιχηματισμός σε εργασία. Προκειμένου να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους αυτό το νέο προκαριάτο εργάζεται και παράγει αξία την οποία άλλοτε επανεπενδύει, άλλοτε αποσπά από το πεδίο του στοιχηματισμού θα περιγράψω δύο βασικές πρακτικές των παικτών: το «κλείνω στοίχημα» που συναντάμε στον ιντερνετικό στοιχηματισμό και το «ρεφάρω». Αυτές οι δύο πρακτικές καθίστανται κομβικές καθώς

μετατρέπουν το ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ σε μια εργώδη διαδικασία: ένα ορυχείο, όπου το κρίσιμο ζητούμενο καθίσταται όχι μόνο η παραγωγή αλλά και η εξόρυξη αξίας από τη διαδικασία επανεπένδυσης. Πάνω στη προβιομηχανική μεταφορά του ορυχείου και της εξόρυξης επιχειρώ να συστήσω το μεταβιομηχανικό τοπίο του πεδίου μου: ενός πεδίου σύνθετου όπου οι παίκτες, εργάζονται, προβλέπουν, κοινωνικοποιούνται και ελπίζουν, διαμεσολαβώντας όλα τα παραπάνω από την άσβεστη φλόγα για κέρδος. Αναλύοντας τη σύνθετη οικονομία που συστήνει ο στοιχηματισμός μέσα από τις μεταμορφωμένες εκδοχές της παραγωγής, του εμπορεύματος και της εργασίας, θα επιστρέψω στον αληθινό (οικονομικό) πειραματισμό προκειμένου να καταλήξω στο επιτελεστικό στάδιο της παραγωγής: τις ευκαιρίες. Πιο συγκεκριμένα, στο τελευταίο τμήμα της εργασίας μου, αντλώντας από τη σύνδεση αξίας, χρόνου και αληθμιστικής ύλης που επιχειρήθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, διερευνώ ποικίλες εκδοχές της ευκαιρίας (ως ιδέα, ως αγαθό, ως ενσάρκωμένη υλικότητα εντός του κατάλληλου χρόνου, ως αξία ανά δευτερόλεπτο εργασίας και παραγωγής), επιχειρώντας να κατανοήσω καλύτερα την κεντρικότητα που κατέχει αυτήν η έννοια όχι μόνο στο εθνογραφικό πεδίο του στοιχηματισμού, αλλά και σε ευρύτερες οικονομικές επιφάνειες.

Λαμβάνοντας υπόψη την ολοένα και μεγαλύτερη εισχώρηση του στοιχηματισμού ως ευρέως διαδεδομένης πρακτικής εντός των λαϊκών στρωμάτων μέσω των τυχερών παιχνιδιών, γεννιέται το ερώτημα με ποιον τρόπο χτίζεται το φαντασιακό του στοιχηματισμού. Ποιές είναι οι ανάγκες και οι επιθυμίες στις οποίες απαντά και ποιές είναι οι κοινωνικές σχέσεις, οι δυνάμεις ή οι αντιφάσεις που καλείται να επιλύσει ως ευκαιρία. Το πρώτο επίπεδο της ανάλυσής μου στο παρόν κεφάλαιο αφορά την παραγωγή, προώθηση και κατανάλωση του στοιχηματισμού ως *εμπόριο ελπίδας*.

Αφετηριακό θεωρητικό σημείο αποτελεί η τυπολογία των παιχνιδιών που διατύπωσε ο Γάλλος κοινωνιολόγος Roger Caillois το 1961, στο έργο του «Τα παιχνίδια και οι άνθρωποι». Θεωρώντας ότι το παιχνίδι αποτελεί ολικό φαινόμενο (Caillois, 1958:266), τα ταξινομεί στη βάση τεσσάρων παραγόντων: *agon* (ρυθμισμένος ανταγωνισμός), *alea* (υποταγή στο τυχαίο), *mimicry* (έφεση προς μίμηση), και *ilinx* (πάθος του ιλίγγου).¹¹⁰ Από αυτούς, το διαλεκτικά συμπληρωματικό δίδυμο *agon και alea*, παρέχει μια αναλυτική δυναμική προκειμένου να ερμηνεύσουμε την ύπαρξη των τυχερών παιχνιδιών ως εμπορευματοποιημένη εκδοχή της ελπίδας. Πιο συγκεκριμένα, για τον Caillois οι σύγχρονες κοινωνίες λόγω των αρχών και των θεσμών τους τείνουν να διευρύνουν τον τομέα του ρυθμισμένου ανταγωνισμού σε βάρος του τυχαίου (Caillois, 1958: 182). Η κινητικότητα των κοινωνικών στρωμάτων που υπόσχεται ο ρυθμισμένος ανταγωνισμός, ωστόσο, συνεπάγεται μια ζωή διαρκούς αγώνα, στέρησης και απογοητεύσεων, ενός ανταγωνισμού γεμάτου μικρότητες, γιατί οι προσπάθειες του καθενός δεν καρποφορούν εγγυημένα. Στην πορεία αυτού του αγώνα, τα υποκείμενα συνειδητοποιούν σταδιακά πως η εργασία ως κύριο μέσο συσσώρευσης πλούτου, αποτυγχάνει. Σύμφωνα με τον Caillois, «μεγαλώνοντας έρχεται η συνειδητοποίηση ότι το χάρισμα ή το ταλέντο δεν μπορεί να αλλάξει ριζικά το επίπεδο ζωής ενός ανθρώπου. Μπορεί κάποιος να βελτιώσει τη ζωή του, μα όχι να την αποφύγει» (Caillois, 1958: 182). Ο Thomas Piketty¹¹¹ στο *Κεφάλαιο στον 21^ο αιώνα*, μελετώντας τον τρόπο με τον οποίο διαιωνίζεται η ανισότητα, κατέστησε εμφανές ότι τα εισοδήματα των πλουσίων προέρχονται κυρίως από

---

¹¹⁰ Οι ονομασίες του προκύπτουν αντίστοιχα από την απόδειξη της προσωπικής υπεροχής, την αναζήτηση της εύνοιας της τύχης, την ανάληψη ρόλου σε ένα μυθοπλαστικό σύμπαν και την ηδονή του σκόπιμα προκαλούμενου ιλίγγου, στοιχεία που διαδραματίζουν κάθε φορά καθοριστικό ρόλο στο εκάστοτε είδος παιχνιδιού (Caillois 1958, 276).

¹¹¹ Ο Πικετί αντλεί από τις ιδέες της κλασικής πολιτικής οικονομίας, εμβαθύνοντας στην οικονομική ανάλυση και την ιστορική εξέλιξη των ανισοτήτων. Στο «Κεφάλαιο τον 21^ο αιώνα» ανατρέπει την θεωρία του John Maynard Keynes για σταθερότητα στην διανομή του εισοδήματος, μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, καθώς ο πλούτος που παράγεται από την εργασία, δαπανάται στις ανάγκες επιβίωσης και δεν σωρεύεται. Ανατρέπει επίσης και τις μελέτες του Simon Kuznets που υποστήριζε πως η αύξηση της ανισότητας ήταν μια προσωρινή φάση, που θα αποκαθιστόταν αργότερα.

ιδιοκτησία και κληρονομιά, και όχι από εργασία. Σύμφωνα με τον ίδιο «ο ρυθμός απόδοσης του κεφαλαίου πάντα υπερβαίνει τον ρυθμό αύξησης του εισοδήματος» (Piketty 2014 [2013]), με αποτέλεσμα τα οικονομικά πλεονεκτήματα που οι πλούσιοι κατέχουν να συντελούν σταθερά στη μακροχρόνια τάση προς μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαίου, συνεπώς και στην όξυνση της ανισότητας. Για να το πούμε διαφορετικά, αυτός που γεννιέται πλούσιος είναι πιο πιθανό να παραμείνει, από αυτόν που γεννιέται φτωχός και προσπαθεί να γίνει. Για τον πρώτο είναι μια κατάσταση διατήρησης, για τον δεύτερο διεκδίκησης. Οι παίκτες, συνεπώς, γίνονται κοινωνοί μιας ασυμμετρίας που υπάρχει ήδη πριν τη γέννησή τους, πριν καν εισέλθουν σε ένα στίβο ανταγωνισμού.

Στο σημείο αυτό, η *alea* προβάλλει ως μέτρο εξισορρόπησης: μια κοινωνική *αντιστάθμιση* στην άδικη φύση του ρυθμισμένου ανταγωνισμού (*agon*) που προσφέρεται από την εκδημοκρατισμένη δυναμική της τύχης. Η τύχη καθίσταται ικανή να καταργεί τις κοινωνικές διακρίσεις με την εξάλειψη της σημασίας της εργασίας, της εμπειρίας και των προσόντων. Υποκείμενα κουρασμένα είτε από την ανισότητα καταγωγής, είτε από έναν μάταιο ανταγωνισμό βρίσκουν διέξοδο στην τύχη, προσπαθώντας να διαχειριστούν τα ουσιαστικά προβλήματα που η εργασία, η διάκριση, η κατανομή πλούτου αδυνατεί να επιλύσει. Αλλά και η ίδια η δομή της κοινωνίας που θρέφεται και διαιωνίζεται από την ύπαρξη της ανισότητας, οφείλει να παραχωρήσει ένα μικρό, έστω και «μεταμφιεσμένο» κομμάτι στην τύχη ως βαλβίδα αποσυμπίεσης. Δεν είναι άλλωστε και η ίδια «η γέννηση ένα λαχείο» (Caillois 1958, 243); Γεννιέται κατά αυτόν τον τρόπο «μια νοσταλγία για πλάγιους και σύντομους δρόμους, για άμεσες λύσεις που προσφέρουν την προοπτική μιας αιφνίδιας επιτυχίας, σχετικής έστω» (Caillois, 1958: 182).

Το παιχνίδι καθίσταται ο μόνος τόπος όπου οι παίκτες ξεκινούν από μια κοινή αφετηρία. Πλούσιοι και φτωχοί, ανίκανοι ή ικανοί, ανάμεσα σε εξίσου ανίκανους ή ικανούς, έχουν μια πρωτόγνωρη ευκαιρία να αρχίσουν από το μηδέν. Το παιχνίδι εξισώνει τους παίκτες, απαλείφει την ανισότητα. Δημιουργεί έναν ιδιαίτερο χωρόχρονο όπου τα πάντα κρίνονται στη συγκεκριμένη διάρκεια, προσφέροντας μια ισοτιμία της λήθης μέσα από τον παραγκωνισμό του παρελθόντος και το πλαίσιο προέλευσης του εκάστοτε παίκτη. Η αυθαιρεσία του τυχαίου εγκαθιδρύει τόσο την ελπίδα της νίκης, όσο και την παρηγοριά της ήττας. Ο ρυθμισμένος ανταγωνισμός παραγκωνίζεται (ή και ενισχύεται) από τον αδυσώπητο παράγοντα της τύχης. Μιας τύχης τόσο άδικης όσο και δίκαιης, γιατί χαμογελάει ή ευνοεί χωρίς διακρίσεις. Για να το επαναδιατυπώσουμε, δίκαιης γιατί ακριβώς μπορεί να καταστεί απόλυτα άδικη. (Caillois, 1958: 246)

Όπως σημειώνει ο Πασχάλης:

«Η μαύρη τρύπα του τζόγου δεν κάνει διακρίσεις σε πλούσιους και φτωχούς. Γιατί πολλαπλασιάζεται και με τους πολλούς φτωχούς και με τους λίγους πλούσιους.

Πολλοί φτωχοί X 1 μικρό ποσό = 1 σημαντικό ποσό.

Λίγοι πλούσιοι X 1 μεγάλο ποσό = 1 σημαντικό ποσό.

Επομένως υπάρχει μια ισορροπία.»¹¹²

Δημιουργείται κατά αυτόν τον τρόπο μια εξίσωση μπροστά στον νόμο της τύχης. Ο τζόγος φαντάζει ως πλέγμα σχέσεων που οι παίκτες συμμετέχουν ισότιμα. Συνεχίζει να υπάρχει μια ασύμμετρη συνεισφορά (λόγω εισοδήματος, ο καθένας παίζει ανάλογα με την τσέπη του), αλλά έχει χάσει πλέον την σημασία του: όλοι είναι ίσοι απέναντι στη δικαιοσύνη της τύχης, όπως και στο πάθος της ενασχόλησης.

Αν πιστέψουμε, λοιπόν, τον Καϊουά, μια συγκεκριμένη διαλεκτική μεταξύ τύχης και παραγωγής/εργασίας, δεσμεύει τη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων που μελετώ. Η διαλεκτική αυτή, ωστόσο, όπως θα επιχειρήσω να φανεί στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί, φαντάζει περισσότερο περίπλοκη και πολυτροπική. Όπως είδαμε παραπάνω, τα τυχερά παιχνίδια μοιάζουν να ευτελίζουν την εργασία μέσα από την διέξοδο της τύχης (alea.) Τι θα γινόταν, ωστόσο, αν δοκιμάζαμε να μεταστρέψουμε την εννοιολόγηση του παιχνιδιού από στρατηγική πρακτική ευτελισμού της εργασίας, σε εργασία; Αν επιχειρούσαμε να κατανοήσουμε τις πρακτικές που συνδέονται με μηχανεύματα της τύχης ως επιμελή και συστηματική ενασχόληση;

---

¹¹² Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016

«_ Εσύ γιατί παίζεις;

_ Αυτή τη στιγμή δεν παίζω. Γενικά γιατί παίζω; Εγώ αυτή τη στιγμή αναρρώνω από 100€ χαμένα, τα οποία έκανα μια βδομάδα να τα θγάλω με δουλειά. *Delivery*.

_ Πως τα έπαιξες;

_ ΟΠΑΠ. Πρακτορείο. 2 δελτία από 50 ευρώ. Το πρώτο 50αρικο για 3 αγώνες, το άλλο για δύο. Από τους οποίους κέρδισα 2 στα 3, και έχασα τη μικρότερη απόδοση [1,10] δηλαδή το πιο πιθανό να συμβεί. Όπως το έχασα και στους άλλους 2 αγώνες.

_ Γιατί έπαιξες 1 αγώνα από 50 ευρώ και όχι 25 από 2;

_ Γιατί θεωρώ λίγα τα λεφτά που πήρα από τη δουλειά. Και ήθελα τα 50€ να τα κάνω 100. Αξιολογούσα 100 ευρώ τη δουλειά μου. Και πάλι τα 100 ευρώ για μια βδομάδα δουλειάς σκατά είναι, αλλά και τα 50 είναι 50

_ Τα άλλα 50€;

_ Για να ρεφάρω»¹¹³.

Η επισφαλιοποίηση της εργασίας, η αβεβαιότητα, τα ασυνεχή και ρευστά όρια μέσα στα οποία οριοθετούνταν η σχέση τύχης/εργασίας γίνονταν ολοένα και πιο εμφανή στο πεδίο, μέσα από τις συνεχείς αναφορές παικτών και θαμώνων στο παιχνίδι και τις πρακτικές του «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» ως εργασία. Σκοντάφτοντας συνεχώς πάνω σε διατυπώσεις όπως «Κάνει καριέρα στη bet»¹¹⁴, «μεροκάμματο»¹¹⁵ «ό,τι παίζω είναι δεδουλευμένα»,¹¹⁶ «προϋπολογισμός»,¹¹⁷ οι απορίες μου διαρκώς διευρύνονταν, καθώς είχα ξεκινήσει να μελετώ τον παράγοντα τύχη κι αντ' αυτού έβλεπα μια διαμετρικά αντίθετη λογική να αναδύεται. Σε τί μοντέλο δουλειάς αντιστοιχεί αυτήν η καριέρα στον στοιχηματισμό και σε ποιο βαθμό συνάδει ή έρχεται σε ρήξη με τα μοντέλα της προηγούμενης γενιάς;

---

¹¹³Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 24/03/2016

¹¹⁴Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές σε προποτζίδικο, 28/03/2016. Η BET 365, αποτελεί εταιρία ιντερνετικού στοιχηματισμού όπου οι παίκτες έχουν τη δυνατότητα να ποντάρουν σε ένα σύνολο διευρυμένων στοιχηματικών επιλογών, πέραν του κλασσικού προποτζιδικού. Η κρίσιμη διαφορά της από τον παραδοσιακό στοιχηματισμό, έγκειται στη δυνατότητα παρέμβασης στα στοιχήματα από τη μεριά των παικτών, ιδίως σε περιπτώσεις αγώνων που εκτυλίσσονται σε απευθείας σύνδεση.

¹¹⁵ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016

¹¹⁶ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

¹¹⁷ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

Μέσα από το μετριασμό στη προσφορά εργασίας, στερεύουν οι θέσεις του εργατή και του υπαλλήλου. Η σταδιακή κατάργηση του οχτάωρου/ πενθήμερου δίνει τη θέση της στην κυρίαρχη μορφή επισφαλιοποίησης¹¹⁸: μόνιμη διαθεσιμότητα -σπάνια απασχόληση (Lazzarato 2014), όπου ασύμμετροι χρόνοι και αμοιβές χτίζουν τη σχέση υποτέλειας. Μια συνολική αλλαγή των σχέσεων του εργατικού υποκειμένου με τον κοινωνικό χρόνο και τη μισθωτή εργασία, μετασχηματίζει τα παραδοσιακά μοντέλα και εννοιολογήσεις της πολιτικής οικονομίας. Από το πεδίο μου ξεπηδά ένα νέο «πρεκαριάτο»: Ριψοκίνδυνο όσο και συνετό, κινείται ανάμεσα στο πάθος και την αφοσιωμένη ενασχόληση του στοιχηματισμού. Φαντασιώνεται και πραγματώνει μια άλλη τύπου εργασία, ως απάντηση στην επισφάλεια.

Αρχική μου παρατήρηση υπήρξε ότι μέσα από τις λιγοστές και ασύμμετρα κατανεμημένες θέσεις εργασίας, με το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού σε διαδικασία φτωχοποίησης, η συμμετοχή των υποκειμένων στον νόμιμο τζόγο διευρύνεται¹¹⁹. Το παραπάνω δεν σημαίνει αυτόματα μια αύξηση ποσοστού ή τζίρου, αλλά ότι ολοένα και περισσότερα κομμάτια του πληθυσμού προσχωρούν σε αυτόν, όχι απαραίτητα με τα κίνητρα της αιφνίδιας τύχης που αναλύθηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Στο γενικότερο κλίμα ανεργίας, ο τζόγος προβάλλει σαν μια πρακτική *αυτό-απασχόλησης*. Η λειτουργία του ως κοινωνικού ναρκωτικού προφανώς δεν καταρρίπτεται, αλλά πλέον εμφανίζεται μια μεγάλη μερίδα ανθρώπων που χρησιμοποιούν το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» ως μέσο αύξησης ή ως κύρια πηγή των εισοδημάτων τους. Όταν ο Πασχάλης ερωτήθηκε γιατί ασχολείται με το στοιχηματισμό απαντάει: «*Μεροκάματο. Κοιτάς να βγάζεις παραπάνω λεφτά από ό,τι έχεις μέσα στην τσέπη σου*»¹²⁰, δίνοντάς μας παράλληλα έναν ορισμό για το πώς οι παίκτες εννοιολογούν την εν λόγω πρακτική του στοιχηματισμού. Εφεξής, το *μεροκάματο* επιστρατεύεται ως αναλυτική κατηγορία.

---

¹¹⁸ Για μελέτες πάνω στο μετασχηματισμό της εργασίας βλ. ενδεικτικά. (Lazzarato 1996, Hardt 1999; Hardt και Negri, 2002; Terranova 2000). Για την επισφαλιοποίηση της εργασίας από την σκοπιά της φεμινιστικής κριτικής βλ. (Weeks, 2011; Federici, 2008 ;Weeks, 2007).

¹¹⁹ Για μία μελέτη πάνω στα τυχερά παιχνίδια στην 'Ελλάδα της κρίσης' το 2015, βλ. (Εφημερίδα των Συντακτών, 14/05/2015). Το συγκεκριμένο άρθρο παραπέμπει στην αναλυτική έκθεση της ανεξάρτητης εποπτικής αρχής για τα τυχερά παίγνια (ΕΕΕΠ), που παραδόθηκε από τον πρόεδρο της Αρχής, Αντώνη Στεργιώτη (Ζαφειρόπουλος 2016). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «*Παρά το δυσμενές οικονομικό κλίμα και την επιβολή των capital controls, η κατά κεφαλήν δαπάνη για τα επίγεια τυχερά παίγνια στην Ελλάδα ανήλθε το 2015 σε 182 ευρώ, έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου που διαμορφώθηκε σε 179 ευρώ. Οι Έλληνες συνεχίζουν να τζογάρουν, στο μεταίχμιο μεταξύ ελπίδας και απόγνωσης, σε μια αγορά στην οποία κυριαρχεί το ιδιωτικό μονοπώλιο του ΟΠΑΠ, ενώ στα τμήματα εκείνα που δεν δραστηριοποιείται η πρώην κρατική εταιρεία, κυριαρχούν ολιγοπωλιακές δομές (καζίνο, διαδικτυο) σε καθεστώς ημιδιαφάνειας.*»

¹²⁰ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016.

Μέσα από την έρευνα πεδίου, παρακολουθούσα καταστατικά χαρακτηριστικά του παιχνιδιού και της τύχης όπως το άκοπο και γρήγορο κέρδος να αλλοιώνονται και να μετασχηματίζονται σε χαρακτηριστικά εργασίας.

«Ο τρόπος να βγάλεις μεροκάματο είναι να μελετάς καλά τις ομάδες που παίζεις και να μην παίζεις τυχαία. Γι αυτό υπάρχει και η στοιχηματική εφημερίδα. Υπάρχουν άνθρωποι που βγάζουν χρήματα από τις προβλέψεις τους δηλαδή στήνουν παράνομα site όπου ζητάν χρήματα έναντι προβλέψεων για αγώνες. Από την άλλη, υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι φτιάχνουν νόμιμα site όπου παρουσιάζουν τις προβλέψεις τους και βγάζουν χρήματα από τις διαφημίσεις. Π.χ. ο overakias, που είναι ονομασία -παρατσούκλι ενός τύπου που αναφέρει τους αγώνες over, αυτούς που θα έρθουν πάνω από 2.5, δηλαδή 3 γκολ».¹²¹

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ενορατική επιστήμη που επιστρατεύει το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» βασίζεται στον υπολογισμό, τη σύγκριση, την παρατήρηση και τον πειραματισμό. Συγκροτεί ένα είδος βιωματικής εμπειρίας και κατανόησης της ουσίας του στοιχηματισμού, που μετατρέπεται σε γνώση μέσω της ενασχόλησης και της τριβής που εξασφαλίζει η εργασία με αυτόν. Δεν είναι τόσο η τύχη, όσο η επένδυση χρόνου πάνω σε αυτό, η παρακολούθηση των ομάδων, των αποδόσεων, των ίδιων των στοιχηματικών, που προβάλλουν ως κυρίαρχες πρακτικές προκειμένου να αποκομίσουν ένα κέρδος που η εκτός του προποτζίδικου εργασία αδυνατεί να προσφέρει. Υπονοώ ότι ο κόπος και ο χρόνος που επενδύεται στα «μελετημένα» παιχνίδια, σηματοδοτεί μια τομή από την παλαιά λογική του εύκολου χρήματος, μια λογική ριζικά αντίθετη με την εννοιολόγηση της τύχης ως άμεσης, άκοπης, τυφλής, και αιφνίδιας.

Μπροστά σε μια άρνηση ευκαιριών ή μέλλοντος, οι παίκτες βγαίνουν από τη σφαίρα της παθητικότητας και επενδύουν στο ίδιο το παιχνίδι ποιότητες και χαρακτηριστικά όπως: η πειθαρχημένη, αφοσιωμένη και επαναλαμβανόμενη ενασχόληση, η διαρκής ενημέρωση - κατάρτιση, που καταλήγουν να το μεταμορφώνουν σε εργασία. Μετασχηματίζουν το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» σε επάγγελμα, την ίδια στιγμή που οι περισσότεροι από αυτούς στερούνται επαγγέλματος.

Όσο προχωρούσε η επιτόπια μου έρευνα, τόσο περισσότερο στέριωνε μέσα μου η πεποίθηση πως οι άνθρωποι που ασχολούνται με το τζόγο δεν είναι άεργοι. Αντιθέτως είναι εξαιρετικά ενεργητικοί στο αντικείμενό τους, βγάζοντας χρήματα από αυτό, εντός μιας πρακτικής πολύ διαφορετικής των σχέσεων που καθορίζει η μισθωτή εργασία. Μπροστά στη

---

¹²¹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016.

κατάργηση του δίπολου εργασία /ανεργία και την πρακτική του στοιχηματισμού ιδωμένη ως μεροκάματο, προέκυπταν τα παρακάτω ερωτήματα: Ποιό είναι το νέο εργατικό υποκείμενο που αναδύεται μέσα στο ιδιόμορφο πλαίσιο του στοιχηματικού προεκαριάτου ; Τι είδους εργασία είναι αυτή, που υπάρχει απασχόληση χωρίς να υπάρχει επάγγελμα;

Προκειμένου να εξηγήσουμε τι είδους εργασία είναι αυτή που περιλαμβάνει ο στοιχηματισμός θα επιστρατεύσουμε τρεις θεμελιώδεις έννοιες: την «άυλη εργασία» (Lazzarato 1996), την «συναισθηματική εργασία»¹²² (Hardt, 1999) και την «απλήρωτη ή δωρεάν εργασία» (Terranova 2000). Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τις μεταβάσεις που υπέστη η διαδικασία παραγωγής προκειμένου να κατανοήσουμε τους μετασχηματισμούς της εργασίας και κατ' επέκταση του μορφώματος των εργατικών υποκειμένων που γεννιούνται μέσα από αυτήν.

Από τη στιγμή που η μετανεωτερική οικονομία βασίζεται στην διαχείριση, έλεγχο και εμπορευματοποίηση της γνώσης (Drucker 1993:8),¹²³ χαρακτηρίζεται από μια εμφανή στροφή της παραγωγής σε υπηρεσίες με τα εξαγόμενα προϊόντα της να αντιστοιχούν ολοένα και λιγότερο σε υλικά αγαθά που διαρκούν. Η εργασία που σχετίζεται με μία τέτοιου είδους παραγωγή αντιστοιχεί στην έννοια που εισήγαγε ο Maurizio Lazzarato ως «άυλη εργασία»¹²⁴ (Lazzarato 1996). Ο Michael Hardt (1999) προκειμένου να ερμηνεύσει αυτό το ιδιαίτερα

---

¹²² Ο όρος «affective labor» συναντάται στην ελληνική μετάφραση ως «συναισθηματική εργασία». Η χρήση, ωστόσο, του εν λόγω όρου ενδέχεται να καθίσταται παραπλανητική καθώς η αναφορά της ως «συναισθηματικής εργασίας» την εντάσσει σε μια γενικευμένη ομπρέλα «συναισθήματος» που δεν καταφέρνει κάθε φορά να αναδείξει την ιδιαίτερη εκείνη ατμόσφαιρα, τις συγκεκριμένες συνθήκες που γεννούν τη παραγωγή της. Οι Μ. Μπιλάλης (2015: 120) και Ι. Λαλιώτου (2015:15), μεταφράζουν τον όρο «affect» ως «θυμικό», σύμφωνα με τη ντελεζιανή εννοιολόγηση της αριστοτελικής διάκρισης μεταξύ λόγου και θυμικού, σηματοδοτώντας την αίσθηση που προηγείται της ορθολογικοποίησης. Θεωρώντας ότι η έννοια του «affect» επιχειρεί κάθε φορά να συμπυκνώσει και να περιγράψει την συγκεκριμένη ατμόσφαιρα παραγωγής του, ενδέχεται η κατά περίπτωση διαφορετική μετάφρασή του «affective labor» ακόμα και με περιφραστικές εκδοχές να ενδεικνυόταν περισσότερο για την ερμηνεία του. Στο κείμενό μου διατηρώ την βιβλιογραφική του αναφορά ως «συναισθηματική εργασία», νοηματοδοτώντας την εργασία γύρω από το στοιχηματισμό ως «εργασία που βασίζεται στο συναίσθημα και στη διαχείριση των παθών».

¹²³ Ο Drucker αντιλαμβάνεται το πέρασμα προς την άυλη παραγωγή ως την πλήρη αποδόμηση των παραδοσιακών κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας. Σύμφωνα με τον ίδιο «τα μέσα παραγωγής δεν αντιστοιχούν πια σε κεφάλαιο, φυσικούς πόρους ή εργασία, αλλά αντικαθίστανται συνολικά από τη γνώση» (Drucker 1993:8). Ο Χάρντ, ωστόσο, ασκεί μια κριτική στην παραπάνω θέση, υποστηρίζοντας ότι η γνώση δεν είναι δεδομένη, αλλά παράγεται. Και για αυτό ακριβώς «η παραγωγή της σχετίζεται πάντα με νέες μορφές παραγωγής και εργασίας» (Hardt, 1999 :95).

¹²⁴ Σύμφωνα με τον Lazzarato η «άυλη εργασία» συνιστά δύο μορφές εργασίας. «Η πρώτη σχετίζεται με το 'πληροφοριακό περιεχόμενο' του προϊόντος, προϋποθέτοντάς την τεχνολογία χρήσης των αναγκαίων συσκευών και λογισμικών. Η δεύτερη, συνιστά τη δραστηριότητα που παράγει το 'πολιτισμικό περιεχόμενο' ως αγαθό: την άυλη εργασία που συνήθως περιλαμβάνει μία σειρά δραστηριοτήτων που δε γίνονται αντιληπτές ως εργασία (δραστηριότητες που σχετίζονται με τον προσδιορισμό και καθιέρωση πολιτισμικών και καλλιτεχνικών προτύπων, μοδών, αισθητικής, καταναλωτικών νορμών και κοινής γνώμης)» (Lazzarato 1996: 1). Η άυλη εργασία εντοπίζεται σε κάθε παραγωγικό υποκείμενο εντός των νεωτερικών κοινωνιών, δεν αφορά τάξεις. Η ειδοποιός διαφορά, ωστόσο, έγκειται στην πραγμάτωση του «δυνητικού» εντός αυτών των τάξεων: στις ελίτ των υψηλών προσόντων οι δεξιότητες υπάρχουν ήδη εκφρασμένες, στην άνεργη νεολαία και τον «πρεκάριο» ενυπάρχουν ως δυνατότητες, ως μη προκαθορισμένες ικανότητες» (Lazzarato 1996: 3).

διαφοροποιημένο φάσμα που προέκυψε από την νοηματοδότησή της, επεκτείνει την «άυλη εργασία» εισάγωντας την έννοια της «συναισθηματικής εργασίας»¹²⁵. Παρόλο που η διαδικασία μιας τέτοιου τύπου εργασίας «αφορά μια ελάχιστη σωματικότητα ή συναίσθηση», παραμένει άυλη γιατί τα προϊόντα της δεν είναι απτά. Δημιουργούν μια «αίσθηση ευημερίας, ικανοποίησης, ενθουσιασμού, πάθους ή ακόμη και μία αίσθηση ανήκειν» (Hardt 1999: 96).

Η ενασχόληση με τα «μελετημένα» τυχερά παιχνίδια, αν ιδωθεί ως μια νέου τύπου εργασία, θα μπορούσε να ενταχθεί πλήρως στο πλαίσιο της συναισθηματικής εργασίας, όπως την θέτει ο Χαρντ. Λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες που διαχειρίζεται ένας παίκτης του μελετημένου «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» (αποδόσεις, στατιστικά, προγνωστικά, ιστορικό ποδοσφαιρικών ομάδων), τα συναισθήματα που γεννιούνται κατά τη διαδικασία του στοιχηματισμού (ελπίδα, ικανοποίηση, πάθος, προσμονή), τη σύσταση κοινοτήτων από το πεδίο του προποτζίδικου μέχρι τα ιντερνετικά φόρουμ, η ενασχόλησή με το στοιχηματισμό ανταποκρίνεται πειστικά σε κάθε ένα από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της «συναισθηματικής εργασίας».

Η τρίτη συμβολή στην κατανόηση του είδους της εργασίας που προκύπτει κατά τον στοιχηματισμό, έρχεται από τη μελέτη της απλήρωτης ψηφιακής εργασίας της Tiziana Terranova (2000). Στο άρθρο της «Free Labor: producing culture for the digital economy», η Τερανόβα προσπαθεί να ανιχνεύσει συνδέσεις ανάμεσα στην ψηφιακή οικονομία και στην εννοιολόγηση του «κοινωνικού εργοστασίου»¹²⁶ (Hardt και Negri, 2002), τη διαδικασία, δηλαδή, κατά την οποία η εργασία έχει μετατοπιστεί από το εργοστάσιο στην κοινωνία μετασχηματίζοντας τα παραγωγικά και καταναλωτικά πρότυπα και πολιτικές. Η προβληματική της Τερανόβα βοηθά να ερμηνεύσουμε το παράδειγμα του ιντερνετικού στοιχηματισμού καθώς και την παράλληλη οικονομία που χτίζεται και λειτουργεί ενισχυτικά προς αυτόν (συμπεριλαμβάνοντας wikis, sites, στοιχηματικές εφημερίδες κ.λπ.) καθώς και τη μεγάλη παραγωγή γνώσης που δημιουργείται από πλευράς των παικτών.

---

¹²⁵ Για μια ανάλυση των διαθρωπικών αλλαγών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, επικεντρωμένη στην ανάδυση υπηρεσιών και εργασίας γύρω από τη δημιουργία και διαχείριση των συναισθημάτων, βλ. ενδεικτικά (Hardt και Negri, Αυτοκρατορία 2002, 389-395), και (Hardt, 1999: 96-97). Για μια κριτική θεώρηση στη θέση των Hardt και Negri με έμφασή στη σχέση συναισθηματικής παραγωγής και χρηματικής αξίας, βλ. (Caffentzis 2005:87-114). Για τις διαστάσεις που έχει λάβει η στροφή στο συναίσθημα (affective turn) στον ακαδημαϊκό χώρο βλ. (Butler, Performativity, Precarity and Sexual Politics 2009, 1-32). Για μια κριτική της συζήτησης αυτής από τη σκοπιά της πολιτισμικής θεωρίας, βλ. (Hemmings 2005: 548-567).

¹²⁶ Ο όρος αποτελεί δάνειο από τον Robert Musil ο οποίος στο δεύτερο τόμο του βιβλίου του «The man without Qualities», τον χρησιμοποίησε για να περιγράψει τη μετάβαση από τη γεωργία στη βιομηχανία (Hardt, 1999 : 91)

Η Τερανόβα ισχυρίζεται ότι ο καινούργιος μοχλός ενδυνάμωσης του κεφαλαίου είναι η τάση *δημιουργικότητας*, και όχι η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης έναντι μισθού. Καλλιτέχνες, σχεδιαστές, δημοσιογράφοι εμπλέκονται από μία κοινωνικά διαμορφωμένη επιθυμία για δημιουργία και πολιτισμική ανταλλαγή, όπου η συλλογική, δωρεάν ή λιγοπληρωμένη πολιτισμική εργασία κάνει την παραγωγή, διανομή και εκμετάλλευση των διαδικτυακών και μη προϊόντων δυνατή (Levy, 1999; Boellstorff, 2008). Υπό αυτήν την έννοια παράγεται ένα νέο εργατικό υποκείμενο στη βάση της άρσης μίας σειράς συμβατικών διακρίσεων γύρω από τη εργασία: τη διάκριση ελεύθερου χρόνου και χρόνου εργασίας, τη θεώρησή της ως μισθωτή σκλαβιά, τα όρια μεταξύ προϊόντος πολιτισμού - προϊόντος εργασίας, καταρρίπτοντας εντέλει τα όρια παραγωγού -καταναλωτή.

Το νέο εργατικό υποκείμενο, αποτελεί κατά βάση ένα παραγωγικό υποκείμενο, ικανό αλλά και πρόθυμο να υποβάλλεται την παραγωγή πολιτισμικής, τεχνικής και δημιουργικής εργασίας και στην εφεύρεση μηχανισμών εξαγωγής χρηματικής αξίας από αυτή. Εάν στις περιπτώσεις των «NetSlaves» που περιγράφει η Τερανόβα (2000: 33) η δωρεάν εργασία παράγεται από *χρήστες*, στη περίπτωση του στοιχηματισμού οι παραγωγοί είναι οι *παίκτες*. Στον στοιχηματισμό η παραγωγή γνώσης από μεριάς των παικτών που διαμοιράζονται πληροφορίες δημιουργώντας δίκτυα, στοχεύει στην αποκόμιση κέρδους¹²⁷. Η σωρεία πληροφοριών, προτιμήσεων και γνώσεων την οποία οι παίκτες παράγουν μέσα από τη καθημερινή τους δράση, συνδυάζεται και μετατρέπεται σε κρίσιμη, χρήσιμη, παραγωγική γνώση· μια γνώση πολύτιμη όχι μόνο για τους ίδιους τους παραγωγούς της αλλά για τις εταιρίες και τις διαφημιστικές που την καρπώνονται δωρεάν και την μεταπωλούν, αυξάνοντας την υπεραξία της. Οι παίκτες του «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» εργάζονται σε ένα δυσδιάκριτο όριο παραγωγού- καταναλωτή, όπου η εξόρυξη αξίας παραμένει κρίσιμη, αλλά λαμβάνει διαφορετικές μορφές όπως θα δούμε παρακάτω.

Με τον τρόπο αυτό, οι παίκτες των 'μελετημένων' παιχνιδιών θα μπορούσαν να ιδωθούν ως τμήματα από τις σύγχρονες στρατιές υποκειμένων που καθίστανται *παραγωγικά*, μα όχι *εργατικά*, συνάδοντας πλήρως με τις επιλογές των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Εντάσσονται στο μεγάλο πορτρέτο που θέλει πολίτες άνεργους, μα όχι *άεργους*. Έχοντας, συνεπώς, κατά νου τους συνολικούς μετασχηματισμούς που υφίσταται η εργασία στο σύγχρονο πλαίσιο επισφάλειας, θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να εμβαθύνουμε στην εννοιολόγηση των παικτών του «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» τόσο ως «πρεκάρων», όσο και στην

---

¹²⁷ Για την παραγωγή γνώσης από τη πλευρά των παικτών βλ. ενδεικτικά (Διαχείριση Κεφαλαίου στο Στοιχημα (Bankroll Managment) 2017), (Θεωρία Στοιχήματος 2018)

ανάδειξη μιας νέας μορφής επιχειρηματικότητας όπου ο παίκτης αναλαμβάνει πλέον δράση ως «επιχειρηματίας του εαυτού» (Foucault, 1988) .

Ας προσπαθήσουμε, λοιπόν, να δούμε πως το πρεκαριάτο του στοιχηματισμού παράγει αξία. Ποιές είναι οι πρακτικές και οι μηχανισμοί που ακολουθεί συστηματικά; Προκειμένου να κατανοήσουμε τι είδους εργασία εμπλέκει ο στοιχηματισμός θα επιστρατεύσουμε δύο βασικές πρακτικές των παικτών: το «κλείνω στοίχημα» που έχει σαφή αναφορά στην παραγωγή αξίας και εξόρυξη κέρδους στον ιντερνετικό στοιχηματισμό και το «ρεφάρω», μια συνεχή επαναδιεκδίκηση της ευκαιρίας μέσω της επανάληψης.

Κλείνω στοίχημα

«Για ένα ματς ποδοσφαιρικού αγώνα, με το να πας σε ένα πρακτορείο δεν έχεις καμία επιλογή κατά τη διάρκεια του αγώνα. Ο,τι έχεις παίξει είναι προορισμένο. Ενώ στο on line έχεις τη δυνατότητα να 'το κλείσεις'¹²⁸.... Οπότε μιλάμε για μια πολύ σημαντική επιλογή. Επίσης έχεις παίξει 1 μόνο αγώνα. Και τον έχεις παίξει να κερδίσει η ομάδα Α. Έστω ότι η ομάδα Β βάζει ένα γκολ στο πρώτο ημίχρονο. Στο 10' . Η Bet σου δίνει τη δυνατότητα να πάρεις ένα ποσό έναντι αυτού που έπαιξες, εννοείται μικρότερο από αυτό που έπαιξες γιατί δεν κερδίζει η ομάδα που στοιχημάτισες. Άρα από εντελώς χαμένος , παίρνεις πίσω κάτι. Και αν μιλάμε για 10€ και πάρεις πίσω τα 5 χέστηκες. Αλλά αν έχεις παίξει 1.000.000 και πάρεις πίσω 500.000; Άμα κερδίζεις σου δίνει περισσότερα χρήματα για να κλείσεις το στοίχημα από αυτά που έπαιξες , αλλά λιγότερα από αυτά που θα σου δώσει αν περιμένεις να τελειώσει ο αγώνας. Μπορεί εσύ να φοβηθείς και να κλείσεις το στοίχημα και να πάρεις περισσότερα αλλά τελικά να βρεθείς μαλάκας».¹²⁹

Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, οι περισσότερες αναφορές σε μερόκαματο και εργασία αφορούσαν παραδείγματα παικτών που ασχολούνταν κατά κόρον με τον ιντερνετικό στοιχηματισμό. Ο ψηφιακός στοιχηματισμός, φαινόταν να τους αποδίδει ένα καινούργιο φάσμα επιλογών και ευκαιριών, το οποίο ερχόταν σε αντίθεση με την έννοια του «προορισμένου». Πιο συγκεκριμένα, στο κλασικό παράδειγμα στοιχηματισμού σ' ένα προποζιζίδικο, ο παίκτης έπαιζε ένα δελτίο με δύο - τρεις αγώνες και περίμενε τα αποτελέσματά τους, χωρίς δυνατότητα παρέμβασης. Το δραματικά νέο στον ιντερνετικό στοιχηματισμό έγκειτο στη δυνατότητα παρέμβασης από μεριάς των παικτών, ιδίως σε

---

¹²⁸ Για τα ενδιάμεσα λόγια του Πασχάλη, βλ. σχετικό απόσπασμα στο υποκεφάλαιο «Αληθεία» σελ. 73-74.

¹²⁹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με τον Πασχάλη, 23/04/2016

αγώνες που εξελίσσονταν σε απευθείας σύνδεση. Όσο το παιχνίδι εξελίσσονταν, άλλαζαν οι αποδόσεις και τα πονταρίσματα. Ο παίκτης διατηρούσε το δικαίωμα να «κλείσει στοίχημα», να επέμβει δηλαδή στις αρχικές του επιλογές. Καθώς το παιχνίδι έτεινε στη λήξη του και τα περιθώρια ανατροπών στενεύαν, η στοιχηματική μετέβαλε τις αποδόσεις αποδίδοντας ένα δέλεαρ στους παίκτες, όπως περιγράφει αναλυτικά ο Πασχάλης στο παραπάνω απόσπασμα. Ολόκληρη η διαδικασία κρινόταν κατά βάση από έναν μετριάσμο του αποτελέσματος: Κάποιος έβγαινε «λιγότερο χαμένος» ή «λιγότερο κερδισμένος», γεγονός που επέτρεπε στους παίκτες που εργάζονταν για το *μεροκάματο*, να εγκαταλείψουν ένα στοίχημα με το λιγότερο δυνατό κόστος και να επενδύσουν τα κεφάλαια και το χρόνο τους σε ένα νέο στοίχημα.

Το «κλείνω στοίχημα» περιλάμβανε μια δυναμική διαδικασία, η οποία συνέθετε ριζικά διαφορετικές ποιότητες χρόνου σε σχέση με την προγενέστερη διαδικασία στοιχηματισμού: η περίπτωση του ιντερνετικού στοιχηματισμού, προϋπέθετε την παρουσία των παικτών που επιθυμούσαν να βγάλουν μεροκάματο, καθ' όλη τη διάρκεια του αγώνα. Όπως παρατηρεί ο Λέανδρος, «οι ομάδες παίζουν, και όσο παίζουν ο αγώνας δεν έχει κριθεί».¹³⁰ Οι παίκτες, λοιπόν, όφειλαν να επιτελούν μια εργασία που προϋπέθετε ανακλαστικά για άμεση δράση, προκειμένου να καταφέρουν να καρπωθούν τις πυκνώσεις αξίας που διανέμονται στον πραγματικό χρόνο του παιχνιδιού. Παραμένοντας καθηλωμένοι μέρα-νύχτα μπροστά από μια οθόνη υπολογιστή, σε μια διαρκή διαδικασία παρακολούθησης αποδόσεων, σε ένα κυνήγι χρονικών κενών, ανατροπών, παρεμβάσεων, μετέτρεπαν το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» σε ένα εργοτάξιο όπου προέκυπτε ένα είδος εργασίας, πολύ πιο εντατικής από το τυπικό οχτάωρο/ πενθήμερο.

---

¹³⁰ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με το Λέανδρο 11/04/2016

Για τους παίκτες οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τον στοιχηματισμό ως μεροκάματο η παραγωγή κέρδους βασιζόταν στον χρόνο που επένδυναν πάνω σε αυτόν και όχι στα κεφάλαια που διέθεταν¹³¹. Η εννοιολόγηση του επενδύμενου χρόνου θεμελιώνει τη διάκριση τύχης και «μελετημένου», με τους παίκτες του Στοιχήματος να απορρίπτουν την πρώτη, όχι μέσα από μια αξιολογική κρίση περί προκαταλήψεων, αλλά ως μη αποτελεσματικό τρόπο παιχνιδιού. Πιο συγκεκριμένα, οι παίκτες του «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» εννοιολογούν τόσο το χρόνο, όσο το χρήμα που διαθέτουν ως *επένδυση*, σε αντιδιαστολή με υποκείμενα που έχουν πληγεί από αυτόν, που τα ορίζουν ως *σπατάλη*.

Με τη σειρά της, η έννοια του *χρήματος* διακρίνεται στο λόγο των παικτών σε «πραγματικό» και «πλαστικό» χρήμα. Ως «πραγματικό» ορίζουν τα μετρητά. Στο «πλαστικό» συγκαταλέγουν τις προπληρωμένες κάρτες «pay safe» καθώς και τα ποσά που διαπραγματεύονται εντός των ιντερνετικών στοιχηματικών, μέχρι το σημείο ανάληψής τους.

« Διέθεσα 100 ευρώ. Και δεν έχω παίξει ούτε ένα ευρώ δεδουλευμένα. Ότι παίζω είναι κέρδη. Ουσιαστικά είμαι κερδισμένος. Τώρα που είμαι στην εταιρεία (στοιχηματική), συγκρίνω. Λόγω των στοιχείων που σου παραθέτει, έχεις ένα βούρδουλα. Αλλιώς πρέπει να είσαι πολύ τακτικός παίκτης. Άμα έπαιζες λεφτά -λεφτά όπως παίζω εγώ από τον Οκτώβριο θα τα έγραφες. Έχουν πάει και τέσσερα ψηφία. Δεν θα κάτσω να ασχοληθώ με το στοίχημα των 10 ευρώ... και αυτό το έχει κάνει η bet 365. Στο πρακτορείο δεν έβγαζα ένα 20άρικο να το παίξω. Στην pay safe δεν τα πονάς.»¹³²

Η αποσύνδεση του χρήματος από την απτή υλικότητα των χαρτονομισμάτων είναι αυτή που επιτρέπει «τετραψήφια» νούμερα στον στοιχηματισμό τους, επισημαίνει ο Χρήστος. Η διαρκής επανεπένδυσή των κεφαλαίων που σημειώνεται ιδιαιτέρως στον ιντερνετικό στοιχηματισμό, εμποδίζει το «πλαστικό» χρήμα να καταστεί πραγματικό και για αυτό το λόγο «δεν το πονάνε». Η αναφορά του χρήματος ως αγοραστικής δύναμης χάνεται και τη θέση της παίρνει μια νέα εννοιολόγηση. Το μεροκάματο, τα χρήματά τα οποία κάποιος

---

¹³¹ Η πρωτοκαθεδρία επένδυσης χρόνου συνδυαστικά με τη χρήση μικρού ύψους κεφαλαίων έρχεται σε αντιδιαστολή με τη λογική του χρηματιστηρίου. Το βραχυπρόθεσμο χρηματιστηριακό κέρδος παράγεται, από εξίσου γρήγορες κερδοσκοπικές κινήσεις, που βασίζεται κυρίως στο ύψος των κεφαλαίων. Η μεταβολή στις τιμές των μέτοχων, παράγει υπεραξία ακόμη και αν πρόκειται για εξαιρετικά μικρή, γιατί ακριβώς πρόκειται για μεγάλα ποσά. Στο στοίχημα αντίστοιχα, όσο μικρότερα κεφάλαια διατίθενται (τουλάχιστον από τους παίκτες που συναναστράφηκα εγώ), τόσο περισσότερο χρόνο χρειάζεται να διαθέσεις.

¹³² Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016

έχει αποκομίσει από την εργασία του στο «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ», δεν προσλαμβάνονται ως κέρδος, αλλά ως παράταση για την παραμονή στο παιχνίδι. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πασχάλης:

« Αλλά από τη στιγμή που τα έβαλα μέσα στην στοιχηματική ήταν χαμένα... και εννοείται ότι κέρδισα ενδιάμεσα , αλλά δεν τα θεωρώ καν κέρδος ... γιατί ουσιαστικά ήταν παράταση χρόνου για να παίζω μέσα στην στοιχηματική.[...]Εδώ ο Χ...ς κέρδισε 6.000 € και τα έχασε μέσα σε ένα βράδυ. Να κέρδιζα κι εγώ 20 €... ήταν απλά το επόμενο λεπτό εκεί μέσα. Ξέρεις τι είναι να χάνεις 6.000 € μέσα σε ένα βράδυ? Με τη διαφορά ότι αυτός δεν τα έχει αυτά τα λεφτά. Τα έφτιαξε μέσω της Bet και τα έχασε.»¹³³

Η έννοια του χρόνου και του χρήματος διαρκώς διαστέλλονται. Ο Πασχάλης κάνει λόγο για ένα κέρδος που τελικά καταγράφεται ως χασούρα, από τη στιγμή που εισέρχεται στην στοιχηματική. Αντίθετα, ο Χρήστος στο προηγούμενο απόσπασμα μετράει κέρδη με την εισαγωγή του στη στοιχηματική. Υπάρχει μια ριζικά διαφορετική εννοιολόγηση στην έννοια του κέρδους και της αξίας που προκύπτει όχι μόνο ανάμεσα στα δύο αποσπάσματα, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια του πεδίου. Υπάρχουν διαρκείς μεταστροφές νίκης και ήττας, χαμένου –κερδισμένου, μακροπρόθεσμου–βραχυπρόθεσμου.

Οι προηγούμενες μεταστροφές έχουν σαφή συσχετισμό με την επανάληψη ως δομικό στοιχείο της πρακτικής του στοιχηματισμού. Όπως θα δούμε και παρακάτω, ο στοιχηματισμός περνάει από κατεξοχήν επαναληπτικές επιτελέσεις των παικτών: επαναλήψεις χρονικές και οικονομικές. Οι επαναλήψεις αυτές είναι κρίσιμες γιατί συνδυάζουν την απούλοποιημένη αξία και την εδαφικότητα υπό το πρίσμα της επανεπένδυσης. Η συνεχής επιτελεστική δραστηριότητα επανεπένδυσης που βασίζεται στην επανάληψη αποτελεί μια στρατηγική του κεφαλαίου προς ανεξάντλητες αγορές. Αγορές ικανές να ενσωματώνουν τους παραγωγικούς πόλους εντός τους, να τους επαναχρησιμοποιούν διαρκώς γιατί ακριβώς νοηματοδοτούν την εκάστοτε αξία (παραγωγική, άυλη, αγοραστική) ως αξία.

---

¹³³ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016

«Όταν ακούω κάποιον άνθρωπο να λέει θα ρεφάρω, ξέρω ότι ή είναι συνάδελφός μου στην οικογενειακή χασούρα ή τζογαδόρος»¹³⁴ επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Ηλίας. Το 'ρεφάρω', αυτή η κρίσιμη λέξη που άκουγα διαρκώς στο εθνογραφικό μου πεδίο, αφορά δύο καταστατικές αρχές του στοιχηματισμού: την επανάληψη (που εμπλέκει το χρόνο) και την επανεπένδυση (που εμπλέκει το κεφάλαιο).

«Στις στοιχηματικές αν δεν είναι πάνω από 40 ευρώ δεν μπορείς να κάνεις ανάληψη. Για περίπου δύο μέρες η ανάληψη είναι ακυρώσιμη, για να την ακυρώσεις και να επανεπενδύσεις τα ποσά στην στοιχηματική. Π.χ. έχεις 60 € και κάνεις ανάληψη τα 40 €. Σου μένουν 20 € να παίζεις, Τα χάνεις. Τι κάνεις; Ακυρώνεις την ανάληψη. Αν τα χάσεις και αυτά τι κάνεις;

_ Αγοράζεις ray safe;

_ Μπράβο, τώρα μπήκες στο νόημα... αγοράζεις ray safe των 10 € για να έχεις την πιθανότητα να βγάλεις αυτά που έχασες... και ο κύκλος συνεχίζεται.»¹³⁵

Το «ρεφάρω» είναι ο προσδιορισμός της ευκαιρίας. Όσο υπάρχει αυτή η επαναληπτική, η διαρκώς προσδοκούμενη επανεπένδυση, η ευκαιρία, η ελπίδα και η πιθανότητα αποκόμισης κέρδους ή εξισορρόπησης της χασούρας δεν έχουν χαθεί. Ωστόσο, το «ρεφάρω» δίνει μια άλλη τροπή στις μεταπλάσεις του χρόνου μέσα από την επανεπένδυση και την επανάληψη. Ο Πασχάλης μας λέει πως ξαναπαίρνεις στο παιχνίδι για να έχεις την πιθανότητα να ανακτήσεις τα χαμένα. Και το ρεφάρω κυρίως συσπειρώνει μια εννοιολόγηση μελλοντικής νίκης, παρά μιας εξίσου πιθανής χασούρας. Δίνει την αίσθηση του αναφαίρετου δικαιώματος που θέτει ο Χρήστος: «Σταματάς... Βάζεις ένα όριο... Ξαναξεκινάς»¹³⁶. Αποτελεί μια διαδικασία – τομή, όπου τα υποκείμενα, αυθαίρετα, τοποθετούν ή βγάζουν τον εαυτό τους από αυτόν το κύκλο της επανεπένδυσης. Είναι μια επανάληψη που δεν νοείται ως επανάληψη (Clough και Puar, 2012), που μετουσιώνει την ευκαιρία όχι σε έναν κυκλικό χρόνο αλλά σε έναν εν-τοπισμό: στο κυνήγι του κατάλληλου χρόνου, του χρόνου δικαίωσης που μέσα στις περιοδικότητες της επανεπένδυσης εντοπίζεται σε μια κρίσιμη στιγμή, στη στιγμή της εξόρυξης, όταν δηλαδή το κέρδος θα σταματήσει να επανεπενδύεται και θα αποσπαστεί από τον λογαριασμό του παίκτη στην στοιχηματική

---

¹³⁴ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με τον Ηλία, 30/04/2016.

¹³⁵ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016.

¹³⁶ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016.

εταιρεία. Είναι το κυνήγι της στιγμής εκείνης που θα αποδώσει νόημα σε όλη την πορεία εργασίας, πρόσκτησης, επανεπένδυσης. Η αξία μεταπλάθεται σε περιοδικούς οικονομικούς κύκλους. Η υπεράξια ωστόσο εν-τοπίζεται, παράγεται σημειακά.

Συμπερασματικά, η εννοιολόγηση του «ρεφάρω» ενέχει μια σύνθετη σχέση χρόνου - χρήματος, επανάληψης - επανεπένδυσης μέσα από διαρκείς διαστρεβλώσεις της νίκης και της ήττας εντός βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων διαρκειών. Στον απολογισμό τους, οι παίκτες αντιπαραθέτουν το μακροπρόθεσμο στοιχηματισμό προς τα βραχυπρόθεσμα οφέλη, ο νικητής, ωστόσο, είναι ο μακροχρόνια κερδισμένος. Από αυτήν ακριβώς τη σχέση χρόνου - χασούρας - νίκης προκύπτει και ο ψυχολογικός και οικονομικός εγκλωβισμός του παίκτη:

«Άκου να δεις... ο παίκτης αισθάνεται μια μόνιμη ενοχή για τα λεφτά που παίζει. Για αυτό δεν τον γοητεύουν εύκολα ποσά που μπορεί να θεωρούνται στη σημερινή οικονομία διόλου ευκαταφρόνητα, μικρά. Γιατί προσπαθεί μόνιμως να ανακτήσει το μεγάλο ποσό, το οποίο θα διαγράψει όλα αυτά τα χρήματα που έχει χαλάσει, τα μικροποσά που μαζεύουν ένα μεγάλο ποσό. Πιστεύω ότι αυτό είναι το οικονομικό στάδιο στο οποίο εγκλωβίζεται ο παίκτης. Δεν μπορεί ποτέ να καταφέρει να κερδίσει περισσότερα από όσα έπαιξε...»¹³⁷

Αν λάβουμε υπόψη τις γενικότερες μεταπλάσεις του χρόνου στον ύστερο καπιταλισμό το σχήμα επανάληψης, επαναεπιτέλεσης, πρόσκτησης και απώλειας που εισάγει το «ρεφάρω» ανοίγει προς την ευρύτερη ιστορικότητα της στιγμής, όπου αυτός ακριβώς ο μηχανισμός λειτουργεί πλέον ως κυρίαρχος μηχανισμός σε πολλαπλά πεδία παραγωγής (αξίας, αισθήσεων, νοημάτων, υποκειμενικότητας) (Μπιλάλης 2015: 29-80). Το ρεφάρω είναι μια έννοια που ενσωματώνει την ανεξάντλητη εδαφικότητα του κεφαλαίου και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προς αγορές άυλες και αστείρευτες, οι οποίες εγκολπώνουν ξανά και ξανά, επανατοποθετούν/επαναπορροφούν διαρκώς την αξία που παράγεται εντός τους. Πότε, λοιπόν, η αξία βγαίνει από αυτές τις αγορές; Πότε εξάγεται και υλικοποιείται προκειμένου να προσγειωθεί σε έναν πλούτο πάνω στον κόσμο, μια αξία που δεν θα έχει νόημα μόνο στους κόλπους μιας συγκεκριμένης αγοράς;

---

¹³⁷ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016.

«Εκείνη τη στιγμή δεν σκέφτεσαι ότι 2€ είναι ένας καφές. Σκέφτεσαι ότι είναι ένα εξευτελιστικό ποσό... ούτε ότι 300€ είναι ένα ενοίκιο. Σκέφτεσαι ότι είναι ένα μικρό, αλλά αξιοσημείωτο κέρδος.»

Οικονομία

Σε τι είδους οικονομία, λοιπόν, εντάσσονται τα τυχερά παιχνίδια; Είναι μία οικονομία μικτή που συνδυάζει το δημόσιο στοιχείο (ΟΠΑΠ κρατικός πόρος) και την αγορά. Ο ιντερνετικός, ιδιαίτερα, στοιχηματισμός εγκολπώνει χαρακτηριστικά της ψηφιακής οικονομίας¹³⁸. Επιπρόσθετα, περιλαμβάνει ένα κομμάτι παραοικονομίας που συστήνεται είτε από τις παράλληλες δραστηριότητες που λειτουργούν ενισχυτικά προς αυτόν, είτε με το παρακλάδι του παράνομου τζόγου. Η τελευταία μορφή συνιστά μια «*αποκρυφιστική οικονομία*» (Comaroff και Comaroff, *Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming* 2000, 310), η οποία στηρίζεται στην αλημιστική λογική της μεταφυσικής του κέρδους. Υποδηλώνει την απόσπαση αξίας από την παραγωγή και συμπυκνώνεται σε αυτό που ο Απαντουράι αποκαλεί «*οικονομία βασισμένη στην πίστη*»,¹³⁹ ορίζοντας ως θεμέλιά της την εμπιστοσύνη και την υπόσχεση (Appadurai 2016: 527). Αυτήν η βαθιά πίστη που καλλιεργείται στις πιθανότητες, στον υπολογισμό και στην ανταπόδοση, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για το ρίσκο, αποτελεί συνέπεια μιας ευρύτερης αλλαγής στην ιδεολογία του κέρδους και στην χρηματοποίηση της καθημερινής ζωής.

Παρόλα αυτά, είναι σημαντικό να θυμόμαστε πως δεν υπάρχει οικονομικό σύστημα που μπορεί να επιβιώσει χωρίς παραγωγή. Δεν μπορείς να έχεις κέρδος χωρίς παραγωγή μας βεβαιώνουν οι Comaroff (Comaroff και Comaroff, 2000: 298). Γιατί ενώ «*το κλείσιμο του εργοστασίου έχει αφήσει μια ξεπερασμένη εννοιολόγηση της εργατικής τάξης, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη πως παρήγαγε γενιές εργατών υπό το βάρος της απεύθυνσής τους ως ενεργών καταναλωτών*» (Terranova 2000, 37), μπολιασμένων με τη συνήθεια, με τη ρουτίνα

---

¹³⁸ Ο Richard Barbrook χαρακτήρισε την ελεύθερη οικονομία του Διαδικτύου, ως "οικονομία δώρου", «*μία οικονομία ανταλλαγής που διαταράχθηκε σταδιακά από την άνοδο του ηλεκτρονικού εμπορίου και την προοδευτική ιδιωτικοποίηση*» (Terranova 2000, 47). Για αναλύσεις της οικονομίας του διαδικτύου ως οικονομία δώρου βλ. (Castells, 2004; Korytoff, 1996). Για την κεντρική ανάλυση του δώρου ως οικονομική πρακτική ανταλλαγής, πάνω στην οποία βασίστηκε η μετέπειτα βιβλιογραφική συζήτηση βλ. (Mauss, 1979). Για την επέκταση της εννοιολόγησης του δώρου ως ανιδιοτελή προσφορά βλ. (Παπαγαρουφάλη 2002). Για μια διαφορετική εννοιολόγηση της ανταπόδοσης μέσω του διαμοιρασμού βλ. (Godelier, 2003). Για αναλύσεις γύρω από το «καθεστώς αξίας» των αντικείμενων άλλοτε ως δώρα και άλλοτε ως εμπορεύματα βλ. (Appadurai, 1986:3-92)

¹³⁹ Ο Απαντουράι διατυπώνει τον εν λόγω όρο προκειμένου να περιγράψει την διάχυτη, υπερβατική πίστη στην αγορά που θεμελιώνει την οικονομία εμπιστοσύνης του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, με αφορμή την επίκληση του Τζωρτζ Μπους προς τους Αμερικανούς πολίτες στις απαρχές της κρίσης κατοικίας του 2008, καλώντας τους να παραμείνουν πιστά μέλη της. Ομιλία διαθέσιμη στην : <https://www.youtube.com/watch?v=1SFz6AsUUrQ>. Για μία εξαιρετική ανάλυση της «*υπερβατικής πίστης στην αγορά*» η οποία καθίσταται έκδηλη στους καθημερινούς λόγους και πρακτικές των οικονομικών δραστηριοτήτων των χρηματοπιστωτικών αγορών στις Ηνωμένες Πολιτείες βλ. (Zaloom, 2006).

ή την ανάγκη της εργασίας. Το κρίσιμο ζήτημα παραμένει η παραγωγή και είναι σημαντικό να δούμε τους νέους όρους της. Με ποιους όρους, λοιπόν, θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε τις παραγωγικές διαστάσεις του στοιχηματισμού; Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε το παράδειγμα του Λέανδρου που παίζει «γιατί είναι συνταξιούχος του λιμενικού και έχει πάρει σύνταξη από τα 50 του και δεν ξέρει τι να κάνει»,¹⁴⁰ δίπλα στο παράδειγμα του Πασχάλη που παίζει για το μεροκάματο, οικτίροντας «το ΠΑΣΟΚ που άφηνε ανθρώπους να βγαίνουν στη σύνταξη από τα 50, για να πάρουμε εμείς στα 100»,¹⁴¹ για μια ζωή καταδικασμένη σε ανασφάλεια; Στόχος είναι μια απεύθυνση των υποκειμένων του στοιχηματισμού όχι μόνο ως «καταναλωτών» στιγματισμένων με την ιδιότητα της σπατάλης, αλλά και ως εξίσου παραγωγικών υποκειμένων. Συνταξιούχοι και άνεργοι ασχολούνται κατά κόρον με το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» σε μια δυσδιάκριτη σχέση παραγωγής - κατανάλωσης. Ο στοιχηματισμός καθίσταται εργασία, όταν συνδυάζεται με την συνειδητή προσπάθεια αποκόμισης κέρδους ή ενίσχυσης του εισοδήματος από μεριάς των , την ίδια στιγμή που αποτελεί κατανάλωση χρόνου και κεφαλαίων που ενσαρκώνεται μέσω μιας εμπορευματοποιημένης εκδοχής της τύχης ή της ευκαιρίας.¹⁴² Η κρίσιμη συμβολή της Τερανόβα έγκειται ακριβώς στη ψηλάφηση αυτών των δυσδιάκριτων ορίων προκειμένου να ερμηνεύσουμε τη νέα παραγωγή, μέσα από τα μεταμορφωμένα αγαθά, διαδικασίες, στόχους και πρακτικές που την απαρτίζουν, στην μεταστοιχειωμένη εννοιολόγηση της εργασίας, όπως επίσης και στη κατανόηση των σύνθετων πεδίων εφαρμογής που δημιουργούνται μέσα στο πλαίσιο του ψηφιακού.

---

¹⁴⁰ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016

¹⁴¹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Πασχάλη, 23/04/2016

¹⁴² Ειδικότερα, η στροφή του κρατικού ελέγχου από τα «μέσα παραγωγής» του Μαρξ (1867), στα «μέσα της κατανάλωσης» (Ritzer 2000) όσον αφορά τα τυχερά παιχνίδια και την κουλτούρα του στοιχηματισμού, προάγει κατά Young τον «εκδημοκρατισμό της alea» και την ευρεία κατανάλωση της τύχης ως προϊόν, όπου το κράτος σε αυτή τη διαδικασία εμπορευματοποίησης καθίσταται ο «παραγωγός της κατανάλωσης» και όχι πια ο «δικαιούχος της παραγωγής» (Young, 2010: 7).

Μεταμορφώσεις του εμπορεύματος

Τα προϊόντα που παράγονται στο πλαίσιο της σύγχρονης οικονομίας, όπου οι έννοιες του συναισθήματος, του ελεύθερου χρόνου και του προϊόντος παραγωγής υπό το πρίσμα της εργασίας θολώνουν, καθίστανται άυλα, *εφήμερα*. Ενώ όμως πληροφορίες, επικοινωνία, γνώση, τεχνολογία φαίνονται απαλλαγμένα από το βάρος μιας ύλης, πάντα καταλήγουν να εδράζονται σε αυτή¹⁴³. Οφείλουμε να μην ξεχνάμε πως στη γενικότερη ρητορική *αποεδαφικοποίησης* της παραγωγής και του κεφαλαίου, η αφηρημένη έννοια της ανάπτυξης που συντελείται «σε ένα μέρος του καπιταλιστικού κόσμου είναι υπανάπτυξη σε ένα άλλο μέρος», όπως το θέτει εύγλωττα η Maria Mies. (Federici, 2008). Αυτοί οι μετασχηματισμοί πάντα προσγειώνονται σε μία ύλη διατηρώντας μια συνέχεια ανάμεσα στην ευημερία που επιτυγχάνεται σε συγκεκριμένα σημεία και στην «*τεράστια αύξηση της εκμετάλλευσης σε άλλα σημεία της παραγωγικής διαδικασίας*» (Federici 2008). Όπως επισημαίνει η Terranova, «*Είναι πιθανό, ωστόσο, η εξαφάνιση του εμπορεύματος να μην αποτελεί μία υλική εξαφάνιση αλλά μία ορατή υποταγή στην εργασία που βρίσκεται από πίσω του. Το εμπόρευμα δεν εξαφανίζεται, αλλά γίνεται εφήμερο: η διάρκεια του συμπιέζεται και μετατρέπεται περισσότερο σε εργασία παρά σε τελειωμένο προϊόν*» (Terranova 2000, 47-48). Οι μεταμορφώσεις του εμπορεύματος εντός αυτής της οικονομίας σε διαρκώς μετασχηματίσιμη, διαδικασιακή, και ασταθή υλικότητα, μετασχηματίζουν συνεπακόλουθα και την εργασία.¹⁴⁴ Και αυτό ακριβώς είναι το ζητούμενο: να δούμε την εργασία που συνεχίζει να υφίσταται ως διαδικασία πίσω από τις μεταμορφωμένες εκδοχές των παραγόμενων προϊόντων. Γιατί ενώ η εργασία, νοούμενη ακριβώς υπό την έννοια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου έναντι του πλεονάζοντος, που τείνει μέσα από την επαναστατικοποίηση της τεχνικής βάσης της παραγωγής να εξαλειφθεί, πρέπει να διατηρηθεί (Marx 2002 [1867]). Διατηρείται γιατί ήταν και παραμένει η κύρια πηγή αξίας (Βάκη, 2006). Η αξία της ανθρώπινης εργασίας παραμένει το κρίσιμο μεταμορφωμένο εμπόρευμα. Είναι σημαντικό να δούμε την εννοιολόγησή της ως κρίσιμη, διαρκή, παράλληλη διαδικασία, συνδεδεμένη σε κάθε

---

¹⁴³Κυριολεκτικά με το «*αίμα του άλλου*» θα πει ο Steve Jobs αναφερόμενος στα εργοστάσια των i_phone της Foxconn στη Κίνα και στην Ασία, όπου οι εργάτες αυτοκτονούσαν μαζικά επί ένα εξάμηνο. Βλ. άρθρο της εφημερίδας «The Guardian», διαθέσιμο στη: <https://www.theguardian.com/technology/2017/jun/18/foxconn-life-death-forbidden-city-longhua-suicide-apple-iphone-brian-merchant-one-device-extract>

¹⁴⁴ Ακόμα και αν δεν μπορούμε να μιλάμε πια με παραδοσιακούς όρους πολιτικής οικονομίας, η εργασία ήταν και παραμένει το κρίσιμο εμπόρευμα που όταν συμπιέζεται αποδίδει υπεραξία δίνοντας νόημα στη σχέση παραγωγής και παραγωγικότητας. Η αύξηση της παραγωγικότητας, η παραγωγή δηλαδή περισσότερων αγαθών μέσα στις ίδιες μονάδες χρόνου, δεν συνεπάγεται αύξηση της αξίας (Marx 1867). Υπάρχει ωστόσο ένα αγαθό – προϊόν: η εργατική δύναμη που αποδίδει υπεραξία κατά αυτόν τον τρόπο, με την συμπίεσή της.

δραστηριότητα εντός της λογικής της νεωτερικότητας, μεταμφιεσμένη σε δράσεις που δεν νοούνται ως εργασία αλλά πάντοτε μεταφράζονται σε παραγωγή και εξόρυξη (υπερ)αξίας.

Προκειμένου να περιγράψουμε τις μεταμορφωμένες εκδοχές της εργασίας και του εμπορεύματος που επιτελούνται στον στοιχηματισμό, από τον οποίο αναδύεται το νέο πρεκαριάτο σε ένα εξίσου δυσδιάκριτο όριο δουλείας - επιχειρηματικότητας για το οποίο κάναμε λόγο πριν, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε αυτές τις αλλαγές μέσα από τρία διαδοχικά ερωτήματα, μελετώντας : α) Τι είδους εργασία επιτελείται εντός των στοιχηματαζίδικων β) ποιος είναι ο νέος τόπος παραγωγής, και γ) ποιο είναι το παραγόμενο προϊόν .

Στην περίπτωση των «μελετημένων» τυχερών παιχνιδιών όπως το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ», (που όπως είδαμε προηγουμένως απομακρύνονται από την εννοιολόγηση του τύχης καθώς δεσμεύουν και απαιτούν κόπο, χρόνο, προσπάθεια, κατάρτιση), καταργείται η έννοια των συμβατικών σχέσεων και χώρων εργασίας, η εννοιολόγηση της παραγωγής μέσω των παραγών της (προϊόντα – αγαθά) και η έννοια του αφεντικού. Αναφερόμαστε σε μια αυτονόμηση της εργασίας από κάθε παραδοσιακό πλαίσιο πολιτικής οικονομίας. Το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» εντάσσεται στα «παιχνίδια μηδενικού αθροίσματος» (zero sum games), όπου το κέρδος του ενός προκύπτει από τη χασούρα του άλλου, με ενδιάμεσο σημείο απώλειάς αξίας τον μεσάζοντα: τη γκανιότα. Απατώντας στο θεωρητικό ερώτημα αν το παιχνίδι καθίσταται παραγωγικό (Huizinga 1989), θα λέγαμε ότι καταλήγει να μετακυλύει τον πλούτο και η αναδιανομή αυτού του πλούτου, προάγει εντέλει μια αναδιανομή (της ίδιας) της εργασίας που κατά βάσει προκύπτει από την αυτοχρηματοδότηση των ίδιων των παικτών. Για να το πούμε διαφορετικά, οι παίκτες εμπλέκουν τον εαυτό τους σε μια νέου τύπου επιχειρηματικότητα. Καθίστανται επαγγελματίες «αφεντικά του εαυτού τους», διαθέτοντάς οι ίδιοι του πόρους και τις παραγωγικές δυνάμεις που απαιτεί το εν λόγω εγχείρημα.

Η εργασία που επιτελείται γύρω από το «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ» διαλύει κάθε παραδοσιακό πλαίσιο εργασίας και έρχεται σε αντίστιξη με τη γραμμικότητα και την εξειδίκευση του εργοστασίου ως κυρίαρχο τρόπο και τόπο οργάνωσης της παραγωγής. Προκειμένου να περιγράψουμε το νέο τοπίο της χρειαζόμαστε άλλο τόπο, ακόμα πιο παλιό από το εργοστάσιο, μα τόσο κρίσιμο στην γέννηση του βιομηχανικού καπιταλισμού: το *ορυχείο*. Είναι σημαντικό να δούμε τον στοιχηματισμό ως ένα μηχανισμό που βασίζεται στον *οικονομικό πειραματισμό* ανάμεσα στην *εξαγωγή αξίας* και στην έννοια της *συναισθηματικής εργασίας* (affective labor), δομώντας μια ιδιόμορφη παραγωγική διαδικασία όχι μόνο στην επαναληπτικότητά της αλλά και στην επιτελεστικότητά της. Να αντικρίσουμε μιαν πρακτική που ασκείται σε θολά όρια, μια υπόνοια εργασίας, υβριδικά εργατικά υποκείμενα, ημι-

---

χρήσιμα, ημι-άχρηστα. Είναι σημαντικό να προσπαθήσουμε να εμβαθύνουμε σε μορφές εργασίας που γεννώνται από τη διαρκή τριβή με την αβεβαιότητα και την ευελιξία, κατασκευάζοντας υποκείμενα σε διαρκή εγρήγορση, υποκείμενα έντονης κινητικότητας σε συνθήκες ακινησίας, έτοιμα να αναλάβουν πολλαπλές θέσεις επιστρατεύοντας μέσα και τακτικές, ακόμη και όταν η διεκδίκηση φαντάζει ως συναίνεση σε μια εργασία αμφίβολης (αντ)απόδοσης.

Να ελέγξεις τα σώματα, να γίνουν τα σώματα παραγωγικά ή καλύτερα να συνεχίζουν να εργάζονται σε ένα πλαίσιο αμφίβολης ανταπόδοσης, είναι ένα κρίσιμο στοιχείο που παίζεται στο πεδίο των αισθήσεων και στη διαχείριση του κοινωνικού χρόνου. Μας ενδιαφέρει, λοιπόν, η συγκεκριμένη εκείνη αίσθηση του ορυχείου που προάγει το ρίσκο ως «αλάτι της γης». Ας θυμηθούμε την εργασία εξόρυξης που επιτελείται στο ορυχείο χρυσού που περιγράψαμε στο πρώτο κεφάλαιο: Τα υποκείμενα σκάβουν, κουβαλούν, πηγαionoέρχονται φορτωμένα σακιά γεμάτα χώμα ή χρυσό, προσφέροντας πρόθυμα την εργατική τους δύναμη έναντι μιας αμφίβολης ανταμοιβής, σμιλεύοντας παράλληλα το τοπίο και το σώμα τους στο πυρετό του χρυσού. Αναλύοντας αυτήν την εκδοχή εργασίας, υποστηρίξαμε πως παράγει υποκειμενικότητες «σαν να ήταν», μα «χωρίς να είναι». Ανταποκρίνεται, δηλαδή, σε μια τροπικότητα της ύπαρξης «του Είναι» μέσα στον κόσμο που «δεν χρειάζεται να γίνει»¹⁴⁵. Μας ενδιέφερε, επίσης, ένας συγκεκριμένος τύπος γνώσης (η ενορατική), που όπως αναλύσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο είναι επίσης βασισμένη σε ένα έμπρακτο εγχείρημα άρθρωσης, συμπίεσης του χρόνου, μείωσης της απόστασης, αποφυγής των βημάτων, ικανού να παράγει αξία. Γιατί, λοιπόν, η εργασία της εξόρυξης αποτελεί κατά βάσει ένα εγχείρημα χρονικό; Ένα εγχείρημα συμπίεσης του χρόνου (Harvey 2009), ένα κυνήγι του κατάλληλου χρόνου; Πώς υλοποιείται η παραγωγή αξίας στο προποτζίτικο;

Η παρούσα εθνογραφική έρευνα θα μπορούσε ίσως να δοκιμάσει μια κοινή απάντηση στα προηγούμενα ερωτήματα: *Καιροφυλακτώντας*. Η απάντηση αυτή προκύπτει μέσα από την παρατήρηση των εγχειρημάτων και των πρακτικών των παικτών που καιροφυλακτούσαν πάνω από μια οθόνη υπολογιστή προσπαθώντας να «κλείσουν στοιχείο» μετριάζοντας τη χασούρα και μεγιστοποιώντας τα κέρδη· μέσα από το διαρκές ποντάρισμα στους αριθμούς ανά δευτερόλεπτο, στις κληρώσεις ανά πεντάλεπτο του KINO·

---

¹⁴⁵Εκκινώντας από την εννοιολόγηση που προτείνει ο Μπιλάλης (2015: 47-58) για την «ενεστωτοποίηση», μπορούμε να αναγνωρίσουμε στην χρήση του «σαν να ήταν» και του «είναι ήδη» ένα μηχανισμό επίλυσης των αντιθέσεων μέσω μιας παράδοξης συνύπαρξης χρονικότητας: ένα παρελθόν και ένα μέλλον στο παρόν, που υπάρχει ως τέτοιο μέσω ενός απλού εγχειρήματος εκφοράς ικανού να διανύει «τη διαδικασία του γίνεσθαι», να μειώνει την απόσταση του μέλλοντος χρόνου στον ήδη συντελεσμένο.

μέσα από υποκείμενα που προσπαθούν να κινηθούν στα χρονικά διάκενα των στοιχηματικών εταιριών¹⁴⁶. μέσα από το διαρκές κυνήγι του κατάλληλου χρόνου και της ευκαιρίας.

Η αξία, η παραγωγή και η εργατική δύναμη που χτίζεται μέσω των «μελετημένων» τυχερών παιχνιδιών έγκειται στη διαμόρφωση της λανθάνουσας ικανότητας του υποκειμένου να μετατρέψει κάθε τι σε ορυχείο αξίας, αντλώντας πλούτο από παντού και πουθενά επιστρατεύοντας συγκεκριμένες μορφές γνώσης και οικονομικού πειραματισμού. Ο παραπάνω πειραματισμός συστήνει μια εργασία άυλη με εφελθία το πάθος και την ελπίδα, μιαν εργασία εμπύθισης και ενόρασης που δομείται πάνω στην ιδιοκτησία¹⁴⁷ της πρόβλεψης και ανάγει την (προ)γνώση (ενισχύοντας την καπιταλιστική θεώρησή της) στην κύρια πηγή υπεραξίας. Η οικονομία και η εργασία που μεταχειρίζεται το συναίσθημα δεν χτίζεται γύρω από την εξημέρωση της τύχης (όπως αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο), αλλά πάνω στη γνώση του δυναμικού στην πολλαπλότητα και ταυτοχρονία της οντολογίας του να καταστεί πραγματικό. Μια βαθιά κατανόηση της μοιχείας ελπίδας και επιθυμίας που εδράζεται στη δυναμική του ως λανθάνων πραγματικό. Τι είναι αυτό που πραγματικά παράγει; *Ευκαιρίες*.

Αυτό του τύπου η εργασία δεν παράγεται στη βάση μιας σχέσης αίτιου-αιτιατού, αλλά ως απάντηση στις ανάγκες του κεφαλαίου είτε περιλαμβάνοντας μία απαίτηση διακινδύνευσης, είτε μια απαίτηση αποσυμπίεσης, είτε ως εναλλακτική λύση στο εργασιακό ζήτημα όπου ο ίδιος ο καπιταλισμός έρχεται σε ρήξη με τις αντιφάσεις του (Terranova,2000:38). Ο στοιχηματισμός αποτελεί μια ενσάρκωση της ανεξάντλητης εδαφικότητας του κεφαλαίου, της διερεύνησής του για νέες αγορές: αγορές ελπίδας, επιθυμίας, ενόρασης, συναισθήματος, αλλά κυρίες αγορές ανεξάντλητες. Αγορές άυλες και την ίδια στιγμή τρομακτικά εδαφικοποιημένες. Αστείρευτες και επεκτατικές. Αγορές όπου οι αξίες οι οποίες παράγονται επανεπενδύονται διαρκώς εντός τους. Αγορές ικανές να μεταμορφώνουν τα εξαγόμενα προϊόντα τους, να κερδίζουν εμπλέκοντας ακόμη

---

¹⁴⁶Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζίδικο της Μάρθας, κουβέντα με Νικήτα και Πασχάλη, 30/03/2016. Βλ. σχετική αναφορά παραδείγματος στο υποκεφάλαιο «Αλχημεία», σελ.73.

¹⁴⁷Έχει ενδιαφέρον να σκεφτούμε συνολικά τη έννοια της μεταστοιχείωσης πάνω στην παραγωγή της αξίας. Υπάρχει μια ιδιόμορφη σχέση ιδιοκτησίας – χρέους στην παραγωγή του πλούτου. Η Τζάνετ Ρόιτμαν επισημαίνει πως δεν είναι τίποτα παραπάνω από τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, καλώντας μας να σκεφτούμε πάνω στους τρόπους με τους οποίους η αξία κατασκευάζεται εντός κοινωνικοτεχνικών συναρθρώσεων. Όπως και η ίδια το θέτει: «*Ο εκ των προτέρων διαχωρισμός της αξίας και η γείωσή της σε μια υλικότητα (σπίτι, εργασία) ως δεδομένης, είναι παντελώς διαφορετικός από τη διάκριση των τρόπων με τους οποίους ποικίλες μορφές αξίας παράγονται εντός υλικών συστημάτων και τεχνολογιών.*» (Roitman 2013, 52).

περισσότερα τα υποπροϊόντα, να διαπραγματεύονται κάθε στιγμή το τί συνιστά αξία, αγορές που τίποτα και ποτέ δεν έχει κριθεί. Αγορές όπου οι παίκτες προσχωρούν πρόθυμα, δημιουργώντας ένα κανάλι όπου η ανθρώπινη νοημοσύνη ανανεώνει την ικανότητά της να καθίσταται παραγωγική, παράγοντας παράπλευρα σε επάλληλα επίπεδα.

«Σκέψου ότι ένας από τους μηχανισμούς που έχει σκεφτεί ο συγκεκριμένος είναι να επενδύει άμεσα το ποσό που κερδίζει σε υλικά αγαθά. Γιατί ευτυχώς, δεν μπορείς να τζογάρεις ακόμα το σπίτι σου σε έναν αγώνα ... ή ένα κινητό. Αποκτάει για να γλιτώσει τα ποσά που κερδίζει... να μην μπορεί να τα παίξει.»

Τα λόγια του Πασχάλη μας εισάγουν σε μηχανισμούς αντίστασης που αναπτύσσουν οι παίκτες, προκειμένου να αποφύγουν την και να καρπωθούν τα κέρδη τους. «Αποκτούν». Αυτή η στρατηγική εξόρυξης είναι η στιγμή που η άυλη αξία σταματάει να αντλεί από την φетиχοποίηση του κεφαλαίου και εκβάλλει σε μια πραγματική αξία, ένα υλικό αγαθό. Αν το «ρεφάρω» είναι η υλικοποίηση της ευκαιρίας, η εξόρυξη είναι η υλικοποίηση της αξίας.

Η ευρύτερη ρητορική περί απεδαφικοποιημένης παραγωγής δεν μας βοηθάει να ερμηνεύσουμε αυτήν τη νέα τοπολογία. Προκειμένου να εξηγήσουμε αυτά τα σύνθετα πεδία παραγωγής – εργασίας – υποκειμενικότητας – εμπορεύματος που υφίστανται μια διαρθρωτική μεταμόρφωση της αξίας, χρειαζόμαστε ένα «εδώ». Γιατί όλες οι παραπάνω μεταμορφώσεις γεννιούνται, υφαίνονται και εν-τοπίζονται σε μικροχώρους, λαμβάνουν χώρα σε τόπους, σε διάφορα και ποικιλότροπα «εδώ». Αν η κρίσιμη διαδικασία που επιτελείται στον στοιχηματισμό είναι η εξόρυξη αξίας, η διαρκής ανεύρεση μιας πρώτης ύλης έτοιμης να μεταβληστεί σε χρυσό, το *ορυχείο* προβάλλει ως ένας τόπος ικανός να μας βοηθήσει να σκεφτούμε για τους εθνογραφικούς τόπους της παρούσας εργασίας. Και τούτο διότι, όπως το ορυχείο συγκροτεί ένα υπέδαφος (*sub-terrenian*), όχι αποεδαφικοποιημένο, αλλά αντίθετα έναν τόπο ανεξάντλητης εκτατικής εδαφικότητας, το προποτζίδικο θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένας τόπος ενδιάμεσης παραγωγής όπου τα υποκείμενα στοιχηματίζουν, εργάζονται, ελπίζουν, προβλέπουν, κοινωνικοποιούνται, παθιάζονται, συντηρούν την αγάπη τους για προσφιλή αθλήματα όπως το ποδόσφαιρο, διαμεσολαβώντας όλα αυτά από την άσβεστη φλόγα για άμεσο κέρδος.

Ποτέ, λοιπόν, το αποεδαφικοποιημένο γίνεται τόπος ανεξάντλητης εδαφικότητας; Πότε αυτές οι δύο αντιφατικές ποιότητες συνυπάρχουν; Θα προσπαθήσω να δείξω τι συμβαίνει στο ορυχείο-προποτζίδικο μέσα από δύο παραδείγματα. Το πρώτο αφορά τη διαδικασία εξόρυξης. Το δεύτερο αποτελεί επιφανόμενο του πρώτου και έγκειται στη σχέση βάθους και επιφάνειας.

Η παλαιά τεχνουργία της αλχημείας συνέστηνε έναν πειραματισμό που βασιζόταν στη μετατροπή κοινών μετάλλων σε χρυσό. Και το σημείο ενδιαφέροντος είναι η διαδικασία της *μεταστοιχείωσης*. Οι μεταστοιχειώσεις που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο επέτρεπαν την εννοιολόγηση του νέου *χρυσού*, που συγκέντρωνε: την αξία, το χρόνο και το ρίσκο, ως άρρηκτα συνδεδεμένα σε ένα νέο μετα-αγαθο. Πότε λοιπόν μετατρέπεται το ίδιο το χώμα σε χρυσό; Πότε ο ίδιος ο τόπος παραγωγής υφίσταται μεταμορφώσεις; Ο πειραματισμός των μικρών αλχημιστών του προποτζίδικου έγκειται σε μια άλλου τύπου χημεία που επιτρέπει να δούμε την μεταβολή της υλικότητας στο ίδιο το πεδίου του χρόνου ή καλύτερα τις μεταπλάσεις του χρόνου ως υλικότητα.

Η Mary Douglas (1966) στο έργο της «Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo» εισάγει την «*ύλη εκτός τόπου*» προκειμένου να ερμηνεύσει

ταξινομήσεις και διακρίσεις που συστήνονται γύρω από το δίπολο μιαρό-καθαρό¹⁴⁸. Για την Ντάγκλας η κατηγοριοποίηση της ύλης προϋποθέτει ένα σύστημα, ένα «*σύνολο τακτοποιημένων σχέσεων*». Η εκάστοτε μεταβολή στην ταξινόμησή της δεν αποτελεί μια μεταμόρφωση της ύλης, αλλά «*μια παράβαση αυτής της τάξης*» (Douglas 1966: 94). Η ίδια ύλη όταν αλλάζει τόπο, αλλάζει και την θεώρηση που την κατατάσσει κάθε φορά. Η λάσπη π.χ. που παραμένει στο έδαφος είναι χώμα, ενώ η λάσπη που θα μεταφερθεί στο πουκάμισό μου καθίσταται βρωμιά. Ας επιστέψουμε στη λάσπη του ορυχείου. Τι γίνεται με το χώμα στο ορυχείο, που αλλάζει διαρκώς τόπους και ταξινομήσεις μέσα στη συνεχή διαδικασία εξόρυξής του; Προκειμένου να εξηγήσουμε το πότε το χώμα του ορυχείου γίνεται χρυσός ας δοκιμάσουμε μian έννοια πολύ κοντινή στην εννοιολόγηση της «εν τόπω ύλης» της Ντάγκλας: *την «ύλη εν χρόνω*». Όπως η μεταφορά της ύλης για τη Ντάγκλας ορίζει κατά βάσει μια νέα μηχανική που αποδίδει ή αφαιρεί ιδιότητες στην ύλη και ευνοεί τη διασύνδεσή της με άλλα συστήματα αναφοράς, ο εν λόγω όρος σηματοδοτεί την αλλαγή ποιότητων από τη μεταφορά της ύλης μέσα στο χρόνο: για την ακρίβεια σε ένα εν_τοπισμό της στην εννοιολόγηση του *κατάλληλου χρόνου*, που επιτρέπει τις εν λόγω μεταστοιχειώσεις. Η ευκαιρία πάντα μετράει σε σχέση με τον χρόνο.

Τι άλλο συμβαίνει στο ορυχείο; Τι αποτελέσματα έχει η ίδια η διαδικασία της εξόρυξης; Οι εργάτες σκάβουν ακατάπαυστα. Σκάβουν πάνω σε χώμα ασταθές, το οποίο διαρκώς καταρρέει. Μαζί τους καταρρέει η αίσθηση του βάθους, δημιουργώντας κάθε φορά μια νέα επιφάνεια, σχηματοποιώντας έναν νέο τοπίο. Ποιος είναι αυτός ο νέος τόπος; Τι εξανεμίζεται, τι χάνεται, τι θάβεται, τι μένει: Ποιο είναι κάθε φορά το ίζημα στο ορυχείο το χρόνου; Το χώμα (- χρυσός) είναι το ίδιο χώμα που κουβαλούν στη πλάτη τους, είναι το ίδιο χώμα στο οποίο σκάβουν, το ίδιο χώμα πάνω στο οποίο εργάζονται, το ίδιο χώμα που διαρκώς καταρρέει κάτω από τα πόδια τους. Είναι το ίδιο χώμα που συνυπάρχει ως τόπος εργασίας και ως αξία προς εξόρυξη. Αυτήν ακριβώς την οντολογική συνύπαρξη έχω κατά νου σε ότι έχει να κάνει με τις μεταπλάσεις του χρόνου και τις μεταστοιχειώσεις της «*ύλης εν*

---

¹⁴⁸ Η ανθρωπολόγος Mary Douglas μας εισάγει στις ταξινομήσεις του καθαρού και του βρόμικου αντλώντας από την έννοια της ύλης: «*Αν μπορέσουμε να αφαιρέσουμε την παθογένεια και την υγιεινή από την αντίληψή μας για τη βρομιά, μένουμε με τον παλιό ορισμό της βρομιάς ως ύλης εκτός τόπου. Αυτή είναι μια πολύ πλούσια σε ιδέες προσέγγιση. Υποδηλώνει δύο προϋποθέσεις: ένα σύνολο από τακτοποιημένες σχέσεις και μια παράβαση αυτής της τάξης. Η βρομιά επομένως δεν είναι ποτέ ένα μεμονωμένο, απομονωμένο συμβάν. Όπου υπάρχει βρομιά, υπάρχει σύστημα. Η βρομιά είναι το υποπροϊόν μιας συστηματικής τακτοποίησης και ταξινόμησης της ύλης, στο βαθμό που η τακτοποίηση συνεπάγεται την απόρριψη των ακατάλληλων στοιχείων. Αυτή η αντίληψη για τη βρομιά μας οδηγεί κατευθείαν στο πεδίο του συμβολισμού και προμηνύει τη διασύνδεση με άλλα πιο προφανή συμβολικά συστήματα καθαρότητας*». (Mary Douglas, 1966: 94)

χρόνω». Μια ύλη που διαρκώς μετουσιώνεται κάτω από τις παραγωγικές δυνάμεις της ευκαιρίας, που εξανεμίζεται ενώ την ίδια στιγμή σφυρηλατείται υπό τις πιέσεις της αλχημιστικής παραγωγής που καταφέρνει να εμπλέκει το χρόνο, μετατρέποντάς τον από ένα σύστημα αναφοράς, σε μια αυταπόδεικτη ουσία, μια ενσαρκωμένη υλικότητα που καταφέρνει να φιλοξενεί, να γίνεται το πεδίο όλων εκείνων των μεταστοιχειώσεων που αποκαλύπτουν το ρίσκο, τον χρόνο και την αξία ως άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους ποιότητες που υποδεικνύει εντέλει πως δομείται όχι μόνο η αξία, αλλά η ίδια η υλικότητα στον ύστερο καπιταλισμό.

Ο Χρήστος «που παίζει και για άλλους γιατί εμπιστεύονται τις ικανότητές του στο τζόγο»¹⁴⁹, δεν κερδίζει ακριβώς ούτε από το τσουβάλι χώμα ούτε από το τσουβάλι χρυσό αυτό καθαυτό. Κερδίζει γιατί τοποθετεί τον εαυτό του σε αυτό το *ορυχείο του χρόνου*¹⁵⁰, γιατί υπάρχει και εργάζεται στον «ιζηματογενή χρόνο» των «χαμένων ευκαιριών»¹⁵¹ των άλλων. Κερδίζει διότι μπορεί να μεταβολίζει παραγωγικά υπολειμματικούς¹⁵² χώρους, αν θεωρήσουμε το ίζημα ως την ευκαιρία που κάποιος απέτυχε να αδράξει ή ως την ευκαιρία που δημιουργήθηκε από τη χασούρα του άλλου. Η δουλειά του μεσάζοντα περιλαμβάνει αυτόν που θα πουλάει το νερό στο ορυχείο, αυτόν που θα επιστρατεύει (recruiting) καινούργιους στρατιώτες, ίσως αυτόν που θα διαφημίζει για χρυσό το ίδιο το χώμα που καταρρέει ακόμα και όταν η πτώση του ισοπεδώνει και τον ίδιο. Αυτό το νέο πεδίο μεταστοιχειωμένης ύλης που εδράζεται στο ορυχείο του χρόνου προκρίνει την ανάδυση μιας νέου τύπου *επιχειρηματικότητας*. Για αυτό και όλα τα καθεστώτα γνώσης που αναφέραμε προηγουμένως, που κατά βάσει αποτελούν ενδεικτικούς μηχανισμούς εργασίας και παραγωγής αξίας, καταλήγουν να παράγουν μια σημαντική διάκριση εντός του ορυχείου του προποτζίδικου. Παίκτης σαν τον Πασχάλη, που παίζουν για το μεροκάματο τα χρήματα που αποκόμισαν ως μεροκάματο σε ντιλίβερι και σαρώνουν τη πόλη εν ώρα εργασίας σταματώντας μανιωδώς έξω από προποτζίδικα να δουν αν έχασαν τον αγώνα της μικρής

---

¹⁴⁹ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα κουβέντας με Χρήστο, 11/05/2016.

¹⁵⁰ Το ορυχείο του χρόνου υπονοεί μίαν διαφορετική αντίληψη από την αρχαιολογία της γνώσης (Foucault 1987) εξαιτίας της κεντρικής διαδικασίας που επιτελείται εντός του: εξόρυξη αντί ανασκαφής. Η εξόρυξη δεν σηματοδοτεί μια ανασκαφή, τη διατήρηση του βάθους, την εντρυφήση εις βάθος, αλλά κυρίως την κατάρρευση του βάθους σε μια νέα επιφάνεια (που κατά βάσει καταργεί αυτό το ίδιο βάθος ως κρυψώνα του θησαυρού- αξίας) που αποτελεί και το αρχικό ζητούμενο. Το ζητούμενο μετακυλύεται πλέον στη νέα επιφάνεια.

¹⁵¹ «Στην πραγματικότητα, “ο τόπος των χαμένων ευκαιριών” είναι ο καλύτερος ορισμός του χώρου που μπορώ να φανταστώ» (Harman 2009: 147).

¹⁵² Για την κρισιμότητα της έννοιας του υπολείμματος στην αρχιτεκτονική της καπιταλιστικής παραγωγής βλ. Deleuze και Guattari 1973 [1972], σ. 49-50.

απόδοσης¹⁵³, συγκροτούν το στοιχηματικό πρεκαριάτο. Από την άλλη, παίκτες σαν τον Χρήστο λειτουργούν ως οι νέοι επιχειρηματίες «του εαυτού τους», οι νέοι μεσάζοντες που δεν χρειάζεται καν να ανοίξουν το τσουβάλι για να διαπιστώσουν αν μέσα περιέχει χρώμα ή χρυσό. Για την ακρίβεια είναι περισσότερο κερδισμένοι όταν το τσουβάλι παραμένει κλειστό. Είναι οι οικονομικοί δράστες που εκμεταλλεύονται στο έπακρο τη δυναμική που απελευθερώνει η αβεβαιότητα, η συνύπαρξη δύο αντιφατικών καταστάσεων της ύλης. Είναι εκείνοι που γνωρίζουν κατεξοχή να καιροφυλακτούν, να κερδοσκοπούν ανάμεσα στα διάκενα χρόνου όταν ακόμα τίποτα «δεν έχει κριθεί»¹⁵⁴. Είναι οι νέοι αλχημιστές, στο μεταίχμιο χειρώνακτα- επαγγελματία - επιστήμονα, είναι εκείνοι που μέσω της (εξ)άσκησης, της πειθαρχίας και της ενεργής εμπλοκής συγκροτούν μια εκδοχή υποκειμενικότητας, την οποία η αγγλική γλώσσα αποδίδει με τον όρο «practitioner», περιλαμβάνοντας εξίσου μια λογική χειρωναξίας και επιστημονοποίησης.

---

¹⁵³ Σημειώσεις πεδίου, απόσπασμα από καταγραφές στο προποτζίδικο της Μάρθας, 11/04/2017. Βλ. σχετική αναφορά στο υποκεφάλαιο «Ιατρικοποίηση της οικονομίας», σελ. 26.

¹⁵⁴ Σημειώσεις πεδίου, καταγραφές από προποτζίδικο, 11/04/2016.

Οι ευκαιρίες, αυτή η μετασηματισμένη ύλη που συνιστά και τον τίτλο του κεφαλαίου, αποτελεί το εξαγόμενο προϊόν, το επιτελεστικό στάδιο της υλικής παραγωγής. Η ευκαιρία κατά βάσει είναι μια ιδέα. Στυφνή και απρόσιτη, μα ελπιδοφόρα. Η ευκαιρία περικλείει την προσδοκία του μη προσβάσιμου, μα όχι ανέφικτου. Αντιπροσωπεύει τη μεταστροφή αυτού που δύσκολα κάποιος θα είχε και εντέλει αποκτά μέσω της εύνοιας του κατάλληλου χρόνου. Αποτελεί μια ιδέα που πάντοτε προσγειώνεται σε μία ύλη, που πραγματώνεται δηλαδή μέσα από ενσαρκωμένες υλικότητες. Μια έννοια βαθύτατα χρονική και την ίδια στιγμή στενά δεμένη με το πεδίο των αισθήσεων λόγω του «ευ-» .

Στην ιστορική του διαδρομή, ο καπιταλισμός κατόρθωσε να αποδώσει μιαν κεντρική θέση στην έννοια της ευκαιρίας, όντας, ωστόσο, ένα σύστημα που παρήγαγε κυρίως ανισότητες παρά ευκαιρίες. Η ευκαιρία λειτουργεί ως το υπέρτατο αγαθό του καπιταλισμού που καταφέρει να καθίσταται το πρίσμα, ή καλύτερα το καλειδοσκόπιο, υπό το οποίο όλες οι αντιφάσεις των καταστατικών του αρχών (αβεβαιότητα, κρίση, εκμετάλλευση, ιδιοκτησία) καθίστανται παραγωγικές. Η ευκαιρία έγκειται σε μία άλλου τύπου παραγωγή, είναι ένα *μετα-αγαθό* του καπιταλισμού που μπορεί να το συσσωρεύει ή να το διαχέει στην αγορά, να το υπόσχεται, να το πουλά και να το στερεί· να το μετασηματίζει από την πιο απατηλή ιδέα, στην πιο γειωμένη υλικότητα, να φτιάχνει μικρογραφίες των εκδοχών της, διαθέσιμες σε κάθε πιθανή και απίθανη διάταξη.

Η ευκαιρία στο προποτζίδικο μορφοποιείται διαρκώς, υλικοποιείται εντατικά, παίρνει τη μορφή κίνο-αριθμών ανά δευτερόλεπτο, εμφανίζεται μπροστά στα μάτια έστω φευγαλέα έτοιμη προς εξόρυξη. Ενυπάρχει στην ελπίδα που συνοδεύει το κάθε δελτίο, στις δυνάμεις που απελευθερώνονται κάθε φορά που κατατίθεται ένα κουπόνι, σε κάθε αγώνα, σε κάθε αριθμό που σημειώνουν οι παίκτες. Αποτελεί, ωστόσο, το κυνήγι της ευκαιρίας μια πρακτική, μία ιδέα που εξαντλείται στο τοπίο του στοιχηματισμού; Ή, μήπως, η ευκαιρία καθίσταται πλέον το ερμηνευτικό κλειδί που ξεκλειδώνει επάλληλες μορφές της σύγχρονης οικονομίας; Τι συμβαίνει δίπλα στο προποτζίδικο;

Πραγματικά, η «ευκαιρία» καθίσταται παρούσα σε κάθε πλάνο. Υλικοποιείται κάθε μέρα ως πρόσκαιρη, εναλλάξιμη, μεταβλητή ύλη, αλλά στην τελική ως πανταχού παρούσα ύλη, μη εκλιπούσα ούτε για ένα δευτερόλεπτο από το ράφι και την επιθυμία. Μόνιμη παρουσία, μια υλικότητα/ μια ιδέα προς εκμετάλλευση, παντού υλικοποιήσιμη: στο σχολείο, στην ένδυση, στο real estate, στο ταξίδι. Από τα πιο ευτελή μέχρι τα πιο δυσπρόσιτα αγαθά, με το παιχνίδισμα της αληθείας να προσδίδει μια ειδική βαρύτητα στις ανεστραμμένες, τις μεταμορφωμένες αξίες: Αγοράζοντας ένα ονειρικό σπίτι στη μισή τιμή. Αποκτώντας το τέλειο

υφικό σε τιμή ευκαιρίας, ακόμη και αν δεν πρόκειται να παντρευτείς στο άμεσο μέλλον. Από τις ουρές έξω από τα καταστήματα, μέχρι τη δουλειά των ονείρων μας, πως δράττει κάποιος την ευκαιρία; Καιροφυλακτώντας. «Αναζητώντας την κατάλληλη περίσταση για να δράσει». Όπως ο τύπος στο προποτζίδικο και στην στοιχηματική «φυλάει τον χρόνο», παραμονεύει για να αρπάξει τη ευκαιρία, έτσι και οι μέλλουσες νύφες караδοκούν να ανοίξουν οι πόρτες για να αρπάξουν από τα χέρια μιας εξίσου φαντασιακής νύφης, το τέλειο υφικό. Η ευκαιρία όσο παραμένει ιδέα, δεν εκφράζει πολλά. Στερείται δυναμικής. Η ευκαιρία για να υφίσταται πρέπει να ενσαρκωθεί, να υλικοποιηθεί σε μια συγκεκριμένη εκδοχή της και για την ακρίβεια σε μια προσωποποιημένη εκδοχή της. Εκεί η χασούρα του άλλου, αυτό που καταφέρνει κανείς να αρπάξει, μετατρέπεται σε προσωπικό όφελος. Για αυτό η ευκαιρία αποτελεί μια έννοια βαθύτατα χρονική. Γιατί μετράει όχι μόνο τον κατάλληλο, αλλά και τον ενσαρκωθέντα χρόνο. Τον κρίσιμο χρόνο που τελικά υποστασιοποιείται σε επιθυμητή υλική μορφή.

Ας επικεντρωθούμε, για παράδειγμα, σ' ένα σουπερμάρκετ; Τι θα διάβαζε το μάτι μας; Ύλη. Σωρεία ύλης. Ύλη εγκιβωτισμένη, κονσερβοποιημένη, ταξινομημένη. Ύλη με ημερομηνία λήξης. Ύλη με καρτελάκια κοστολόγησης. Το γάλα κοστίζει «τόσο». Στο δίπλα μάρκετ «τόσο». Μα για αυτήν τη βδομάδα «1+1 δώρο». «Κάθε Τρίτη, 50 λεπτά φθηνότερα». Η Τρίτη, η κάθε Τρίτη είναι η μέρα της ευκαιρίας. Η μέρα όπου το «γάλα, η σερβιέτα, η φρέσκια ελληνική τσίπουρα»¹⁵⁵ γίνονται προσβάσιμα. Είναι η μέρα όπου ο καθένας θα τρέξει, θα ταξιδέψει έξω από τη ρουτίνα του πηγαίνοντας στο πιο προσοδοφόρο μάρκετ, επισκεπτόμενος τον τόπο της ευκαιρίας προκειμένου να αποκτήσει αυτά τα πολυπόθητα αγαθά για να κοσμήσει τα δικά του ράφια. Είναι η ευκαιρία ένα είδος τρόπαιου; Μια σχέση αποσυμπίεσης; Μια διαχείριση της συσσώρευσης; Εξομάλυνση της ανισότητας; Τίποτα και όλα μαζί, ταυτόχρονα.

Όπως, λοιπόν, σε κάθε μάρκετ υπάρχει εμπόρευμα, ταυτόχρονα υπάρχουν και οι χρονικότητες που υλοποιούνται σε κάθε δευτερόλεπτο (συμπιεσμένου) χρόνου εργασίας και παραγωγής. Όπως δηλαδή το γάλα είναι μια ύλη, η ευκαιρία είναι η χρονικά προσδιορισμένη έννοια: γάλα / ανά μονάδα χρόνου, όταν μπαίνει μέσα στο χρόνο του ύστερου καπιταλισμού. Οι ευκαιρίες είναι ύλη ανά δευτερόλεπτο. Όταν, λοιπόν, μετράμε ευκαιρία / ανά μονάδα χρόνου, η ευκαιρία γίνεται δύο φορές ύλη, γιατί πραγματώνει την υπόστασή της. Αν, λοιπόν, θέσουμε ως παράδειγμα τις διαφημίσεις του σουπερμάρκετ «οι σερβιέτες 50% μόνο την Τρίτη» και η έμφαση είναι στην Τρίτη, μας ενδιαφέρει η σχέση ύλη/ ανά Τρίτη. Στο

---

¹⁵⁵ Διαφημιστικό φυλλάδιο με τις εβδομαδιαίες προσφορές της εταιρίας Lidl Hellas, διαθέσιμο στη: <https://www.lidl-hellas.gr/el/fyladia-lidl.htm> (τελευταία πρόσβαση την 22/01/2018)

προποτζίδικο παρατηρούσα διαρκώς την κυριαρχία ομόλογων σχέσεων: ΚΙΝΟ αριθμοί/ δευτερόλεπτο· Κλήρωση / 5λεπτο· Νικητής/ ανά βδομάδα.

Η ευκαιρία στο προποτζίδικο συναντούσε το ευρύτερο 'σύμπαν ευκαιριών' της σύγχρονης παραγωγής. Μορφοποιούνταν σε μια πρόσκαιρη, εναλλάξιμη, μεταβλητή, αλλά σε τελική ανάλυση, πανταχού παρούσα ύλη. Συγκροτούσε την πιο επίμονη κοινοτοπία, όντας πιο υλική από κάθε ύλη, πιο σταθερή από κάθε αστάθεια, πιο μόνιμη παρά την εγγενή της προσωρινότητα. Στο εθνογραφικό μου πεδίο, η ευκαιρία αναδεικνυόταν ως η πεμπτουσία της υλικότητας. Αν προσπαθούσαμε να διατυπώσουμε τη σχέση αξίας αυτής της αναμορφωμένης ύλης ανά μονάδα χρόνου παραγωγής και εργασίας, ορίζοντας μια συνάρτηση του τύπου $F(x)=g$, όπου x = χρόνος (κατάλληλος χρόνος), η ευκαιρία δεν θα ήταν η μεταβλητή. Θα ήταν η σταθερά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ahmed, Sara. 2004. «Affective Economies.» *Social Text* (Duke University Press) 79 (Volume 22, Number 2): 117-139.
- Allon, Fiona . 2015. «Everyday Leverage, or Leveraging the Everyday.» *Cultural Studies*, 687-706. <https://doi.org/10.1080/09502386.2015.1017140>.
- Appadurai, Arjun. 2015. *Banking on Words: The Failure of Language in the Age of Derivative Finance*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- . 2016. «The ghost in the financial machine.» *Public Culture*.
- . 1986. *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Appadurai, Arjun. 2012. «The Spirit of Calculation.» *The Cambridge Journal of Anthropology* 30: 3-17.
- Aupers, Stef, και Dick Houtman. 2010. *Religions of Modernity: Relocating the Sacred to the Self and the Digital*. Boston: Brill.
- Beck, Ulrich. 1992. *Risk society: Towards a new modernity*. Sage Publications.
- Beunza, Daniel, και David Stark. 2004. «Tools of the trade: The socio-technology of arbitrage in a Wall Street trading room.» *Industrial and Corporate Change* 13: 369-401.
- Beunza, Daniel, και Raghu Garud. 2007. «Calculators, lemmings or frame-makers? The intermediary role of securities analysts.» Στο *Market devices*, του/της Michel Callon, Yuval Millo και Fabian Muniesa. Malden, Mass: Blackwell.
- Boellstorff, Tom. 2008. *Coming of age in Second Life: An Anthropologist Explores the Virtually Human*. Princeton: Princeton University Press.
- Butler, Judith. n.d. «PERFORMATIVITY, PRECARIETY AND SEXUAL.» (University of California, Berkeley).
- . 2009. «Performativity, Precarity and Sexual Politics.» *Lecture given at Universidad Complutense de Madrid*. University of California, Berkeley, 8 June .
- . 2004. *Precarious life: the powers of mourning and violence*. London ; New York: Verso.
- Butler, Judith. 2015. «Precarious lives and the ethics of cohabitation.» Στο *Notes Towards a Performative Theory of Assembly*, του/της Judith Butler, 99-122. Cambridge, Massachussets, London, England: Harvard University Press.
- . 2008. *Σώματα με σημασία: οριοθετήσεις του "φύλου" στο λόγο, 1956*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Caffentzis, George . 2005. «Immeasurable value? An essay on Marx's legacy.» *The Commoner* 10: 87-114.
- Caillois, Roger. 1958. *Τα παιχνίδια και οι άνθρωποι*. Μετάφραση: Νίκος Κούρκουλος . Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. Πρόσβαση 2001.

-
-
- Callon, Michel. 2007. «An essay on the growing contribution of economic markets to the proliferation of the social.» *Theory, Culture and Society* 24, nos. 7 – 8: 24 (7-8): 139-63.
- . 1998. *The Laws of the Markets*. London : Blackwell.
- Callon, Michel, Millo Yuval, και Muniesa Fabian. 2007. *Market devices*. Malden, Mass: Blackwell.
- Callon, Michel, και Fabian Muniesa . 2005. «Economic Markets as Calculative and Calculated Collective Devices.» *Organizational Studies* 26 (8): 1229-50.
- Canguilhem, Georges, και Carolyn R Fawcett. 1991. *The Normal and the Pathological*. New York: Zone Books.
- Cassidy, Rebecca. 2009. «‘Casino capitalism’ and the financial crisis.» *Anthropology Today* 25 (4). doi:10.1111/j.1467-8322.2009.00676.x.
- Cassidy, Rebecca, Andrea Pisac, και Claire Loussou. 2013. *Qualitative Research in Gambling: Exploring the Production and Consumption of Risk*. New York: Routledge.
- Castells. 2004. «Informationalism, Networks and the Network Society: A Theoretical Blueprint.» Στο *The Network Society*, του/της Castells, 3-48. Cheltenham UK & Northampton USA: Edward Elgar Publishing Limited.
- Castells, Manuel. 2004. «Informationalism, Networks and the Network Society: A Theoretical Blueprint.» Στο *The Network Society*, του/της Manuel Castells, 3-48. Cheltenham UK & Northampton USA: Edward Elgar Publishing Limited.
<https://annenbergl.usc.edu/sites/default/files/2015/04/28/Informationalism%2C%20Networks%20and%20the%20Network%20Society.pdf>.
- Christis , Jac. 2001. «Luhmann’s theory of knowledge:beyond realism and constructivism?» *Soziale Systeme* 7 (Heft 2): 328-349.
- Clarke , Nick. 2009. «In what sense ‘spaces of neoliberalism’? The new localism, the new politics of scale, and town twinning.» *Political Geography* 28 (8): 496-507.
- Clough, Patricia . 2007. «Introduction.» Στο *The Affective Turn: Theorizing the Social*, 1-50. Ντάραμ: Duke University Press.
- Clough, Patricia , και Jasbir Puar . 2012. «Introduction.» *Women's Studies Quarterly* Volume 40, Numbers 1 & 2: 13-26.
- Comaroff, Jean , και John L. Comaroff. 1999. «Occult Economies and the Violence of Abstraction: Notes from the South African Postcolony.» *American Ethnologist* Vol.26,No.2: 279-303.
- Comaroff, Jean, και John L. Comaroff. 2000. «Millennial Capitalism: First Thoughts on a Second Coming.» *Public Culture* (Duke University Press) 12, Number 2: 291-343.
- Cooper. 2008. *The Origin of Financial Crises: Central banks, credit bubbles and the efficient market fallacy*. New York: Vintage Books.
- Deleuze, Emilie, και Julien Deleuze. 24/01/1978. «Gilles Deleuze, Lecture Transcripts on Spinoza’s Concept Of Affect.» *Cours Vincennes*.

-
-
- Deleuze, Gilles . Μάιος 1990. «Post-scriptum sur les sociétés de sociétés de contrôle.» *L'Autre journal* ([ελλ. έκδ.: "Η κοινωνία του Ελέγχου", Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα, 2001]) αρ.1.
- Deleuze, Gilles , και Felix Guattari. 1973 [1972]. *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια : ο αντι_Οιδίπους*. Μετάφραση: Καίτη Χατζηδήμου και Ιουλιέτα Ράλλη. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα. Πρόσβαση 1972.
- Deleuze, Gilles. 1994 [1968]. *Difference and repetition*. Μετάφραση: Paul Patton. London, New York: Continuum.
- . 2002. *Ο Σπινόζα και το πρόβλημα της έκφρασης*. Μοντάζ: Άρης επιστ. επιμ.: Στυλιανού. Μετάφραση: Φώτης μτφ.: Σιατίτσας. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- . 2002 [1968]. *Ο Σπινόζα και το πρόβλημα της έκφρασης*. Μετάφραση: Φώτης Σιατίτσας . Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- . 1996. *Σπινόζα: Πρακτική φιλοσοφία*. Αθήνα: Νήσος.
- Doane, Mary Ann. 2002. *The Emergence of Cinematic Time: Modernity, Contingency, the Archive*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dörre, Klaus. 2011. «Capitalism, Landnahme and social time régimes: An outline.» *Time Society* (Sage) 20.
- Douglas, Mary. 1966. *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Downes, David , D. M. Davies, M. E. David, και P. Stone. 1976. *Gambling, Work and Leisure: A Study Across Three Areas*. Routledge Revivals.
- Drucker, Peter F. 1993. *Post-Capitalistic Society*. New York: HarperCollins.
- Faubion, James, Eugenia Georges, και Gonda Van Steen. 2016. «Greece is Burning.» *Hot Spots, Cultural Anthropology website*. 21 April. Πρόσβαση 02 03, 2018. <https://culanth.org/fieldsights/865-greece-is-burning>.
- Federici, Silvia . 2008. *Επισφαλής εργασία: μια φεμινιστική ματιά*. Το κείμενο «Precarious Labor: A Feminist Viewpoint» πρόκειται για διάλεξη που παρουσιάστηκε το 2006 στη Νέα Υόρκη και δημοσιεύθηκε πρώτη φορά το 2008 στην επιθεώρηση *The journal of aesthetics and protest*. .
- Ferguson, James. 1999. *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley: University of California Press.
- Foucault , Michel. 1991. *Η μικροφυσική της εξουσίας*. Αθήνα: Υψίλον.
- Foucault, Michel. Παραδόσεις στο κολέγιο της Γαλλίας (1978-1979). «Technologies of the self.»
- . 1988. «Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault.» *Παραδόσεις στο κολέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. London: Tavistock.
- . 1976. *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*. Μετάφραση: Καίτη Χατζηδήμου και Ιουλιέτα Ράλλη. Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

-
-
- . 1987. *Η αρχαιολογία της γνώσης*. Μετάφραση: Κωστής Παπαγιώργης. Αθήνα: Εξάντας.
- . 2012. *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο κολέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Μετάφραση: Β Πατσογιάννης. Αθήνα: Πλέθρον.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and identity: Self and society in the late modern age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Godelier, M. 2003. *Το Αίνιγμα του Δώρου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Gordon, C. 1977. «The political function of the intellectual.» *Radical Philosophy*, 17.
- Graeber, David , και Thomas Piketty, συνέντευξη από Joseph Confavreux και Jade Lindgaard. 2013. Μετάφραση: Donald Nicholson-Smith. Paris: Mediapart, (06 10). Πρόσβαση 02 03, 2018. <https://thebaffler.com/odds-and-ends/soak-the-rich>.
- Graeber, David. 2013 [2011]. *Χρέος: Τα πρώτα 5.000 χρόνια*. Μετάφραση: Γιάννης Βογιατζής, Γιώργος Καράμπελας και Γιάννης Πεδιώτης. Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες.
- Greenspan. 2007. *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*. New York: Penguin.
- Gregory, Chris A. 2012. «On Money Debt and Morality: Some Reflections on the Contribution of Economic Anthropology.» *Social Anthropology*, 380-396. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2012.00225.x>.
- Grossberg, Lawrence. 2010. «Reading the past from the future.»
- Hacking , Ian . 1990. *The Taming of Chance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacking, Ian. 2001. *An Introduction to Probability and Inductive Logic*. United States of America: Cambridge University Press.
- . 1975,2006. *The emergence of Probability: a philosophical study of early ideas about probability, induction and statistical inference*. Cambridge university Press.
- Haiven, Max. 2014. *Cultures of Financialization Fictitious Capital in Popular Culture and Everyday Life*. Palgrave Macmillan UK.
- Han, Clara . 2012. *Life in Debt: Times of Care and Violence in Neoliberal Chile*. Berkeley: University of California Press.
- Hardt , Michael, και Antonio Negri. 2009. *Commonwealth*. Cambridge, MA: Beiknap Press of Harvard University Press.
- Hardt, Michael , και Antonio Negri . 2002. *Αυτοκρατορία*. Μετάφραση: Νεκτάριος Καλαϊτζής. Αθήνα : Scripta.
- Hardt, Michael. 1999. «Affective Labor.» *boundary 2*, Summer: 89-100.
- Hardt, Michael, και Antonio Negri. 2011. *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της αυτοκρατορίας, 1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Harman, Graham . 2009. *Prince of networks : Bruno Latour and metaphysics*. Australia: re.press.
- Harney, Stefano , και Fred Moten. 2013. *The Undercommons: Fugitive Planning & Black Study*. Winenhoe, New York, Port Watson: Minor Compositions.

---

www.minorcompositions.info/wp-content/uploads/2013/04/undercommons-web.pdf.

- Hartog , François. 2014 [2003]. *Καθεστώα ιστορικότητας: παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*. Μετάφραση: Δ Κουσουρήs . Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Harvey , David. 2010. *The Enigma of Capital: And the Crises of Capitalism*. New York: Oxford University Press.
- Harvey, David. 2009. *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας: διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*. Μετάφραση: Ελένη Αστερίου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Hemmings, Clare . 2005. «Invoking affect: Cultural theory and the ontological turn.» *Cultural Studies* 19 (5): 548-567.
- Ho, Karen. 2009. *Liquidated: An ethnography of Wall Street*. Duke University Press.
- Hoskins, Andrew. 2011. «7/7 and Connective Memory: Interactional trajectories of remembering in post-scarcity culture.» *Memory Studies* 4 (3): 269-280.
- Huizinga, Johan. 1989. *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι: Homo Ludens*. Μετάφραση: Στέφανος Ροζάνης και Παναγιώτης Κονδύλης. Αθήνα: Γνώση.
- James, Deborah . 2015. *Money from Nothing: Indebtedness and Aspiration in South Africa*. California: Stanford University Press.
- Knight, Frank H. 1921. *Risk uncertainty and profit*. Boston and New York: The Riverside Press Cambridge.
- Kollock , Peter. 1999. «The Economies of Online Cooperation: Gifts and Public Goods in Cyberspace.» Στο *Communities in Cyberspace*, του/της Marc A Smith και Peter Kollock, 220-239. London and New York: Routledge.
https://wiki.cc.gatech.edu/scqualifier/images/b/b0/Kollock-Economies_of_online_cooperation.pdf.
- Koselleck , Reinhart . 2006 [1972-97]. «Crisis.» *Journal of the History of Ideas* 67 (2): 357-400.
- . 1988[1959]. *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Cambridge, MA: Berg Publishers.
- Kruse, Holly. 2016. «Terminal markets: Gender and online horse racing economies.» *First Monday* 21.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.
- . 2000 [1991]. *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι: Δοκίμιο Συμμετρικής Ανθρωπολογίας*. Μετάφραση: Φώτης Τερζάκης. Αθήνα: Σύναλμα.
- Latour, Bruno, και Michel Callon. 1981. «Unscrewing the big Leviathan: How actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so.» Στο *Advances in Social Theory and Methodology, Routledge* , του/της K. Knorr et A. Cicourel, 277-303. Routledge .

-
-
- Latour, Bruno, και Vincent Antonin Lépinay. 2009. *The Science of Passionate Interests: An Introduction to Gabriel Tarde's Economic Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Lazzarato , Maurizio , συνέντευξη από Δημοσθένη Παπαδάτο-Αναγνωστόπουλο και Γιάννη-Ορέστη Παπαδημητρίου. 2015. *Στα χρόνια της οικονομίας του χρέους η κόλαση είναι η αιώνια οφειλή. Συνέντευξη του Μαουρίτσιο Λατσαράτο* RedNotebook , (02 05). Πρόσβαση 02 03, 2018. <http://rednotebook.gr/2015/05/synentefxi-maurizio/>.
- Lazzarato, Maurizio . 2014. *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*. Μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας. Αλεξάνδρεια.
- Lazzarato, Maurizio. 1996. «Immaterial labor.» Μοντάζ: Paolo Virno και Michael Hardy. *Radical Thought in Italy : A potential politics*.
- . n.d. «Immaterial labor.» *Radical Thought in Italy : A potential politics*.
- . 2014. *Signs and Machines: Capitalism and the Production of Subjectivity*. Μετάφραση: Joshua David Jordan.
- Levy, Pierre. 1999. *Η Δυνητική Πραγματικότητα: Η Φιλοσοφία του Πολιτισμού και του Κυβερνοχώρου*. Αθήνα: Κριτική.
- Lomnitz, Claudio. 2003. «Times of Crisis: Historicity, Sacrifice, and the Spectacle of Debacle in Mexico City.» *Public Culture* 15 (1): 127-147.
- Luhmann, Niklas. 1998. *Observations on Modernity*. Μετάφραση: William Whobrey. Stanford: Stanford University.
- . 1993. *Risk: A Sociological Theory*. Μετάφραση: Rhodes Barrett. Berlin and New York : De Gruyter.
- Malaby, Thomas M. 2003. *Gambling Life: Dealing in Contingency in a Greek City*. Urbana: University of Illinois Press.
- Martin, Emily. 1994. *Flexible Bodies: Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS*. Beacon Press.
- Marx, Karl. 2002 [1867]. *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Μετάφραση: Παναγιώτης Μαυρομάττης. Τόμ. Τόμος Πρώτος. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Matheron, A. 199. «La theorie des genres de connaissance dans l' Ethique .» *Σεμινάριο 1990-1991, C.E.R.P.H.I., Ecole Normale Supérieure de Fontenay/Saint-Cloud*. Y. Prelorenzoz et V. Regnier, D.A.T.A. (Documents, Archives de Travail et Arguments).
- Maurer, Bill , Taylor C. Nelms, και Lana Swartz. 2013. «“When perhaps the real problem is money itself!”: the practical materiality of Bitcoin.» *Social Semiotics*. doi:10.1080/10350330.2013.777594.
- Maurer, Bill , Taylor C. Nelms, και Lana Swartz. 2013. «“When perhaps the real problem is money itself!”: the practical materiality of Bitcoin.» *Social Semiotics*. doi:10.1080/10350330.2013.777594.
- Mauss, M. 1979. *Το δώρο: Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής*. Αθήνα: Καστανιώτη.

-
-
- Mbembe, Achille , και Janet Roitman. 1995. «Figures of the Subject in Times of Crisis.» *Public Culture* 7 (2): 323-52.
- Mitchell, Timothy. 2005. «The Work of Economics: How a Discipline Makes its World.» *European Journal of Sociology* 46 (2): 297-320.
- Moreau, Pierre-François. 2016 (2014). *Ο Σπινόζα και ο Σπινοζισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Muniesa, Fabian. 2014. *The Provoked Economy: Economic Reality and the Performative Turn*. London and New York: Routledge.
- Neary, M, και G Taylor. 2006. «From the Law of Insurance to the Law of the Lottery: An Exploration of the Changing Composition of the British State.» Στο *The Sociology of Risk and Gambling Reader*, του/της J F Cosgrave , 339-354. New York: Routledge.
- Newman, William R. 2006. *Atoms and alchemy: Chymistry and the experimental origins of the Scientific Revolution*. Chicago and London: The university of Chicago Press.
- Nietzsche, Friedrich. 1998 [1877]. *Η Γενεαλογία της Ηθικής*. Μετάφραση: Ελένη Καλκάνη. Αθήνα και Γκοβόστη: Εκδοτικός Οίκος Δαμιανός.
- NIST. 1998. *Dictionary of Algorithms and Data Structures*. <https://xlinux.nist.gov/dads/>.
- Núñez , Jorge . 2017. «A Clinical Economy of Speculation: Financial Trading and Gambling Disorder in Spain.» *Cultural Anthropology*. 02 05. Πρόσβαση 02 03, 2018. https://culanth.org/articles/913-a-clinical-economy-of-speculation-financial#cuanNunez_bib010.
- Papailias, Penelope. 2011. «Beyond the “Greek Crisis”: Histories, Rhetorics, Politics.» *Hot Spots, Cultural Anthropology website*. 10 10. Πρόσβαση 02 03, 2017.
- Papataxiarchis , Evthymios. 1999. «A Contest With Money : Gambling and the politics of Disinterested Sociality in Aegean Greece.» Στο *Lillies of the field : marginal people who live for the moment* , του/της Sophie Day, Evthymios Papataxiarchis και Michael Stewart, 158-175. Colorado : Westview Press Boulder.
- Peebles, Gustav . 2010. «The Anthropology of Credit and Debt.» *Annual Review of Anthropology*, 225-240. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-090109-133856>.
- . 2013. «Washing Away the Sins of Debt: The Nineteenth-Century Eradication of the Debtors’ Prison.» *Comparative Studies in Society and History*, 701-724. <https://doi.org/10.1017/S0010417513000297>.
- . 2012. «Whitewashing and Leg-Bailing: On the Spatiality of Debt.» *Social Anthropology*, 429-443. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2012.00221.x>.
- Piketty , Thomas. 2014 [2013]. *Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*. Μετάφραση: Ελίζα Παπαδάκη. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Piketty, Thomas , συνέντευξη από Ξένια Κουναλάκη. 2014. *Τομά Πικετί: «Η κρίση θα έρχεται και θα επανέρχεται»* Καθημερινή, (19 12). Πρόσβαση 02 03, 2018. <http://www.kathimerini.gr/796534/article/proswpa/proskhnio/toma-piketi-h-krish-8a-erxetai-kai-8a-epanerxetai>.

-
-
- Poon, Martha. 2009. «From new deal institutions to capital markets: Commercial consumer risk scores and the making of subprime mortgage finance.» *Accounting, Organizations and Society* 34 (5): 654-74.
- . 2011. «Systemic risk in consumer finance.» *Limn* 1. Πρόσβαση Ιούλιος 2011. <https://limn.it/systemic-risk-in-consumer-finance/>.
- Preda, Alex. 2007. «Where do analysts come from?» Στο *Market Devices*, του/της Michel Callon, Yuval Millo και Fabian Muniesa. Malden, Mass: Blackwell.
- Reith, Gerda. 2007. «Gambling and the Contradictions of Consumption: A Genealogy of the “Pathological” Subject.» *American Behavioral Scientist* 51 (1): 33-55.
- . 1999. *The Age of Chance: Gambling in Western Culture*. London: Routledge.
- Ritzer, G. 2000. *The McDonaldization of Society*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Rizzo, James . 2004. «Compulsive Gambling, Diagrammatic Reasoning, and Spacing Out.» *Public Culture* 16 (no. 2): 265–88. <https://doi.org/10.1215/08992363-16-2-265>.
- Roitman, Janet . 2013. *Anti-Crisis*. Durham, NC: Duke University Press.
- Rouvroy, Antoinette, και Bernard Stiegler. 2016. «The Digital Regime of Truth: From the Algorithmic Governmentality to a New Rule of Law.» *La Deleuziana - Online Journal of Philosophy* N.3 (Life and Number). doi:ISSN 2421-3098.
- Sampson, Tony D. 2012. *Virality: Contagion theory in the age of networks*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Schüll, Natasha Dow. 2012. *Addiction by Design: Machine Gambling in Las Vegas*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Schüll, Natasha Dow . 2016. «Abiding Chance: Online Poker and the Software of Self-Discipline.» *Public Culture* 28 (3): 563-592.
- Scruton , Roger. 1986. *Spinoza*. Oxford University Press.
- Seyfert , Robert , και Jonathan Roberge. 2016. *Algorithmic Cultures: Essays on Meaning, Performance and New Technologies*. Routledge Advances in Sociology.
- Soo-Young , Kim. 2017. «A Future Continuously Present: Everyday Economics in Greece.» *Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Graduate School of Arts and Sciences*. Columbia University.
- Spinoza. 1913 [1677]. *Ηθική*. Μετάφραση: Ν. Κουντουριώτου. Αθήνα: Φέξης.
- . n.d. *Ηθική*. Μετάφραση: Μ. Ζωγράφου. Αθήνα: Πέλλα.
- . 1970. *Ηθική*. Μετάφραση: Μίνα Ζωγράφου. Αθήνα: Πέλλα.
- . 2000 [1996]. *Πολιτική Πραγματεία*. Μετάφραση: Α Ι Στυλιανού. Αθήνα, Πατάκης.
- . 2000. *Πραγματεία για τη διόρθωση της νόησης*. Μοντάζ: Β Γρηγοροπούλου. Μετάφραση: Β Jacquemart και Β Γρηγοροπούλου. Αθήνα: Πόλις.
- Strange, Susan. 1986. *Casino capitalism*. Oxford: Blackwell.

-
-
- Terranova, Titiana. 2000. «Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy.» *Social Text* (Duke University Press) 18: 33-58.
- Weber, Max. 1958. *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*.
- Weeks, Kathi. 2007. «Life Within and Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post-Fordist Politics.» *ephemera* 7(1): 233-249.
- . 2011. *The Problem with Work_ Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*. Μοντάζ: John Hope Franklin Center Book. Duke University Press Books.
- Weston, Kath . 2013. «Lifeblood, Liquidity, and Cash Transfusions: Beyond Metaphor in the Cultural Study of Finance.» *Journal of the Royal Anthropological Institute*, S24–41. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12014>.
- Williams, Raymond. 1994. *Κουλτούρα και Ιστορία*. Μετάφραση: Βενετία εισαγ.-μτφρ. Αποστολίδου. Αθήνα: Γνώση.
- Wright, Susan. n.d. *Η πολιτικοποίηση της κουλτούρας*.
- Young, Martin. 2010. «Gambling, Capitalism and the State.Towards a New Dialectic of the Risk Society? .» *Journal of Consumer Culture* 10, no 2: 1469-5405.
- Zaloom, Caitlin. 2006. *Out of the pits: Traders and technology from Chicago to London*. Chicago: University of Chicago Press.
- Βάκη, Φωτεινή. 2006. «Η "αυτοκρατορία" και οι εχθροί της.» *Ουτοπία: Επιθεώρηση Θεωρία και Πολιτισμού*, 43. <http://www.u-topia.gr/issues/71/43>.
- Ζαφειρόπουλος, Κώστας . 2016. «Τζογάραμε τη δόση της αξιολόγησης.» *ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ efsyn.gr*. 14 05. Πρόσβαση 02 07, 2018. <http://www.efsyn.gr/arthro/tzogarame-ti-dosi-tis-axiologisis>.
- Λαλιώτου, Ιωάννα. 2015. *Ιστορία του μέλλοντος: πως ο εικοστός αιώνας φαντάστηκε έναν "άλλο κόσμο"*. Αθήνα: Ιστορεΐν.
- Λιάκος, Αντώνης. 2011. *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία: οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*. Αθήνα: Πόλις.
- Μολύβας, Γ. 2000. *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*. Πάτρα: ΕΑΠ. ISBN 960-538-264-4.
- Μπιλάλης, Μήτσος. 2015. *Το παρελθόν στο Δίκτυο: Εικόνα, Τεχνολογία και Ιστορική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Ελλάδα (1994 -2005)*. Αθήνα: Ιστορεΐν.
- Παπαγαρουφάλη, Ελένη. 2002. *Δώρα Ζωής Μετά Θάνατον: Πολιτισμικές Εμπειρίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαηλία, Πηνελόπη, και Πέτρος Πετρίδης. 2015. *Ψηφιακή εθνογραφία. [ηλεκτρ. βιβλ.]*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Πρόσβαση 01 28, 2018. <http://hdl.handle.net/11419/6117>.
- Σπινόζα. 2009. *Ηθική*. Μετάφραση: Ευάγγελος Βανταράκης. Εκδόσεις Εκκρεμές.

Ιντερνετικές πηγές

- ΟΠΑΠ ΑΕ. 2017. «Ενημερωτικό Δελτίο.» *ΟΠΑΠ*. 08 03. Πρόσβαση 02 03, 2018.
<http://media.opap.gr/Swf/enimerotikodeltio0903a.pdf>.
- n.d. <http://www.generation-online.org/index.htm>.
- n.d. *bet365*. <https://www.bet365.gr/#/HO/>.
- n.d. *KINGBET.net*. <http://www.kingbet.net/>.
- n.d. «Βασικές Έννοιες Αλγορίθμων.» *ebooks.edu.gr*.
<http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-C101/36/198,1060/>.
2017. «Διαχείριση Κεφαλαίου στο Στοίχημα (Bankroll Managment).» *betarades.gr*. 07 08.
Πρόσβαση 02 03, 2018. <https://www.betarades.gr/diaxeirisi-kefalaiou-sto-stoixima-bankroll-management/>.
2018. «Θεωρία Στοιχήματος.» *betarades.gr*. Πρόσβαση 02 03, 2018.
<https://www.betarades.gr/theoria-stoiximatos/>.
2016. «Νίκησε την γκανιότα του bookmaker.» *oxybet.com*. 22 Απριλίου. Πρόσβαση Μαΐου 20, 2016. <http://www.oxybet.com/article/5948/nikhse-thn-gkaniota-toy-bookmaker.html>.
2016. «Οδηγός Στοιχήματος » Εισαγωγή στο στοίχημα » Τι είναι η γκανιότα στο στοίχημα.» *bookmakers.gr*. 17 Ιουνίου. Πρόσβαση Φεβρουαρίου 16, 2018.
<https://www.bookmakers.gr/3615/ti-einai-i-gkaniota-sto-stoixima/>.
2013. «Διαφήμιση Πάμε Στοίχημα - Γαλιλαίος - Η Μελέτη.» *youtube.gr*. 31 01.
<https://www.youtube.com/watch?v=-lxcbpLZ9A8>.
2012. «Διαφήμιση Πάμε Στοίχημα - Καθηγητής - Δεν Πέρασα.» *youtube.gr*. 30 11.
<https://www.youtube.com/watch?v=7aDbzD5JODQ>.
2012. «ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΟΠΑΠ).» *youtube.gr*. 07 06.
<https://www.youtube.com/watch?v=F2m7SBkrrww>.
2012. «ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΕΝ ΩΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ; (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΟΠΑΠ).» *youtube.gr*. 07 06.
<https://www.youtube.com/watch?v=m5vZGpjBuK0>.
2012. «ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ - ΠΡΟΧΕΙΡΟ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΑ (ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΟΠΑΠ).» *youtube.gr*. 05 06.
<https://www.youtube.com/watch?v=j8qL0u4ZmQI>.
2013. «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ - ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ: Τα πάντα Χ (Διαφήμιση).» *youtube.gr*. 02 08.
<https://www.youtube.com/watch?v=qgktpqFIUEg>.
2012. «ΠΑΜΕ ΣΤΟΙΧΗΜΑ ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ - ΜΕΡΟΣ Α (ΤΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ).» *youtube.gr*. 24 10.
https://www.youtube.com/watch?v=q_ADluaRxFU.
- ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ. 2016. «Τοπικά.» *ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ : ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ*. 08 04. Πρόσβαση 02 05, 2018.
<http://www.taxydromos.gr/%CE%A4%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%AC/220339-kerdis-300-000-eyrw-sto-pame-stoixhma.html>.

---

n.d. «Φυλλάδια Lidl Hellas.» Πρόσβαση Ιανουαρίου 22, 2018. <https://www.lidl-hellas.gr/el/fyladia-lidl.htm>.